



ХУҚУҚШУНОСЛИК



ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

З.Исломов, М.Мирҳамидов

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта
кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси томонидан бакалаврлар учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти.

Тошкент — 2002

З. Исломов, М. Мирхамидов.

Хуқуқшунослик. Ўқув қўлланма. Т. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. "ЎАЖБНТ" маркази, 2002. - 239 бет.

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритиш ва мустақамлаш ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий-маънавий, таълим-тарбиявий ислохотларни амалга ошириш ва чуқурлаштириш, барқарор бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида мавжуд бўлган қатор долзарб ҳуқуқий муаммоларнинг ҳал этилишини ўрганиш, билиш ва унга риоя қилиш ҳозирги талабаларни, ўқувчиларни, тингловчиларни Ватан олдидаги бурчи билан бевосита боғлиқдир.

Шунинг учун ўқув қўлланмадан кўзланган асосий мақсад ёшларимизни ҳуқуқий билимларини тўлдириш, уларни ҳуқуқий давлатда, ҳуқуқ устуворлиги шароитида фаол ҳаёт кечиришга ўргатишдир. Қўлланма ҳозирги кун давлат-ҳуқуқий маданияти талабларини инобатга олган ҳолда тайёрланди. Давлат ва ҳуқуқ назариясини талқин этишда янги ғоялар нуқтаи назари қамраб олинган. Ўзбекистонда шаклланаётган демократик давлатчилик ва ҳуқуқ тизимининг ўзига хос хусусиятлари ифодасини топган.

Ўқув қўлланма ноюрidik ўқув юртлари талабаларига, мутахассисларига, шунингдек, Ўзбекистоннинг ҳуқуқ тизими билан қизиққан барча китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: О.Т.Хусанов – юридик фанлари доктори, профессор

Тақризчи: М.М.Файзиев – юридик фанлари доктори, профессор

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти

Мазкур китобнинг оригинал-макети «ЎАЖБНТ» Марказининг мулки бўлиб, Марказнинг розилигисиз уни ҳар қандай йўл билан қайта нашр этиш тақиқланади

КИРИШ

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган кунлардан бошлаб жамиятимизнинг барча соҳалари қатори ҳуқуқшунослик соҳасида ҳам улкан ўзгаришлар рўй бермоқда. Жумладан, ўзбек қонунчилиги соҳасида, ҳуқуқ, давлат атамаларини тушуниш, унинг моҳияти ва мазмунини англашда янгича ёндашувлар пайдо бўлди. Умуман, жамият ҳаётини ўрганиш, билиш ва уларни такомиллаштиришда ҳуқуқшунослик фани беқийс катта аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий ислохотлар мустаҳкам ҳуқуқий заминга таянган ва қатъий равишда давлат томонидан таъминлаш механизмига эга бўлган тақдирдагина самарали бўлиши талаб этмайдиган аксиомадир. «Мустаҳкам ҳуқуқий негиз бўлгандагина, - дейди И.А.Каримов, - ўзини оқламаган эски тизимни тўла ишонч билан қайта қуриш, маданий бозор иқтисодиётига эга бўлган янги жамият қуриш мумкин»¹. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ўзбек ҳуқуқшунослиги меъёрлари мазмунини белгилаб берувчи ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим тамойиллари билан таништириш, тақдим этилаётган қўлланманинг асосини ташкил этади. Унинг асосий мақсади — ҳуқуқий кўрсатма (йўл-йўриқ)ларнинг умумий ижтимоий йўналтирилганлиги ҳақида тушунча бериш, ўқувчиларга қонунчилик тизимини тўғри англаб етиш, уларнинг юридик мазмунини ижтимоий ҳаётдаги реал ҳодиса-воқеалар билан таққослаб олиш қобилиятини сингдиришдан иборат. Маълумки, бундай қобилиятга эга бўлмай туриб, ҳуқуқий тафаккурнинг энг оддий кўникмаларини ҳам ҳосил қилиш мумкин эмас.

Меъриий манбалар — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Жиноят кодекси, Меҳнат кодекси, Оила кодекси ва

¹ Ислон Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 192-бет.

бошқалар устида иш олиб бориш — қўйилган мақсадга эришишнинг муҳим шarti ҳисобланади.

Қўлланмага киритилган материаллар талабаларни муайян ҳуқуқий муаммоларни ўрганишда янгича ёндашувларни эгаллашга йўналтирилади. Унинг бўлимларини тайёрлашда Ўзбекистонда ва умуман дунёда ижтимоий-ҳуқуқий тараққиётнинг ҳозирги замон тенденциялари ҳисобга олинди.

Ўқув қўлланмадан кўзланган асосий мақсад И.Каримов айтганларидек: «Эндиги энг долзарб вазифамиз — бу жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат»¹. Айниқса ҳуқуқшунослик фанини бундан кейин мустақил равишда чуқурроқ ўрганиш учун йўналишлар беришдир.

¹ «Фидокор» газетаси, 2000 йил июн.

І БЎЛИМ

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ АСОСЛАРИ

ДАВЛАТ НАЗАРИЯСИ

1. *Давлатнинг келиб чиқиш назариялари.*
2. *Давлатнинг моҳияти, унинг белгилари ва вазифалари.*
3. *Ўзбекистон давлат механизми, унинг таркибий тузилиши.*
4. *Давлат шакллари.*

1. ДАВЛАТНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ НАЗАРИЯЛАРИ

Давлатнинг келиб чиқиш назариялари давлат моҳиятини англашга бўлган турли қарашларнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Чунончи, «Инсоният тарихи - ғоялар тарихидир»¹.

Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида ижтимоий (ҳам ички, ҳам ташқи) муносабатларни бошқариш йўлига ўтганидан бўён одамларнинг шу тарзда ташкил топган уюшмасининг мазмун-моҳияти ҳақидаги муаммо юзага келган. Давлат ва унинг моҳиятига, мазмунига бўлган қарашлар ҳар бир тарихий даврда жамият манфаатлари ва эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳолда ўзгариб борган. Куйида ана шу назариялар хусусида қисқача тўхталиб ўтамиз:

1. **Теологик назария.** Бу назария давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқишини илк бор тушунтириб берган назариялардан бири бўлиб, уни худонинг иродаси билан боғларди. Яъни у бутун ҳокимият Худо томонидан берилган деб ҳисобларди. Бундай ҳолат давлат ҳокимиятига мажбурийлик ҳамда муқаддаслик бахш этарди.

Чунончи, шунингдек, «Авесто»нинг «Вендидод» китобида Олий тангри Ахурамаздан яратган 16 та давлат тўғрисида муҳим маълумотлар берилган². Давлатнинг келиб чиқиши ва моҳияти тўғрисидаги қадимий Хитой афсоналарига кўра, ердаги ҳокимият — айнан олий ҳукмдор (яъни Хитой императори) шахси — энг юксак самовий қудрат эгаси билан алоқа қилишнинг ягона нуқтаси бўлиб, қолган мансабдор шахслар, давлат ва давлат маҳкамаси олий ҳокимиятнинг воситачиларидир, холос.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 9-бет.

² Ҳ.Бобоев, С.Ҳасанов. «Авесто»да снёсий-ҳуқуқий қарашлар. «Давлат ва ҳуқуқ» журнали, 2000., 2-сон, 45-46-бетлар.

Миср, Бобил, Ҳиндистонда бошқа ривоят мавжуд. Ҳукмдор ҳокимиятнинг манбаи бўлган худолар номидан дунёвий ва бошқа ишлар тақдирини ўзлари ҳал этардилар.

Мисрликларда Маат (Ма-ат) худоси қонунлар, адлия, адолат тимсолидир. Судялар унинг тасвирини олиб юришар ва унинг қоҳинлари ҳисобланишарди. Фиръавнлар, қоҳинлар ва амалдорлар ҳокимиятининг, шунингдек, расмий маъқулланган одоб қондалари, шу жумладан, ўша давр ҳуқуқи (урф-одатлари, қонунлари, суд ҳукмлари) асосий манбаларининг илоҳий хусусияти, яъни уларнинг ҳаммаси маатга — адолатнинг табиий-илоҳий тартиботига мос бўларди ёки мос бўлиши кераклигини билдирарди. Булар Ригвед (ҳинд орийларининг муқаддас мадҳиялари)да, дао (қадимги хитой афсоналари)да, дик (қадимги юнонлар)да ўз ифодасини топган. Ҳамма жойда гап ҳуқуқни англашнинг кейинги табиий-ҳуқуқий концепцияларида **табиий** (ёки табиий-илоҳий) **ҳуқуқ** деб ном олган адолат-ҳақиқат хусусида борарди.

2. Патриархал назария. Афлотун ва Арасту урдининг асосчилари ҳисобланади. Афлотун ўзининг «Давлат» деб аталган машҳур асарида оила негзида униб чиқувчи баркамол адолатли давлатни тасвирлайди. Унда подшо ҳокимияти ўз оила аъзолари устидан ота ҳокимиятига қиёс қилинади.

Адолат ғоясига кўра, дейди Афлотун, адолатли одам адолатли давлатдан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайди. Инсон руҳининг уч илдизи (ақл, жаҳолат ва хирс) га маслаҳат (кенгаш) берувчи, ҳимояловчи ва ишловчи давлат мос келади. Давлат фаолиятининг уч асосига эса, аҳолининг уч табақаси — ҳукмдорлар, аскарлар ва ишлаб чиқарувчилар (хунармандлар ва деҳқонлар) табақалари тўғри келади.

Патриархал назария ғоялари XVII асрда инглиз олими Филмернинг «Патриарх» асарида ўз ривожини топди. Мазкур асарда у ҳокимиятнинг Худодан олинishi, кейин унинг тўнғич ўғил — патриархга топширилиши, шундан сўнг эса ўз авлодлари — подшоларга ўтиб боришини изоҳлайди.

Патриархал назариянинг теологик назариядан фарқи шундаки, у подшо ҳокимияти манбаларини илоҳий келиб чиқишдан кўра кўпроқ оила бошлиғи, патриархнинг чекланмаган ҳокимияти ҳукм сурган оила шаклида кўрарди.

Патриархал назария қағчалик ўзига ром этмасин, барибир, давлатнинг шундай йўл билан вужудга келганлигини тасдиқловчи бирон-бир далил йўқ. Оила ролини ошириб юбориш, унга универсал хусусият бағишлаш патриархал назариянинг асосий камчиликлари эди.

3. Шартномавий назария (ёки ижтимоий шартнома назарияси) анча кейинги даврга — XVII-XVIII асрларга оид назариядир. У Г.Гроций, Ж.Локк, Т.Гоббс, Ж.Ж.Руссо, А.Н. Радищев ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Ушбу назарияга кўра, давлат пайдо бўлгунига қадар одамлар «табiiий ҳолат»да бўлишган. Бу ҳолат турли муаллифлар томонидан турлича (чекланмаган шахс эркинлиги, барчанинг барчага қарши уруши, ялпи роҳат-фароғат — «олтин аср» сифатида) тушунилган.

Ушбу йўналишдаги концепцияларнинг кўпчилигида «табiiий ҳуқуқ» ғояси, яъни инсонда дунёга келиш чоғида худодан инъом этилган табiiий ҳуқуқнинг мавжудлиги ғояси кўзга ташланади. Бироқ, вақт ўтиши билан бир хил одамларнинг ҳуқуқлари бошқа кишиларнинг ҳуқуқларига зид келиб қолади, натижада тартиб бузилиб, зўравонлик вужудга келади. Росмана ҳаёт кечириш мақсадида одамлар давлат тузиш учун ўзаро шартнома туздилар ва унга ихтиёрий равишда ўз ҳуқуқларининг бир қисмини топширадилар. Кейинчалик уларнинг муайян шахсга бўйсундишлари тўғрисида такрорий шартнома тузилади. Бу шахсга улар устидан ҳукмдорлик топширилади ва у ўз ҳокимиятини халқ манфаатлари йўлида амалга оширади. Акс ҳолда халқ кўзғолон кўтариш ҳуқуқига эга бўлади (Ж.Ж. Руссо, А.Н. Радищев).

Т.Гоббс бунинг аксини, яъни модомики, ҳокимият подшога берилган экан, у чекланмаган ваколатларга эга бўлишини исботлашга уринган.

Ж.Локк конституциявий монархия (подшолик) ғоясини асосламоқчи бўлган. Унинг фикрича, ижтимоий шартнома подшо ва фуқаролар ўртасидаги муроа битими, подшо ва халқ эркинликларининг муайян чекланишидир.

Муайян даражада феодал имтиёзли давлатга, бу жамиятда ҳукм сурган зўравонлик, қонун олдидаги тенгсизликка қарши турган ижтимоий шартнома кўпчилик қоидаларининг прогрессив аҳамиятга эга эканлигини қайд этиш билан бирга, барибир, унда ушбу назария қоидаларини амалда татбиқ этиш мумкин бўлган ишончли илмий маълумотлар учрамаслигини ҳам таъкидлаш жоиз.

4. Зўравонлик назарияси. Ушбу назария XIX асрда дунёга келган. Унинг асосий намоёндалари Л.Гумплович, К.Каутский, Е.Дюринг ва бошқалардир. Улар давлатнинг вужудга келишини фақат ҳарбий-сиёсий омиллар — бир қабила (қабилалар иттифоқи) томонидан бошқасининг босиб олиниши билан боғларди-

лар. Улар сиёсий ҳокимият ва давлатнинг келиб чиқиши сабаблари асосларини иқтисодий муносабатларда эмас, балки бир хил қабилаларнинг бошқаларини **босиб олиши, зўравонлиги, асоратга солишида** кўргандилар. Илоҳий асослар ҳам, ижтимоий шартнома ёки озодлик гоёлари ҳам эмас, балки душман қабилаларнинг ўзаро тўқнашувлари, куч-қудратнинг кўпол равишдаги устунлиги, уруш, кураш, вайронгарчилик, бир сўз билан айтганда, зўравонлик — «давлатнинг ота-онаси ва доя кампири ана шулар», - деганди Л. Гумплович.

Ушбу назария таҳлил этиларкан, қуйидагиларни таъкидлаш жоиз деб ҳисоблаймиз. Давлатнинг пайдо бўлиши учун жамиятнинг шу давлат маҳкамасини боқиш имконини берадиган тараққиёт даражаси талаб этилади. Агар бу даражага эришилмас экан, ҳеч қандай истилолар давлатнинг ўз-ўзидан пайдо бўлишига олиб кела олмайди.

5. Психологик назария. Ушбу назария намоёндалари давлатнинг келиб чиқиш сабабларини инсон психикаси хусусиятлари, биопсихик инстинкт сингарилар билан изоҳлашади. Таниқли рус олими Л. И. Петражицкий ўз қарашларида гўё инсон психикасига хос бўлган «атоқли шахслар»га итоат этиш, бўйсунушга мойилликдан келиб чиққанди.

Социологияда психоаналитик йўналиш асосчиси З. Фрейд давлатни яратиш заруратини инсон психикаси (руҳияти)дан келтириб чиқарганди. У буни: алоҳида хирсий ва биопсихик инстинктлар туфайли исён кўтарган ўз ўғиллари томонидан бошлиғи ўлдирилган дастлаб мавжуд бўлган ибтидоий тўдадан инсонларнинг ёвуз интилишларини бостириш мақсадида кейинчалик давлат пайдо бўлади, деб изоҳлайди.

Э. Дюркгейм, аксинча, инсонни биопсихологик мавжудот деб эмас, балки ижтимоий мавжудот деган фикрни илгари суради. Унинг фикрича, жамият ижтимоий бирдамлик ғояси шаклланадиган инсонлар жамоа онги ҳосиласи. Ана шу бирдамликни таъминлаш учун ҳам тегишли давлат-ҳуқуқий тузилмалар шакллантирилади.

Ушбу назарияларни қандай баҳолаш мумкин? Албатта, ижтимоий қонуниятлар инсоннинг юриш-туриши, фаолияти орқали амалга оширилади. Бинобарин, инсон руҳияти бу қонуниятларнинг амалга оширилишига муайян таъсир кўрсатади. Бироқ, бу таъсир ҳал қилувчи кучга эга эмас. Боз устига психиканинг ўзи тегишли иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ташқи шарт-шароитлар таъсирида шаклланади. Айнан шуларнинг ўзи биринчи навбатда назарда тутилиши лозим.

6. **Марксистик (тарихий-материалистик) назария.** Унчалик тўғри бўлмаса-да, ушбу назариянинг дунёга келишини К.Маркс ва Ф.Энгельсларнинг номи билан боғлашади. Худди шунинг учун ҳам тарихий-материалистик концепция икки ёндашувни ўз ичига олади. Совет фани алоҳида муҳаббат билан қараган **биринчи ёндашув** синфларнинг вужудга келиши, улар ўртасидаги келиштириб бўлмайдиган зиддиятлар, синфий курашнинг муросасизлигига катта аҳамият беради.

Бундай ёндашувга кўра, давлат ана шу қарама-қаршиликнинг ҳосиласи сифатида, ҳукмрон синфнинг бошқа синфларни бостириш қуроли сифатида вужудга келади.

Иккинчи ёндашув иқтисодий тараққиёт натижасида жамиятнинг мураккаблашиши унинг ишлаб чиқариш ва тақсимот тармоқлари умумий ишлари мураккаблашиб кетишига асосланади. Бу ҳолат бошқаришни такомиллаштиришни талаб қилади ҳамда давлатнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Бироқ, кўпинча, умумий ишларни ҳал этиш, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, мазкур бошқарув меҳнат тақсимотининг бир шакли сифатида ихтисослашиши зарурати давлатнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

7. **Ирригация назарияси.** Давлат келиб чиқишининг бу назарияси XIX асрда пайдо бўлган. Немис социологи К.А.Витгофель унинг муаллифи эди. У ўзининг «Шарқ деспотизми» асарида давлатнинг келиб чиқишини шарқий деҳқончилик вилоятлари (Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой ва ҳ. к.)да қудратли сугориш шахобчалари қуриш ва сақлаш зарурати негизида асослаб берганди. Албатта, улкан миқёслардаги ер ишлари қатъий марказлашган бошқарувни, режалаштиришни, ҳисобга олиш ва марказга бўйсундиришни зарур қилиб қўйган. Бу ишлар фақат давлат мавжудлиги шароитидагина амалга оширилиши мумкин эди. Лекин унинг заиф томонларини инобатга олмаган тақдирда ҳам мазкур назария энг курғоқчил ҳудудлар учунгина давлатнинг пайдо бўлишига сабаб сифатида изоҳланиши мумкин. Шунинг учун ҳам кўпчилик сиёсатшунослар бу назарияни ҳисобга олмай, унинг ўрнига давлат келиб чиқишининг **экологик омиллари** ҳақида гапирдилар.

Ҳозирги замон сиёсатшунослари ва социологлари **демографик омилни** алоҳида фарқлаб кўрсатадилар. Унга кўра давлатнинг вужудга келиш жараёни аниқ бир ҳудуддаги аҳолининг сони ва зичлиги билан боғлиқ.

Шундай қилиб, давлатнинг келиб чиқиш назарияларининг кўпчилиги оқибатида ҳанузгача давлатнинг туб моҳиятини бирдек тушунишга эришилгани йўқ.

«Биз барпо этаётган давлат, — дейди мамлакатимиз Президенти, — энг аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши лозим.

Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоваддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим».¹

2. ДАВЛАТНИНГ МОҲИЯТИ, УНИНГ БЕЛГИЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Жамият нима учун давлатсиз яшай олмаслиги ва тараққий этмаслигини аниқлаш — унинг моҳиятини очиб бериш демакдир. Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги давлат — ҳокимиятнинг сиёсий ташкилоти, деб ҳисоблайди. Ёввойилик ва ваҳшийлик босқичидаги ибтидоий жамоада махсус сиёсий ҳокимият маҳкамаси ёрдамида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш зарурати йўқ эди. Сиёсатнинг ўзи ҳам йўқ эди (зеро, сиёсат — синфлар ва бошқа ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ фаолият доираси эди). Лекин амалда ҳокимият мавжуд эди. Бу ҳокимият қабила бошлиғининг обрўси ҳокимияти эди. Бундан ташқари ижтимоий тузумнинг кўпгина масалалари ушбу қабилада қабул қилинган урф-одатлар, анъаналар, маросимлар асосида ҳал этиларди. Бошқача айтганда, ижтимоий ҳаётни ўз-ўзидан бошқаришнинг табиий тизими мавжуд эди.

Лекин кейинчалик қабилалар, уруғларнинг бирлашиш, қабилалар иттифоқининг ташкил топиш жараёнлари рўй бера бошладди. Бу эса, маросим ва урф-одатларнинг аралашиб кетишига олиб

¹ Ислоҳ Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 7-8-бетлар.

келди. Шахслараро муносабатлар тизими барбод бўла бошлади. Бир жамиятга бирлашган, лекин турли хил манфаатлар ва устуворликларга эга бўлган одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқиш зарурати юзага келди. Энди фақат обрўга асосланган ҳокимиятга таяниб бўлмасди. Зўравонлик ҳокимияти муқаррар равишда ва қатъиятлик билан аста-секин обрў ҳокимияти ўрнини эгаллаб борди. Зеро, инсоният жамияти омон қолишининг бошқа муқобили йўқ эди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, давлат — ўта махсус вазифаларни ҳал этишни, шунингдек, жамият табиатидан келиб чиқадиган умумий ишларни бажаришни таъминловчи, тарихан таркиб топган жамият уюшишининг мумкин бўлган ягона умумий, универсал шаклидир.

«Мумкин бўлган ягона» деганимиз, ҳали ҳеч ким цивилизациялашган жамият мавжудлигининг давлатдан бошқа шаклини топмаган, деган маънони англатади. «Умумий»лик — давлат деб аталган ҳокимиятнинг сиёсий ташкилоти яшаётган ҳудудидан қатъи назар, барча халқларга хос демакдир. «Универсал» деганимизнинг маъноси шундаки, турли тарихий даврларда давлатлар қанча яшамасин, уларнинг биронтаси ҳеч қачон бошқасининг хусусиятларини тўла такрорламаган. Давлатларнинг характери, улар тарихий ривожининг ҳамда ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланарди.

Ҳозирги вақтда давлатнинг умум эътироф этилган қуйидаги белгилари бор:

1. Аҳолининг ҳудудий уюшиши ва расмий ҳокимиятнинг ҳудуд доирасида амалга оширилиши. Давлат пайдо бўлмасдан олдинги жамиятда бирон шахснинг қайси қабилага мансублиги жигарчилик ёки тахминий қариндошлик билан белгиланарди. Айни пайтда қабила қатъий белгиланган ўз ҳудудига эга бўлмай, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрарди. Давлатга уюшган жамиятда аҳолининг қон-қариндошлик асосида уюшиш тамойили ўз аҳамиятини йўқотди. Унинг ўрнига ҳудудий уюшиш тамойили жой олди. Давлат ўзининг мустақил ҳокимияти амал қиладиган қатъий чекланган ҳудудга эга бўлиб, шу ҳудудда яшайдиган аҳоли эса, мазкур давлатнинг фуқароларига айланади. Шу тарзда давлатнинг маконий сарҳадлари пайдо бўлиб, улар ичида янги ҳуқуқий тузилма — фуқаролик юзага келади.

Аҳолининг ҳудудий уюшиши билан нафақат давлатнинг пайдо бўлиши, балки алоҳида мамлакатларнинг ташкил топа бошлаши ҳам

боғланиб кетади. Бинобарин, шу жиҳатдан «давлат» ва «мамлакат» тушунчалари кўп томондан бир-бирига анча мос келади.

Нодавлат ташкилотлар (касаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар сингарилар)дан давлат ўз мамлакати аҳолисини мужас-самлаштириши, шу аҳоли устидан ўз ҳокимиятини амалга ошириши билан фарқ қилади.

2. Расмий (оммавий) давлат ҳокимияти. Бу ҳокимият жамият билан бир-бирига мос келмаса-да, унинг номидан, бутун халқ номидан иш кўргани учун расмий ҳокимият деб аталади.

Давлат пайдо бўлгунгача жамиятда ҳам ҳокимият мавжуд эди. Лекин бу бевосита жамоат ҳокимияти бўлиб, бутун қабила аҳли ҳокимияти бўлиб, шу қабила томонидан ўзини-ўзи бошқариш мақсадида фойдаланиларди. У амалдорларга ҳам, бирон-бир маҳкамага ҳам муҳтож эмасди. Расмий (давлат) ҳокимиятининг асосий хусусияти шундаки, у айнан амалдорларда ўз ифодасини топади. Шу амалдорлардан бошқарув ва мажбурлов (давлат маҳкамаси) органлари тузилади. Бу тарздаги жисмоний ифодасини топмаган давлат ҳокимияти фақат соя, қуруқ хаёл, мавҳум бўшлиқдан иборат бўлиб қолади.

3. Давлат суверенитети. «Давлат суверенитети» тушунчаси ўрта аср охирларида — давлат ҳокимиятини черковдан ажратиш ва унга мутлақ монопол аҳамият бериш зарурати тугилган пайтда пайдо бўлганди. Эндиликда суверенитет давлатнинг доимий белгиси ҳисобланади. Унга эга бўлмаган мамлакат — мустақил ёки доминиондир.

Давлат ҳокимиятининг хусусияти (атрибути) сифатида суверенитет шу ҳокимиятнинг **устуңлиги, эркинлиги ва мустақиллигидан** иборат бўлади.

Мамлакат ичкарисида давлат ҳокимиятининг устуңлиги:

а) унинг ҳокимият кучи универсаллиги, яъни ушбу мамлакатнинг барча аҳолиси, барча партиялар ва жамоат ташкилотлари учун амал қилиниши;

в) унда бошқа ҳеч қандай ижтимоий ҳокимият эга бўлмаган таъсир кўрсатиш воситалари (армия, полиция ёки милиция, қамоқхоналар ва ҳ.к.)ларнинг мавжудлигини англатади.

Давлат ҳокимиятининг мамлакат ичкариси ва ташқарисидаги ҳар қандай бошқа ҳокимиятдан **эркинлиги ва мустақиллиги** ўзининг барча ишларини мутлақо ва танҳо мустақил ҳал этиш ҳуқуқида ифодаланadi.

Собиқ иттифоқда ҳамда собиқ социалистик мамлакатларда давлат ҳокимияти на олий, на эркин ва на мустақил эмасди. Чунки ундан юқорида партия ҳокимияти турарди. Давлат партия

директиваларини ҳаётга татбиқ этар, ҳукмрон партиянинг иж-роия қуроли бўлиб хизмат қиларди. Буларнинг ҳаммаси давлат ҳокимиятини заифлаштирарди ҳамда жамият ва давлатдаги чуқур инқирознинг сабабларидан бирига айланганди.

4. Давлат ва ҳуқуқнинг мустаҳкам алоқаси. Давлат ҳуқуқсиз мавжуд бўла олмайди. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимиятини юри-дик жиҳатдан расмийлаштиради ва шу билан уларни легитим, яъни қонуний ҳолга келтиради. Давлат ўз вазифаларини ҳуқуқий шаклларда амалга оширади. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимиятининг ишлашини қонунийлик доирасига киритади, уларни аниқ ҳуқуқий тартибга бўйсундиради. Давлатнинг ҳуқуққа бундай бўйсундирилиши асосида эса, давлатнинг демократик ҳуқуқий давлат шакли шаклланади.

5. Давлат функцияларининг бажарилишини таъмишловчи мах-сус бошқарув аппаратининг мавжудлиги.

6. Ягона пул тизими, ягона иқтисодий ва ҳуқуқий макон.

7. Ташқи аломатлар (атрибутлар) — мадҳия, байроқ, герб, пойтахтнинг мавжудлиги.

Давлатнинг биргаликда олинган юқоридаги белгилари унинг жамият сиёсий тизимидаги алоҳида ўрни ва статуси мавқеини изоҳлайди. Албатта, бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, турли тарихий даврларда, турлича ижтимоий-иқтисодий шаро-итларда давлатнинг кўрсатиб ўтилган белгилари аниқ ички маз-мун-моҳияти билан ҳам, шунингдек, ўзининг ташқи ифодаси билан ҳам фарқ қилади.

Ҳозирги замон шароитида демократия ва эркинликларни қарор топтиришда, барқарорлик ва фуқаролик тотувлиги, республика халқларининг ҳамжиҳат ва ҳамкорлигини қарор топтиришда ис-лохотларни белгилаш ва амалга оширишда, цивилизациялашган жамиятга ўтишда Ўзбекистон давлати етакчи рол ўйнайди.

Шунинг учун ҳам ижтимоий зиддиятлар кескинлиги таъсирини йўқотиш, ўтиш даври муқаррар қийинчиликларни ҳамда одамлар-нинг янги ҳаётий шароитларга кўника боришини юмшатиш демо-кратик давлатнинг шу даврдаги энг муҳим вазифалари ҳисобланади.

Ижтимоий яқдилликни қандай таъминлаш, ижтимоий, шу жум-ладан, миллатлараро тотувликка қандай эришиш каби мураккаб са-волларга жавоб топа оладиган давлат демократик ва иқтисодий та-раққиётнинг барқарор ривожланишига умид боғлаши мумкин.

Ушбу мақсадларни муваффақиятли тарзда ҳаётга татбиқ этиш давлатни мустаҳкамлаб бориш, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти

барча тузилмалари таъсирчанлигини таъминлаш вазифаларининг бажарилиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Давлатнинг функциялари — давлатнинг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш имконини берадиган унинг фаолиятининг асосий йўналишларидан иборат. Ҳуқуқий адабиётларда давлат функциялари таснифлаштириладиган турли хил асослар (мезонлар) мавжуд. Улар:

- а) фаолият доираси бўйича;
- б) амал қилишининг давомийлиги бўйича;
- в) ижтимоий аҳамияти бўйича;
- г) амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари бўйича бўлган мезонлардан иборат дейиш мумкин.

Ўз навбатида биринчи гуруҳ (фаолият доираси) **ички функциялар ва ташқи функцияларга** бўлинади.

Ички функциялар давлатнинг мамлакат ичкарисидаги вазифаларни амалга ошириши билан, **ташқи функциялар** давлатлараро миқёсдаги вазифаларни бажариш билан боғлиқ. Ташқи функцияларни бажаришда давлат халқаро ҳуқуқий муносабатлар субъекти бўлиб майдонга чиқади.

Иқтисодий, ижтимоий тузилмалар, жамиятнинг маънавий ҳаёти ва таркиб топган жамоат тартиби каби жамият ҳаётининг энг нуфузли тармоқлари давлат функцияларининг таъсир объектлари ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда **иқтисодий, ғоявий, сиёсий, муҳофаза функциялари** бўлиши мумкин.

Функция амал қилишининг давомийлиги бўйича улар **доимий ва муваққат (вақтинча)** функцияларга бўлинади. Ҳамиша давлатга хос бўлган (масалан, иқтисодий) функциялар доимийга киради, иккинчиси эса, муайян мақсадларни амалга ошириш учун давлат ўз олдига қўйган вазифаларга боғлиқ ҳолда қисқа вақт амал қилади.

Ижтимоий аҳамияти бўйича давлат функциялари асосий ва асосий бўлмаган (айрим) функцияларга бўлинади.

Энди ўз функцияларини амалга ошириш бўйича давлат фаолияти, албатта, **ҳуқуқ-ижодкорлик, бошқарув, суд ҳуқуқий шаклларида** намоён бўлишига эътиборни қаратамиз. Бундай бўлиниш асосида ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойили ётади.

Тараққиётнинг бирон-бир босқичида турган ҳар қандай давлат бир хилдаги (масалан, иқтисодий) функцияларга эга бўлади. Лекин улар мазмуни ва амалга ошириш усуллари бўйича бири-биридан фарқланади. Яна бир хато фикрдан сақланиш жоиз деб ўйлаймиз: ҳар бир босқичга қатъий белгиланган функциялар мос

келади, шунинг учун янги босқичга ўтар экан, давлат уларни муглақо янгиларига алмаштириб, эскиларидан бутунлай воз кечадди деб ўйлаш мумкин эмас. Албатта вақт ўтиши билан янги функциялар пайдо бўлади, бироқ эскилари изсиз йўқолиб кетмайди. Фақат улар ўз кўринишини ўзгартиради, янги мазмун билан бойийди. Бу ҳолатни тараққиёт босқичларида кузатиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси давлатининг асосий функцияларини кўриб чиқиш чоғида биз бунга яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Ўзбекистон Республикаси давлатининг қуйидаги асосий функциялари мавжуд, жумладан, **ички функциялар:**

1) Иқтисодий функция. Ўзбекистон Республикасининг бевосита иқтисодий функциясига ўтишдан олдин давлатимиз ривожланишининг асосий мақсадини таърифлаб беришни зарур деб ҳисоблаймиз. Шу мақсадда Президент Ислом Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтирамыз. «**Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир**»¹.

Дастлаб қуйидаги иқтисодий функцияларни кўрсатиб ўтамыз:

- а) мамлакат иқтисодий тараққиётининг умумий дастурларини белгилаш;
- б) иқтисодиётнинг энг устувор тармоқларини рағбатлантириш;
- в) тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шароитларни яратиш;
- г) бандлик бўйича янги сиёсатни шакллантириш.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, муҳими фақат функцияларни аниқлаб олишдангина иборат эмас. Уларга оғишмай риоя қилиш ҳамда шу вазифаларни бажара бориш янада аҳамиятлироқдир. Шу муносабат билан Президентимизнинг Олий Мажлиснинг I чақириқ VI сессиясидаги нутқиغا мурожаат қиламиз. Мазкур сессияда мустақиллик шароитида республикамизни ривожлантиришнинг беш йиллик натижалари яқунланган эди. Жумладан, Президентимиз «мустақиллик йиллари мобайнида иқтисодиёт соҳасида теран ўзгаришлар рўй берди», деб ҳисоблайди.

Иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим яқунларидан бири, Президентнинг таъкидлашгча, аксарият юртдошларимизда мулкка эғалик, мулкдорлик туйғусининг уйғониши ва ривожланиши жараёни, ўрта қатлам, кичик ва хусусий корхона эгаларининг, мулкнинг, ер участ-

¹ Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 177-бет.

каларининг, акцияларнинг, бошқа қимматли қогозларнинг, хуллас, даромад келтирадиган мулкнинг шаклланишидир.

Ижтимоий функциялар:

а) жамиятнинг ёрдамга муҳтож аъзоларига ижтимоий кўмак бериш;

б) соғлиқни сақлашга, маорифга, маданий муассасалар қурилишига зарур маблағларни ажратиш;

в) ялпи ижтимоий ҳимоя тизимидан ишончли ижтимоий кафолатлар тизимига изчил ўтиб боришни амалга ошириш;

г) адолат ҳукмронлиги гоёсига оғишмай риоя этиш.

Янги ижтимоий сиёсатни шакллантириш зарурати ҳақида гапирарканмиз, айтиш керакки, ислохотлар давомида кишилар ўз меҳнат ва ақлий имкониятларини амалга оширишлари, қилган меҳнатларига муносиб ҳақ олишлари учун Конституцияда кўзда тутилган тенг ижтимоий кафолатлар ва имкониятларни таъминлаш зарур. Ташаббускорлик ва омилкорлик бутун чоралар билан рағбатлантирилиши лозим. Ҳақиқатан ёрдамга муҳтож аҳолини аниқлаб, шунга қараб уларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга ўтиш жараёнини кучайтириш зарур. Бунда айрим кишиларнинг тайёрга айёрлик кайфиятидан тезроқ халос бўлишларида ёрдам бериш муҳим аҳамиятга эга.

Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида мамлакатимизда ижтимоий адолат тамойиллари қарор топаётганлиги, аҳолининг ёрдамга энг муҳтож қатламларини адресли ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизими яратилганлиги таъкидлаб ўтилди. Шунинг учун, дея қайд этади Ислом Каримов, «...биз кишиларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишига йўл қўймадик, ижтимоий барқарорлик ҳамда аҳолининг ислохотларга ишончини; жамиятда умуммиллий тотувликни сақлаб қолдик»¹.

Молиявий назорат функцияси. Мазкур функция бевосита ва биринчи навбатда солиқ сиёсати билан боғлиқдир. Президентимиз таъкидлаганидек, ўз навбатида «солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси — ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишидир»².

¹ Ислом Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-т. Т., «Ўзбекистон», 1997., 114-бет.

² Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 322-бет.

Хулоса тариқасида молиявий назорат функциясини, бир қисми ижтимоий ҳамда умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун давлат ва маҳаллий бюджетга жўнатиладиган ишлаб чиқарувчиларнинг даромадларини аниқлаш ва ҳисобга олишдан иборат, деб таърифлашимиз мумкин. Шунингдек, ишлаб чиқаришни жонлантириш ва иқтисодийни барқарорлаштиришнинг зарур шарти сифатида солиқ тизимини янада такомиллаштириб бориш керак.

Жамиятда тинчлик ва тотувликни таъминлаш функцияси¹. Мустақилликнинг дастлабки йиллари натижаларини сарҳисоб қиларкан, Ўзбекистон Республикаси Президенти қуйидаги хулосага келганди: «Кўп миллатли жамиятимизда ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувлик сақланганлиги мустақил Ўзбекистоннинг бунёд бўлиши ва ривожланишининг биринчи, бошланғич босқичида кўлга киритилган энг асосий ютуқ бўлди»². Давлатимизнинг мазкур функциясини барқарорлик, тинчлик ва ўзаро тотувликни таъминлаш — давлатчилигимиз биноси барпо этиладиган бу муҳим пойдеворни бунёд этишга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган доимий ва изчил фаолият сифатида таърифлай оламиз.

Хуқуқ-тартиботни муҳофаза этиш функцияси. Бир қанча ушбу йўналишдаги давлат фаолиятининг асосий мақсади фақат ҳозирги замон шароитларига мос қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишдангина эмас, балки уларга оғишмай риоя этилишини таъминлашдан ҳам иборат эканлигини қайд этиб ўтишни истардик. «Қонунга риоя этиш ҳамма учун мажбурий бўлган, уни бузишга эса асло йўл қўйиб бўлмайдиган хуқуқий ҳаёт тартибини, хуқуқий маданият даражасини ишлаб чиқиш зарур эди»³.

Давлатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичидаги хуқуқни муҳофаза этиш функциясини энг умумий тарзда қуйидагича таърифлашимиз мумкин: у ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилари тамонидан қонунларнинг аниқ ва оғишмай бажарилишини таъминлаш бир мақсадга йўналтирилган давомли фаолиятдир.

¹ Қаранг: Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001 52-53-бетлар.

² Ислоҳ Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 294-бет.

³ Ислоҳ Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т., Т. «Ўзбекистон», 1996., 201-202-бетлар.

Табиатни муҳофаза этиш (экологик) функцияси. Ҳозирги босқичда давлатимизнинг табиатни муҳофаза этиш функцияси қуйидагилардан иборат:

а) табиий заҳиралардан ваҳшийларча фойдаланиш, атроф-муҳитга зарар етказиш ва республикада экологик аҳволнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик;

б) бошқа давлатлар иштирокида Оролни қутқариш, Оролбўйида экологик шароитларни соғломлаштириш бўйича таъсирчан чоратадбирларни амалга ошириш, мазкур минтақанинг иқтисодиёти ва ижтимоий соҳаларидаги ҳалокатли оқибатларни барҳам топтириш.

Ўзбекистон республикасининг ташқи функциялари.

Бошқа мамлакатлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик янги ташқи сиёсатни барпо этиш функцияси сифатида шаклланди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни иқтисодиётимизга кенг жалб этиш учун қулай шароитларни яратишга катта аҳамият бериб келинмоқда.

Юқоридаги фикрдан келиб чиқиб, давлатимизнинг ташқи иқтисодий функцияларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

а) ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган сиёсатни олиб бориш;

б) республика иқтисодиётига капитал маблағларни тўғридан-тўғри кенг жалб этишни таъминловчи ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шароитларни янада такомиллаштириш;

в) республикамизга жаҳон андозалари даражасидаги технологияларни етказиб берувчи, халқ хўжалигининг замонавий таркибини яратишга қўмаклашувчи хорижий инвесторларга нисбатан очиқ эшиклар сиёсатини изчил олиб бориш;

г) суверен Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон билан дўстлик, қардошлик алоқаларини мустаҳкамлаш, улар билан ижтимоий-иқтисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва янада ривожлантириш, илмий ва маданий айирбошлашни кенгайтириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидир;

д) Оролбўйидаги экологик ҳалокат оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини қутқариш бўйича биргаликдаги чоратадбирларни амалга ошириш юзасидан халқаро ҳамкорлик доирасидаги фаолият йўналиши устувор бўлиб қолаверади;

е) мусулмон давлатлари билан ўзаро муносабатларни, шу жумладан, кўптомонлама асосдаги алоқаларни янада чуқурлаштириш;

ж) жануби-шарқий Осиёнинг янги саноат мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйиш;

з) иқтисодий тараққий этган мамлакатлар — АҚШ, Германия, Франция, Италия, Испания ва бошқалар билан ўзаро манфаатли мустаҳкам алоқалар ўрнатиш;

и) бутун ташқи иқтисодий фаолиятимизни ташкил этишни янада ислоҳ қилиб бориш.

Ушбу функцияларни ҳаётга жорий эта бориш Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон ҳамжамияти билан кенг кўламда уйғунлаштириш учун иқтисодий ҳамда ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитларни яратиш имконини беради.

Мамлакат мудофааси функцияси. Мазкур функция давлат фаолиятининг муҳим йўналишини ташкил этади. Мамлакат мудофааси функциялари **иқтисодий, сиёсий, дипломатик ва ҳарбий** воситалар билан амалга оширилади.

Ҳозирги замон давлатларининг аксарияти **мудофаа доктрина-сига** эга. Бундай доктринанинг аҳамияти бошқа давлат ёки бир гуруҳ давлатлар томонидан содир этилиши мумкин бўлган агрессиянинг олдини олиш учун энг мақбул даражада етарли куч ва воситаларни вужудга келтиришда ўз ифодасини топади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 125-моддасида: «Ўзбекистон Қуролли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг суверенитетини ва ҳуқуқий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади», деб ёзилган.

Давлатнинг мудофаа функцияси унинг ҳарбий доктринасига асосланган бўлиб, беш асосий йўналишдан ташкил топади:

1. Мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш.
2. Қуролли Кучларни донмий такомиллаштириб бориш.
3. Давлат чегарасини муҳофаза этиш.
4. Қуролли Кучларнинг ҳарбий таълими.
5. Фуқаролар мудофаасини ташкил этиш.

Мудофаа функцияларининг ўзи алоҳида мавжуд бўлмаслигини таъкидлаш жоиз. Улар иқтисодий, ижтимоий, жамоат тартибини сақлаш, экологик функциялар билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

3. ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ, УНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

Давлат шаклида уюшган ҳар қандай жамиятда унинг бир маромдаги ҳаётий фаолиятини таъминлаш ва сақлаш, жамият ва давлат олдига қўйилган вазифаларни уддалаш, кўзланган мақсадларга эришиш учун турли хил давлат ташкилотлари фаолият юритиши керак.

Давлат механизми давлат ташкилотлари тизимидан иборат бўлиб, унинг ёрдамида давлат ҳокимияти амалга оширилади, жамиятга давлат раҳбарлиги таъминланади.

Маълумки, давлат механизмининг тузилиши ва унинг фаолияти муайян объектив тамойиллар асосида амалга оширилади. Бу эса, жамиятни давлат йўли билан бошқаришнинг энг юксак объективлигини таъминлайди.

Энг муҳим тамойиллардан бири, шубҳасиз, ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилларидир. Зеро, давлат ҳокимияти тузилмалари айнан унинг асосида шакллантирилади.

Мазкур тамойил узоқ тарихга эга. Айтиб ўтиш керакки, қатор Фарб ва рус олимлари ҳамда уларни ўқиб ўрганган айрим ўзбек ҳуқуқшунослари ҳокимиятнинг уч тармоққа бўлиниш тамойилининг «асосчиси», «ибтидоси», дея Шарл Луи Монтескьёни айтишади. Ҳолбуки, унинг илдизлари жуда қадимийдир. Ҳокимиятнинг учга бўлиниши заруратини, масалан, минг йил аввал бобокалонимиз Имом Ғаззолий айтиб ўтганлар. Унинг таъкидлашича, «...одам ҳамма ҳожатини ўзи тамом қилолмас. Ғайрига ҳожати тушган сабабдин ҳукумат пайдо бўлур. Ва ҳар киши ўз ҳаққига ризо бўлмай бири-бирига қасд қилурлар. Бу важҳдин яна уч сифатга ҳожат тушар. Бири салтанат ва сиёсат, яна бири қозилик ва ҳукумат, яна бири сифат фикҳк. «... мунинг бирла сиёсат ва салтанат қонунини халққа жор қилгай»¹.

Монтескьёнинг фикрича, «...қонунчилик ва ижроия кучлари айнан бир одам қўлида ёки бирдан-бир органда жамланадиган бўлса, эркинликнинг бўлиши мумкин эмас. Зеро, ўша монарх (подшо) ёки сенат зулмкор қонунларни жорий этиши, уларни зolimлик билан қўллаши мумкин.

Суд ҳокимияти қонунчилик ва ижроия органларидан ажратиб бўлинмаган тақдирда ҳам эркинликнинг бўлиши мумкин бўлмай қолади. Мабодо, у қонунчилик ҳокимияти билан бирлашган бўлса, у ҳолда субъект ҳаёти ва эркинлиги ўзбошимчалик назорати остида бўлади, унда судья қонун чиқарувчига айланиб қолади. У ижроия ҳокимияти билан қўшилиб кетган тақдирда эса, судья шафқатсизликнинг бутун кучини ишга солувчи зolim сифатида ҳаракат қилади»².

¹ Батафсил қаранг: Карим Баҳриев. Демократия ва инсон ҳуқуқлари. Т., 1997., 72-73-бетлар.

² Қаранг: Монтескьё Ш. Избранные произведения. М., 1955, 294-бет.

Мана шу таърифнинг ўзиданоқ аён бўлдики, ҳокимиятнинг бўлиниши давлат органлари ва уларда ишлаётганларнинг оддий бўлинишига қараганда анча кўпроқ аҳамиятга молик.

Бундай бўлинишнинг асл моҳияти бошқа нарсада — ҳукмронликни ижтимоий-сиёсий кучлар ўртасида ҳокимиятни суистеъмом қилиб бўлмайдиган тарзда тақсимлашда. Бунда ҳокимиятлар бир-бирларини тийиб, чеклаб турадиган бўлишлари керак.

Ҳокимиятлар бўлинишисиз ҳуқуқий давлатнинг бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлаш жоиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти бизнинг республикамызда ижтимоий-сиёсий соҳалардаги муҳим муваффақият сифатида «Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов тизими — яъни *ҳокимият тармоқларининг бўлиниши қонуний жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилди*. Уларнинг ҳар бирида қонуний асосда авторитаризм ва тоталитаризм зўравонликларини истисно этувчи ҳақиқий демократик меъёр ва тартиблар жорий этилди»¹, дея таъкидлагани бежиз эмас.

Эндиликда, ҳокимият сингари муҳим ижтимоий ҳодисани батафсил кўриб чиққанимыздан сўнг, тўла эсос билан давлат механизмини «давлат ҳокимияти» ёки «расмий ҳокимият» деб даъво қилишимиз мумкин. Ва бу давлат маҳкамасининг конкрет таркибида айниқса сезиларли кўзга ташланади.

Давлат маҳкамаси (аппарати) давлат механизмининг бир қисми бўлиб, давлат ҳокимиятини амалга ошириш учун ҳукмронлик ваколатларига эга бўлган давлат органлари мажмуидан иборат.

Давлат механизми давлат маҳкамасидан ташқари давлат муассасалари ва давлат корхоналарини ҳам ўз ичига олади.

Давлат маҳкамаси таркиби энг умумий шаклда органларнинг қуйидаги кўринишлари («блоклари») тарзида намоён бўлиши мумкин:

- қонун чиқарувчи ҳокимият органлари;
- ижроия ҳокимияти органлари (давлат бошқаруви органлари);
- суд ҳокимияти органлари.

¹ Ислоом Қаримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-т., Т. «Ўзбекистон», 1997., 107-108-бетлар.

Давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий вакиллик органлари қонун чиқарувчи муассасалар ва маҳаллий ҳокимият органлари давлат вакиллик органлари жумласига киради. Улар аҳоли томонидан сайлаш йўли билан шакллантирилади ҳамда унинг номидан иш кўради ва унинг олдида масъулдир.

Қонун чиқарувчи ҳокимият функциясини давлат олий вакиллик органлари бажаради. Қонун яратувчи орган давлат механизмида етакчи мавқега эга. Зеро, ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойилига кўра қонун чиқарувчи ҳокимият энг муҳим ҳокимият ҳисобланади. У ижроия ҳокимияти ҳаётга татбиқ этиши керак бўлган ҳамда суд ҳокимияти фаолияти учун қонуний асос бўлиб хизмат қиладиган умуммажбурий қонун-қоидаларни белгилаб беради.

Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари вакиллик характериға эға бўлиб, тегишли маъмурий ҳудудлар доирасида амал қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бешинчи бўлими давлат ҳокимиятини ташкил этишға бағишланган. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси» деб номланган XVIII бобнинг 76-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалға оширади».

Истиқлолдан кейинги илк ўзбек парламентиға сайловлар хорижда ғоят ижобий баҳо олди. ГФР Президенти Р. Герцогнинг шу хусусдаги фикриға назар ташланг-а: «Ўзбекистонда парламент эркин сайланган. Унга сайловлар мустақил ва обрўли кузатувчилар, шу жумладан, немис кузатувчилари назорати остида ўтди».

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси давлат ҳокимияти олий органининг ваколатлариға бағишланган. У Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари рўйхатини ўз ичига олган (мазкур модда 24 банддан иборат).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кенг ҳуқуқларға эға бўлиб, унинг зиммасиға жиддий мажбуриятлар юкланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXI боби жойлардаги давлат ҳокимияти асослариға бағишланган. Шу муносабат билан 99-моддада бундай ёзилган: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманға бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибиға кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатлариға тааллуқли масалаларни ҳал этадилар».

Барча депутатлар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Айнан шунинг учун ҳам қонун чиқарувчи ҳокимият вакиллик ҳокимияти ҳисобланади. Айнан сайловлар асосида халқ ўз вакилларига ҳокимиятни топширади ва вакиллик органларига давлат ҳокимиятини амалга ошириш ваколатини беради. Бу давлат ҳокимияти механизмида вакиллик органлари бирламчи роль ўйнаши, уларнинг устуворлиги ва юқори туриши ҳақида фикр юритиш ҳуқуқини беради.

Бундан ташқари, аввал қайд этиб ўтганимиздек, қонун чиқарувчи ҳокимият коллегиял ҳокимиятдир. Чунки бу ҳокимият бир кишининг қўлига эмас, балки жамоага топширилади.

Яна бир гап. Ушбу ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ҳокимият деб аталиши вакиллик органлари бошқа ҳеч қандай иш билан шуғулланмайди, деган маънони билдирмайди. Ўзбекистон мисолида Олий Мажлис учун ва ҳатто, давлат ҳокимияти ва ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий органлари учун ҳар йили давлат бюджетини тасдиқлаш ҳуқуқи орқали амалга ошириладиган молиявий фаолият ҳамда шу бюджетнинг бажарилишини назорат қилиш, солиқлар ва бошқа тўловларни белгилаш ҳам жиддий функциялар эканлигини кўриш мумкин. Олий Мажлиснинг яна бошқа олий ижроия ва суд органларини шакллантириш билан боғлиқ муҳим функцияси ҳам бор ва ҳ.к.

Шу тариқа бизнинг парламентаризм — Олий Мажлис қонун чиқарувчилик соҳасида жуда катта ваколатларга эга. У солиқларни белгилаш, давлат бюджетини қабул қилиш, ташқи сиёсий жараёнларда қатнашиш, мудофаа масалаларини ҳал этиш, суд ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этиш ва ҳоказоларга ҳақлидир.

Давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг икки — парламент ва президентлик тизими мавжуд. Парламент тизимида қонун чиқарувчи органда кўпчиликни ташкил этган партия (ёки партия коалицияси) бош вазир етакчилигидаги ҳукуматни шакллантиради. Буюк Британияда дунёга келган парламентар бошқарувнинг бу тизими ҳозир Европанинг катта қисмида, Кариб оролларида, Канадада, Ҳиндистонда ҳамда Африка ва Осиёнинг кўпгина мамлакатлари (аксарият Британиянинг собиқ мустамлакалари) да кенг амал қилади.

Қонун чиқарувчи органдан мустақил Президентни тўғридан-тўғри сайлашга асосланган президентлик тизими бугунги кунда Ло-

тин Америкасининг катта қисмида, Филиппинда, Францияда, Польшада ва Америка Қўшма Штатларида амал қилиб келмоқда.

Айнан АҚШ бир шахс тимсолида ҳам давлат бошлиғи, ҳам ҳукумат бошлиғини бирлаштирган президент лавозими пайдо бўлган жаҳондаги биринчи мамлакат бўлди. Бундан ташқари, айнан АҚШда сиёсий тизимнинг энг муҳим институтларидан бири сифатида президентлик тузилмаси дунёга келди. Бугунги кунда президентлик Европа, Осиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Американинг кўпчилик мамлакатлари сиёсий тизимининг ажралмас қисмига айланган. Айни пайтда ҳар бир мамлакат ўзининг сиёсий ҳаётида президент қандай рол ўйнаши кераклигини ўзи белгилайди.

Президент ваколатлари, у ёки бу мамлакат сиёсий ҳаётида унинг роли ва мақоми энг аввало тегишли конституциявий меъёрлар билан белгиланади.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси давлати ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғидир. Ўзбекистон Президенти бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳамдир.

Ўзбекистон Республикасида ижроия ҳокимиятини Ҳукумат - давлат ҳокимиятининг олий ижроия ва фармойиш берувчи органи амалга оширади. Ўзбекистонда у **Вазирлар Маҳкамаси** деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тузилади ва Республика Олий Мажлиси уни тасдиқлайди.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи ўз лавозимига кўра Вазирлар Маҳкамаси таркибига киради.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодийнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Ўзбекистон Республикасининг суд органлари тизими. Суд — давлат органи бўлиб, у шу давлатнинг қонунларида белгиланган процессуал тартибда жиноий, фуқаролик ва маъмурий ишларни ҳал этиш шаклида одил судловни амалга оширади.

Суд ҳокимияти — давлат ҳокимиятининг учинчи тармоғи. У давлат ҳокимияти механизмида алоҳида мақомга эга. Фақат суд ҳокимиятигина (қонун чиқарувчи ёки ижроия ҳокимияти эмас) одил судловни амалга оширади. Суд мустақиллиги кафолати ҳам, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари, умуман, давлатчилик кафолатлари ҳам айнан шундадир. Боз устига, суд адолат тамойилини амалга оширибгина қолмай, айна пайтда муайян даражада қонун ижодкорлиги жараёнида ҳакам (арбитр) сифатида ҳам майдонга чиқиши керак. Бинобарин, суд ҳокимиятнинг бир йўла икки тармоғига нисбатан «тийиб туриш ва мувозанат» воқеаси сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳокимиятнинг бу тармоғига «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти» деб номланган XXII боб бағишланган. Ушбу бобдаги 106-моддада: «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади»¹, деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди ҳамда шу муддатга тайинланадиган вилоят, Тошкент шаҳар, туман, шаҳар судлари, ҳўжалик ва фуқаролик судларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни қараб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишлари соҳаларида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят, туман, шаҳар судлари фаолияти устидан суд назоратини олиб бориш ҳуқуқига эга.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Адолат», 1998.

Иқтисодий соҳада ва уни бошқариш жараёнида турли хил шаклдаги мулкка асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, шунингдек, тadbиркорлар ўртасида юзага келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш **Олий хўжалик суди** ва ўз ваколатлари доирасида қуйи хўжалик судлари томонидан амалга оширилади.

Умуман, бутун суд ҳокимиятининг фаолияти фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланишини таъминлаш, жиноий ишларда эса, айбсиз одам маҳкум этилмаслиги, жиноят содир этган киши эса, адолатли жазога тортилишига йўналтирилиши даркор.

Бошқа вазифаларни бажаришдан ташқари суд фаолияти ижтимоий адолатни, фуқароларнинг тинч-тотувлиги ва ҳамжиҳатлигини таъминлаш, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Судлар фуқароларимизни ҳимоя ҳуқуқи ва айбсизлик презумпцияси билан таъминлайдилар.

Давлат механизми маҳкамасини ташкил этувчи барча органлар ягона уйғунлашган механизм сифатида ишлаши керак. Айнаун шунинг учун ҳам президентлик тузилмаси жорий этилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи ҳисобланади. У (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIX бобига мувофиқ) давлат ҳокимияти органларининг мувофиқлаштирилган ҳолда ва ҳамкорликда ишлашини таъминлайди.

Давлат механизмидан давлатнинг ишлаш механизмини фарқлай билиш керак. Давлатнинг ишлаш механизми дейилганда — давлат маҳкамаси таркибий қисмлари (яъни унинг барча органлари)нинг бир-бирларига бўйсунган ҳолда фаолият юртишларини таъминлаш тушунилади. Давлатнинг ишлаш механизмини ўрганиш — нималар давлат механизмини ҳаракатга келтириши, нималар давлат органларини боғлаб туриши, у ёки бу давлат органининг ўз функцияларини бажаришга қайси омиллар ёрдам бериши ёки, аксинча, халақит беришини аниқлаш имконини беради.

4. ДАВЛАТ ШАКЛЛАРИ

Давлат шакли деганда, унинг уч таркибий қисми (ёки томони) — бошқарув шакллари, давлат (сиёсий) тузилиши ҳамда давлат (сиёсий) режими биргаликда олинган давлатдаги давлат ҳокимиятини ташкил этиш тушунилиши керак.

Бошқарув шакли — конкрет давлатдаги давлат ҳокимиятини ташкил этиш усуллари мажмуидир. Бунда олий ҳокимиятни, боз

устига унинг олий ва марказий органларини ташкил этиш, ушбу органлар таркиби, ваколоти, уларни тузиш тартиби, шунингдек, бундаги халқ иштироки даражаси, мазкур органлар ваколоти муддатлари назарда тутилади.

Монархия ва республика бошқарувнинг асосий шакллари ҳисобланади.

«Монархия» атамаси «монос» — бир, «архе» — «ҳокимият» — юнонча сўз бўлиб, «якка ҳокимлик», «ягона ҳукмдор» маъноларини билдиради.

Бошқарув шакли сифатида монархия ўзининг аниқ ҳуқуқий белгиларига эга. Монарх давлатнинг жонли тимсоли бўлиб, ташқи ва ички сиёсат бобида давлат бошлиғи сифатида, халқ вакили, миллат «отаси» сифатида, фуқароларни жипслаштирувчи, уларни давлат теварагига бирлаштирувчи шахс сифатида майдонга чиқади.

Монарх танҳо ҳукмдорлик қиларди. Энг муҳим, принципиал давлат ишлари бўйича монархнинг ўзи ҳукм чиқаришига тўғри келарди. У бутун ҳокимиятнинг тўла соҳиби ҳисобланарди. Монарх ҳокимияти олий бош ҳокимият бўлиб, ўзига мустақилдир. У — давлатдаги олий ҳукмдор.

Одатда унинг ҳокимияти муқаддас деб эълон қилинар, дин шуъласига ўралган эди. Қоида тарзида монарх ҳокимияти ворислик асосида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. Ҳокимиятнинг бир шахсдан иккинчи шахс қўлига ўтишига халқнинг ҳеч қандай алоқаси бўлмайти. Монарх чекланмаган муддатга умрбод ҳокимият эгасидир. Лекин бундан фақат табиий ўлимгина монархни ҳокимиятдан маҳрум этади, деган маъно келиб чиқмайди. Монархлар ағдариб ташлангани, ўлдирилгани, бошқа кишиларга алмаштирилгани ҳақида тарихда сон-саноксиз ҳикоятлар мавжуд.

Монархиянинг энг гуллаб-яшнаган даври — Янги давр арафаси бўлиб, бу вақтда бошқарувнинг республика шаклидан унинг фарқлари равшан кўринаётган, мутлақ (чекланмаган) ва чекланган монархия кўринишлари бир-биридан аниқ фарқланаётганди.

Мутлақ монархия шаклидаги бошқарувнинг асосий белгиси — монархнинг тўла ҳокимиятини чеклайдиган бирон-бир давлат органининг йўқлигидир. Мутлақ монархиянинг ҳуқуқий ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- ҳокимиятдан муддатсиз, яъни умрбод фойдаланиш;

- тахтни мерос сифатида ёки қариндошлик ҳуқуқи бўйича эгаллаш;

- ташқи алоқаларда кафолат (мандат) асосида эмас, ўз шахсий ҳуқуқи бўйича вакилликни амалга ошириш;

- давлат бошлиғи жавобгарлигининг йўқлиги (фақат Худо олдида жавоб бериш).

Бундай шароитда (зарурат йўқлиги туфайли) табақавий, вакиллик муассасалари йўқолиб кетади ёки таназзулга юз тутади, халқнинг сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқсизлиги одатий ҳолга айланади.

Чекланган монархия турли тарихий даврда турли кўринишга эга бўлади. Қизиғи шундаки, **психологик асослардан** келиб чиқиб, монархияларни «тўғри» бошқарув шаклига эга бўлган монархия ҳамда мабодо монарх барчанинг манфаатлари ўрнига ўзининг ғаразли, шахсий манфаатларини кўзлаб, бошқаришда зулмни қўллайдиган бўлса, — «нотўғри» (золимлик, мустабидлик) шаклга эга монархияларни ажратиб кўрсатганди. Ҳозирги замон олимлари **ҳуқуқий асосларнигина** ҳисобга олишади. Уларга кўра (феодализм даврида) чекланган монархия **табақавий-вакиллик** ҳамда **конституциявий монархияга** бўлинади. Конституциявий монархия ўз навбатида (капитализм даврида) дуалистик ва парламент кўринишларига эга.

Конституциявий монархия шундай бошқарув шаклидан иборатки, бунда монарх ҳокимияти вакиллик органи томонидан чекланган бўлади. Бундай чеклаш, одатда, парламент тасдиқлайдиган конституцияда мустаҳкамланади. Уни ўзгартиришга монархнинг ҳаққи йўқ. Шу тарзда ҳақиқий ва юридик ҳокимият монарх шакллантирадиган ҳукумат билан қонунчилик органи сифатида майдонга чиқадиган парламент ўртасида бўлинади. Мамлакатни бошқариш монарх ихтиёрида бўлиб, вазирлар унга ҳисоб беришади. Ҳукумат парламентнинг партиявий таркибига боғланмаган ҳолда шакллантирилади. Бошқарув дуализми (икки ёқдамалиги) шундан иборатки, мисол учун, монарх феодаллар манфаатларини, парламент эса, буржуазия ва бошқа табақалар манфаатларини ифодалайди.

Бундай бошқарувга (ўтмишда) Пруссия, Италия, Руминия давлатлари мисол бўла олади. Ҳозирги вақтда бошқарувнинг мазкур шакли амалда ўз умрини тугатган.

Парламентлик монархия мамлакатлари (ҳозирги Англия, Бельгия, Норвегия, Швеция)да қирол подшолик қилса-да, мамлакатни идора эта олмайди. Зеро:

1. Ҳукумат парламент томонидан сайловларда кўп овоз олган муайян партиялар вакилларида иборат қилиб шакллантирилади.

2. Энг кўп депутатлик мандатларига эга бўлган партия раҳбари ҳукумат бошлиғи бўлади.

3. Қонунчилик ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилиниб, фақат расмий учунгина монарх уларни имзолайди.

4. Ҳукумат монарх олдида эмас, парламент олдида ҳисоб беради.

5. Ҳукумат мажлисларида монарх қатнаша олмайди.

6. Монарх давлатчилик рамзи бўлиб, асосан маросимий рол ўйнайди.

7. Тахтнинг мерос бўлиб ўтиши парламентлик монархия доирасида ҳақиқий монархиядан сақланиб қолган ягона хусусиятдир.

Шундай қилиб, қонунчилик, ижроия ва суд соҳаларида монарх ҳокимияти рамзий маънога эга бўлиб қолади. Лекин, барибир, юқорида айтилганлардан монарх фақат рамзий шахсга айланиб қолади, деган маънони англатмайди.

Шўро даврида монархия умри тугаб бўлган бир нарса сифатида рўйхатдан бутунлай чиқариб юборилганди. Мабодо бу фикрга қўшиладиган бўлсак, бир неча юз йиллаб яшаб келган бошқарувнинг бу шакли ҳанузгача баъзиларнинг эътиборини торттиб келаётганини қандай изоҳлаш мумкин? Жумладан, 1975 йилнинг ноябрида Испания халқи плебисцит (референдум)да монархияни ўрнатишга овоз берди.

Республика (лотинча «Respublica» — халқ, жамоат иши) давлат ҳокимияти аҳоли томонидан муайян муддатга сайлаб қўйилган органлар томонидан амалга ошириладиган бошқарув шаклидир. Республика ҳам монархия сингари муайян тарихий хусусиятга эга. Бошқарув республика шаклининг бир қанча асосий турлари тарихдан маълум. Улар қулдорлик даврларидаёқ дунёга кела бошлаганди.

Республикалар парламентлик (Австрия, Италия, Германия), аралаш турдаги (Франция), президентлик республикаларига (АҚШ, Аргентина, Гватемала ва Лотин Америкасининг бошқа мамлакатлари) бўлинади.

Капитализм замонлари парламентар (парламент) республикаси ҳамда президентлик республикасини вужудга келтирди.

Парламент республикаси белгилари қуйидагича:

1. Ҳукумат сайловларида галаба қозонган партия аъзолари бўлган депутатлар орасидан шакллантирилади.
2. Ҳукумат парламентга бўйсунди ва унинг олдида ўз фаолияти учун жамоавий масъулиятни зиммасига олади.
3. Давлат бошлиғи (президент) парламент ёки парламент коллегияси томонидан сайланади.
4. Парламентдаги кўпчилик қўллаб турган давр мобайнида ҳукумат ҳокимият тепасида қолаверади.

Президентлик республикасининг белгилари:

1. Ҳукумат президент томонидан тайинланади ва парламент томонидан тасдиқланади.
2. Ҳукумат парламентга эмас, президентга ҳисоб беради.
3. Президент мамлакат аҳолиси томонидан тўғридан-тўғри сайловлар йўли билан ёки сайлашга вакил қилинганлар коллегияси орқали билвосита йўл билан сайланади.
4. Президент айна вақтда ҳукумат бошлиғи (масалан, Ўзбекистон, АҚШдагидек) бўлиши мумкин.
5. Президент қарорлари кечиктирувчи вето қўйиш ҳуқуқига эга бўлади, шунингдек, парламентни тарқатиб юбориш ҳамда янги сайловларни эълон қилишга ҳақлидир.

Аралаш турдаги республика белгилари:

1. Президент мамлакат аҳолиси томонидан сайланади ва ҳукуматни тайинлайди (президент республикаси белгиси).
2. Ҳукумат парламент олдида масъул бўлиб, парламент ҳукуматга ишончсизлик билдириб, уни истеъфога чиқариши мумкин (парламент республикаси белгиси).

Монархиядан республикага ўтиш шакллари. Сайлаб қўйиладиган монархия. Масалан, Малайзияда тўққиз штат султонлари ўз ораларидан давлат бошлиғини беш йил муддатга сайлашади. Бироқ ҳар ким ҳам эмас, фақат штатнинг валиаҳд султонигина сайланиши мумкин. Бирлашган амирликларда ҳам сайловлар шунга ўхшаш тарзда ўтади. Олий ҳокимиятни амирлар кенгаши амалга оширади. Бу кенгаш амалда парламент ва ҳукумат вазифаларини бажаради. Амирлар ўз ораларидан давлат бошлиғини беш йил муддатга сайлашади. Одатда БАА етти штатининг энг йириги — Абу-Даби амирлиги амири давлат бошлиғи этиб сайланади.

Монократик республика. Бир томондан бу — республика, чунки аввал президент халқ томонидан сайланади. Иккинчи томондан эса, унда монархиянинг рўй-рост аломатлари кўриниб ту-

ради. Зсро, президент сайланиб олгач, қоғозга битилмаган ҳо-
кимиятни ворислик асосида топшириш ҳуқуқи билан ўзини умр-
бод президент деб эълон қилади. Тунис, Марказий Африка Рес-
публикаси, Гвинея, КХДР ана шундай республикалардир.

Ўз аломатларига кўра монократик республика суперпрези-
дентлик республикасига яқин туради, сайлаб қўйиладиган мо-
нархия эса моҳият-эътибори билан мутлақ монархияга яқин. Зе-
ро, бундай давлатларда парламент йўқ, конституция эса, мо-
нархнинг ўзи халққа тортиқ қилган қомусий ҳужжат бўлиб, унда
бутун ҳокимият (ижроия, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимия-
ти) монархга тегишли эканлиги ёзиб қўйилган. Шунинг учун
ҳам давлат бошқарувининг ўтиш шакллари **гибрид шакллар** деб
аталиши бежиз эмас.

Давлат тузилиши шакли шу давлатнинг маъмурий-ҳудудий
жиҳатлардан ташкил этилишини, ҳокимият марказий ва ма-
ҳаллий органлари таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлик ха-
рактерини белгилайди. Давлат тузилишининг уч асосий шакли —
унитар давлат, федерация ва конфедерация тилга олинади.

Унитар давлат (унитар ягона, лотинча «унус» — «бир» сўзи-
дан олинган) оддий яхлит давлат бўлиб, тўла сиёсий бирдамли-
ги билан ажралиб туради. Унитар давлатларнинг кўпчилиги
маълум маъмурий-ҳудудий бўлинишга (туманлар, вилоят, кан-
тон ва ҳоказолар)га эга. Лекин мазкур мустақил қисмлар давлат
суверенитети белгиларига эга эмас. Бундай давлатда олий орган-
ларнинг ягона тизими ҳамда ягона қонунчилик мавжуд бўлади.
Унитар давлатнинг яхши томони шундаки, у содда тузилишга
эга бўлиб, олий ҳокимият тўлалигича унинг тасарруфида бўлади.

Унитар давлат белгилари:

1. Мамлакат бутун ҳудуди учун ягона олий давлат ҳокимияти
органлари, давлат бошқаруви органлари ва суд органлари фао-
лият юритади.

2. Бутун ҳудудда битта Конституция, ягона қонунчилик тизи-
ми, бир фуқаролик, ягона пул тизими, умумий солиқ ва кредит
сиёсати ҳукм суради.

3. Унитар давлат давлатчилик аломатлари (атрибути) га эга
бўлмаган вилоятлар, ўлкалар, округлар, туманлардан иборат бў-
лиши мумкин. Ҳокимият маҳаллий органларининг марказий ор-
ганларга тобелик даражасига қараб унитар давлатлар марказлаш-
ган ва марказлашмаган давлатларга бўлинади.

4. Унитар давлатлар доирасида мухториятлар (автономиялар) бўлишига йўл қўйилади (масалан, Буюк Британия тузилмасида Шотландия ва Шимолий Ирландия каби).

5. Фақат марказий органларгина давлатлараро алоқаларни амалга оширади.

Федератив давлат («федус») — иттифоқ, шартнома сўзидан олинган) - мураккаб давлат. Давлатларнинг шартномавий ва қонуний тартибга солинган бирлашувини таъсис этишга асосланган иттифоқ федерация деб аталади. Демак, ўзаро бирлашишга интилувчи бир қанча мустақил давлатлар мавжуд бўлган жойдагина федерация ташкил этилиши мумкин.

Федератив давлат белгилари:

1. Федерация ўзининг маъмурий чегаралари, ҳокимият органларига эга бўлган федерация субъектлари (штатлари, ерлар, вилоятлар, республикалар ва ҳ.к.)дан иборат бўлади. Мазкур субъектлар ҳатто ўз конституцияси ва қонунчилигига фақат ягона ҳуқуқий макон доирасидагина эга бўлишлари мумкин.

2. Федератив давлат ваколатлари федерациянинг барча субъектларига ёйиладиган давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви органларига эга бўлади. Федерация субъектлари давлатлараро муносабатларда ва халқаро ташкилотларда тўғридан-тўғри вакиллик ҳуқуқига эга эмаслар.

3. Федерация субъектининг давлат таркибидан бир томонлама чиқиши конституциявий қонунчиликда кўзда тутилмаган (масалан, АҚШ, Германия ва Бразилия конституцияларида шунга ўхшаш хатти-ҳаракатлар ҳатто ман этилади).

4. Федератив давлат ягона қуроли кучларга эга бўлиб, уларга раҳбарлик марказий федерал органлар томонидан амалга оширилади. Давлат бошлиғи (президент) ушбу қуроли кучларнинг бош қўмондони ҳисобланади.

Конфедерация қатъий белгиланган (сиёсий, ҳарбий, иқтисодий) мақсадлар учун шартнома ёки битим асосида ташкил этиладиган давлатлар иттифоқидан иборат. Конфедерация кейинчалик ўсиб (АҚШ, Швейцариядаги каби) федерацияга айланади ёхуд (Австро-Венгрия сингари) тарқалиб кетади.

Конфедерация белгилари:

1. Бу — умумий манфаатларни таъминлаш мақсадида ташкил этилган суверен давлатларнинг муваққат иттифоқидир. Конфедерация субъектлари тегишли шартнома асосида бирлашади

ҳамда конфедерация таркибидан эркин чиқиб кетиш ҳуқуқига эга бўладилар.

2. Одатда давлат чегараларини кесиб ўтиш (виза ва декларацияларсиз) соддалаштирилган бўлса-да, ягона фуқаролик бўлмайди.

3. Конфедерация субъектлари ўз ҳарбий кучларига эга бўладилар. Фақат ҳарбий иттифоқ доирасидагина бирлашиш мумкин.

4. Парламент конфедерация субъектлари вакиллик органлари томонидан шакллантирилади ҳамда улар розилигисиз парламент қарорлари кучга эга бўлмайди.

5. Конфедерация миқёсида умумий суд органлари йўқ ва ҳокимиятнинг ижроия органлари ғоят чеклаб қўйилган.

6. Ягона пул тизими, ягона солиқлар тизими ва ягона давлат бюджетлари бўлмайди.

7. Конфедератив давлатлар узоқ яшамайди. Улар унитар давлатларга тарқалиб кетади ёки федерацияга айланади. Ҳозирги вақтда дунёда конфедерациялар йўқ.

Давлат ҳокимияти тузилишининг шакллари биз юқорида кўриб ўтганларимиздангина иборат деб тушуниш хато бўларди. Давлатлараро бирлашиш ва расмий ҳуқуқий иттифоқларнинг жуда кўплаб шакллари (шахсий ва амалдаги уния, вассаллик, сюзеренитет, миллатлар ва давлатлар ҳамдўстлиги, давлатлар ҳамжамияти) тарихдан маълум. Шунингдек, динонионлар ва метрополиялар муносабатлари, савдо иттифоқлари, ҳарбий блоklar ва ҳоказоларни келтириш мумкин. Бироқ, улар энди давлатлараро бирлашмаларга киради.

Сиёсий (давлат) режими, тушунчаси ва турлари. Давлат сиёсий режими шакли давлат ҳокимияти органларининг аҳоли билан ўзаро алоқалари усул ва методлари мажмуини белгилайди. «Сиёсий режим» тушунчаси нисбатан яқинда — 1940 йили сиёсий тушуннос Леви томонидан киритилган. Лекин кейинги вақтларда аниқ бир маънодаги «давлат режими» атамасидан кўпроқ фойдаланишади. Муайян давлат фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақиқатда қай даражада реал амалга оширилаётгани кўрсаткичи давлат режимларини таснифлашда бош мезон бўлиб хизмат қилади. Юқоридагиларни назарда тутиб, давлат режимининг икки шакли — демократик ва антидемократик режимлар фарқланади.

Демократик режимнинг асосий хусусиятлари:

1. Демократик давлатда халқ ўз вакилларини сайлаб қўядиган жамоавий қонунчилик органининг бўлишини тақозо этади.

2. Сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан қатъи назар, барча фуқаролар учун умумий сайловлар йўли билан ва референдумда ўз иродаларини эркин ифодалаш имконияти мавжуд.

3. Фуқаролар сўз, матбуот, йиғилишлар, ахборотлар олиш эркинлигидан, партия ва жамоат ташкилотларидан фойдаланиш асосида давлат маҳкамасига таъсир ўтказишнинг амалий усулларига эга бўладилар.

4. Иқтисодий соҳага ва фуқароларнинг шахсий ҳаётларига аралашувнинг энг кам даражада бўлиши кузатилади.

5. Давлатнинг демократик табиати иқтисодиёт тараққиётининг юксак даражасини, муносиб ҳаёт даражасини, аҳолининг зулм ва қонунсизликдан ҳимояланганлигини тақозо этади.

Демократик режим доирасида шартли равишда куйдагилар ажратиб кўрсатилади:

Демократик режимнинг энг замонавий шакли либерал-демократик режим ҳисобланади. У кўпчилик мамлакатларда амал қилади. Унинг аҳамияти ва мафтункор қудрати шунчалик буюкки, кўпгина олимлар уни ҳокимиятни амалга ошириш режими эмас, балки жамият тараққиётининг муайян босқичида цивилизациянинг яшаш шарти, сал бўлмаса жамият сиёсий ташкилоти эволюциясининг оқибат натижаси деб ҳисоблашмоқда.

Шуни ҳам айтиш жоизки, давлат ва ҳуқуқ назариясида ҳокимиятни амалга оширишнинг энг демократик ва инсонпарварлик тамойилларига асосланган сиёсий усул ва методларини ҳам либерал, деб аташмоқда.

Бундай жамиятда давлат ҳокимияти сайловлар йўли билан шакллантирилади. Давлатни бошқариш ҳокимиятлар бўлиниши тамойили асосида амалга оширилади.

Давлатни бошқаришда марказдан қочириш тамойилидан фойдаланилади, яъни марказ фақат маҳаллий органлар ҳал эта олмайдиган муаммоларни ечишни ўз зиммасига олади. Либерал-демократик режим давлат (сиёсий) режими деб қабул қилинган жамиятни фуқаролик жамияти деб аташади.

Демократик режим. «Демократия» сўзи, албатта, кўпчиликка маълум, лекин бу сўз орқали ифодаланадиган маъно ҳамisha ҳам бирдек тушунилавермайди.

Лугатларда демократия, «бошқаришнинг халқчил шакли сифатида таърифланади. Унда халқ олий ҳокимиятга эга бўлиб, уни ё ўзи бевосита амалга оширади, ёхуд эркин сайлов тизими асосида ўзи танлаган вакиллари орқали амалга оширади», дея

таърифланади. Авраам Линкольн (АҚШ XVI президенти) нинг гапларига қараганда, «демократия — халқнинг шу халқ учун амалга оширадиган давлат бошқарувидир».

Демократия икки асосий туркум — бевосита (тўғридан-тўғри) ва вакиллик демократиясига бўлинади. Бевосита демократия шароитида фуқаролар сайлаб ёки тайинлаб қўйиладиган расмий шахслар воситачилигисиз ижтимоий қарорларни қабул қилишда қатнаша оладилар. Шундай тизим нисбатан кам сонли одамлар иштирокидаги жамоа ва қабила кенгашларида, касаба уюшмалари маҳаллий органлари йиғилишларида ҳамма аъзолар масалаларни муҳокама этиш консенсус ёки кўпчилик овоз бериш йўли билан қарор қабул қилиш учун бир бинога жойлаша оладиган ҳолдагина мазмун-моҳиятга эга бўлиши мумкин. Қадимги Афина — жаҳондаги илк демократия 5-6 минг киши қатнаша оладиган мажлислар ёрдамида бевосита демократияни амалга оширишни уддалагани кишини лол қолдиради. (Афтидан, бу бевосита демократияни ҳаётга татбиқ этиш учун одамларни жисмонан бир жойга тўплаш мумкин бўлган энг катта миқдор бўлган бўлса ажабмас).

Ҳозирги замон жамияти ўзининг мураккаблиги, аъзоларининг кўпсонлилиги билан бевосита демократияни амалга ошириш имкониятига эга эмас. Шунинг учун бугунги кунда унинг энг кўп қўлланиладиган шакли **вакиллик демократиясидир**. Бунда фуқаролар сиёсий қарорларни қабул қилиш, қонунларни таърифлаб бериш ҳамда ижтимоий фаровонлик йўлидаги дастурларни ҳаётга татбиқ этиш мақсадида расмий шахсларни, яъни федерал ва маҳаллий органлар депутатларини сайлайдилар.

Антидемократик режим турлари:

1. Антидемократик режимлар уч хил кўринишга — тоталитар, фашистик ва автократик кўринишга эга.

2. Автократик режим жамоа автократияси ҳамда яккахон автократиясини ўз ичига олади.

Жамоа автократияси ўз навбатида **аристократия ва олигархия** деб ном олган бошқарув шаклларига бўлинади.

Яккахон автократия деспотия, мустабидлик, шахсий ҳокимият режими шаклларига эга.

Энди мазкур режимларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Деспотик режим (юнонча — «чекланмаган ҳокимият»). Ушбу режим ҳокимият истисносиз фақат бир шахс томонидан амалга ошириладиган мутлақ монархия (подшолик)га хосдир. Деспотик режимлар қадим замонларда пайдо бўлган ва у ҳокимиятни

бошқаришдаги ўта ўзбошимчалик, фуқароларининг тўла ҳуқуқсизлиги, бошқаришда ҳеч қандай ҳуқуқий ва ахлоқий асосларнинг бўлмаслиги билан ажралиб туради. Деспотия шароитида мустақиллик, норозиликлар, ғазаб-нафратини намоён этиш мумкин эмас, улар дарҳол бостирилади. Шундай бостиришлар чоғи қўлланиладиган жазо чоралари ўта шафқатсизлиги билан ажралиб туради ва боз устига жазо «жиноят»нинг ўзидан анча даҳшатлироқ бўлади.

Деспотик режим асосан Ўрта Ер денгизи мамлакатларида, Яқин Шарқда, Осиё, Африка, Жанубий Америка мамлакатларида, яъни Осиё ишлаб чиқариш усули (Осиё тараққиёт йўли) қарор топган мамлакатларда учрайди. У инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларига хосдир. Бироқ, бу режим ҳозирги босқичда ҳам, ҳозирги замон давлатларида ҳам бу давлатлар ривожининг тарихан ўзига хослиги, улар бошлиқларининг шахсий фазилатлари билан боғлиқ равишда пайдо бўлган ва бўлиши ҳам мумкин.

Мустабидлик режими яккахон ҳукмронликка асосланган. Мустабид ҳокимияти, одатда, зўравонлик, босиб олиш, баъзан эса, қонуний ҳокимиятни ағдариб ташлаш натижасида ўрнатилиши билан деспотиядан фарқланади. Унда ҳам ҳуқуқий ва ахлоқий асослар бўлмайди, у зўравонлик, баъзан эса, террор ва геноцид (қириб ташлаш) асосига қурилган бўлади. Мустабид ҳокимияти шафқатсиздир. У ҳам одамларни кўрқитиш, даҳшатга асосланган бўлади. Мустабид ҳар қандай қаршиликни туғилишидаёқ бўғиб ташлашга ҳаракат қилади, шунинг учун ҳам кўпинча фақат итоатсизлик учунгина эмас, ҳатто қасд қилганлик учун ҳам қатл этиладилар. Бошқа мамлакат ҳудуди ва аҳолисини босиб олиш нафақат жисмоний ва ахлоқий зўравонликка, балки асоратга солинган халқ анъаналари ва урф-одатларини таҳқирлашга ҳам олиб келади. Мустабид режимлар Қадимги Юнонистонда, айрим ўрта аср шаҳар-давлатларида мавжуд бўлган.

Таъкидлаб ўтганимиздек, деспотия сингари мустабидлик ҳам зўравонликка асосланади, бироқ деспотия шароитларида қаҳр-ғазаб қамчиси энг аввало олий мансабдорлар бошида синса, мустабидлик тузумида унинг зарбига ҳар бир одам учрайди. Қонунлар мутлақо ишламайди ва уларнинг ўзи умуман жуда кам бўлади. Зеро, мустабидлик ҳокимияти уларни яратишга интилмайди ҳам.

Тоталитар режим. Буни энди XX аср маҳсули дейиш мумкин. Тўла асос билан унга фашистик ҳамда «шахсга сифиниш» даври социалистик давлатларини киритиш мумкин. Тоталитар режим авторитар режимнинг энг ашаддий шаклидир. Тоталитар давлати ҳамма ёқни тўла қамраб олувчи, ҳамма ёқни назорат қилувчи ва ҳамма ёққа чуқур кириб борувчи ҳокимиятдир.

Тоталитар режим — фуқаролар ҳаётига ўз аралашувини чексиз-чегарасиз кенгайтириб, ўз бошқаруви ва мажбурий мувофиқлаштириш кўламига уларнинг бутун фаолиятини киритиб олган сиёсий тузум демакдир. «Тотус» сўзи лотинчада «жами, бутун», деган маънони англатади. Бинобарин, тоталитар давлат ҳамма ва жами нарсаларни қамраб, ўз домига тортувчи давлатдир. У фуқаролар ташаббуси нокерак ва зарарли, фуқаролар эркинлиги эса хавфли ва чидаб бўлмайдиган нарса, деган ақидага амал қилади.

Тоталитар режим шароитида сиёсий раҳбар, халқ доҳийси бошчилигидаги ҳукмрон сиёсий партия, ҳукмрон элита томонидан яратиладиган ягона расмий мафкура мавжуд бўлади.

«Шунинг учун ҳам тоталитар режим, — деб ёзади И.Ильин, — ҳуқуқий ҳам, давлат режими ҳам эмас. Материалистлар яратган бу режим тўлалигича «тан билан руҳ»нинг ҳайвоний ва қуллик омилларига, назоратчи-қулларнинг таҳдидли буйруқ-амрларига, уларнинг юқоридан ўзларига сингдирилган ўзбошимча фармойишларига асосланади. Бу — фуқаролари, қонунлари ва ҳукумати мавжуд бўлган давлат эмас, балки ижтимоий гипноз машинасидир; бу — даҳшатли ва тарихда мисли кўрилмаган биологик ҳодиса — на ҳуқуқ, на эркинлик, на ақл-идрок, на фуқаролик, на давлат орқали эмас, кўрқув, нодонлик ва ёвузлик асосида жипслаштирилган жамиятдир»¹.

Фашистик режим. Бу тоталитаризмнинг энг учига чиққан шаклларида бири бўлиб, миллатчилик мафкураси, бир миллатнинг бошқаларидан афзаллиги тўғрисидаги тушунчалари, ўта тажовузкорлиги билан ажралиб туради.

Фашистик режим — барча халқларни, шу жумладан, ўз халқини ҳам азоб-уқубатларга етакловчи инсониятга қарши қаратилган тажовузкор режимдир.

Мана, фашизмни тавсифловчи хусусиятлар:

- динсизлик. Умуман динга душманларча муносабат;
- доимий ва гўё «идеал» тузум сифатида ҳуқуқий тоталитаризмни барпо этиш;

¹ Қаранг: И.Ильин. О грядущей России. М., Телекс, 1993., 51-бет.

- партия ҳукмронлиги ва ундан ўсиб чиқувчи коррупция ва ахлоқий бузилишларнинг қарор топиши;

- миллатчилик ва жанговар шовинизмга муккасидан кетиши.

Авторитар режим. У ҳуқуқий, ахлоқий негизларга асосланиши мумкин. Бироқ, бундай режимли давлат халқни бошқарувда қатнашишга жалб этмайди. Вакиллик органларининг мавжудлиги аҳволини ўзгартиролмайди. Улар амалда давлат ҳаётида арзирли рол ўйнамайди. Парламент дохий ёки бир гуруҳ шахслар (хунта, олигархия) бошчилигидаги ҳукмрон элита таклиф этган ҳар қандай қарорларни сўзсиз тасдиқлаб бераверади. Раҳбарликни амалга оширувчи элита ва олий мансабдор шахслар учун катта енгилликлар, имтиёзлар мавжуд бўлади. Давлатда раҳбарлик ҳарбий ёки давлат тўнтариши ёрдамида ҳокимиятни эгаллаб олганлар қўлига ўтадиган бўлса, авторитар режим ёки хунта номини олади. Ҳукмрон тўда ичида бошлиқ алоҳида ажралиб туради. У ёки бу масалани муҳокама этиш чоғида ўз «команда»сига мурожаат қилиши, уларнинг маслаҳатларига қулоқ тутишига қарамай, бошлиқнинг таъсир-этибор доираси чексиз-чегарасиздир.

Авторитаризм шароитида муҳолифатга йўл қўйилмайди. Бундай режимда шахс ўз конституциявий ҳуқуқларидан фойдалана олмайди. Чунки ҳокимият унга нисбатан бемалол мажбурлов чораларини ҳам кўриши мумкин. Давлат манфаатларининг шахс манфаатларидан тўла устуворлиги эълон қилинади.

Ҳарбий режим авторитар режим кўринишларидан биридир. Бундай режимда давлат ҳокимияти иқтисодиёт, маданият, ижтимоий соҳаларни бошқарувчи ҳарбийлар қўлида жамланади. Сиёсий ҳаёт (фаолият) ё ман этилади, ё бутунлай чеклаб қўйилади.

Теократик режим ҳам авторитаризм кўринишларидан бирига киради. Бундай давлатда олий давлат ва диний ҳокимият бир шахс қўлида жамланади. Мазкур режим ўрта асрларда кенг ёйилганди. Ҳозир Ватикан, Эрон, Парагвайда шундай режим учрайди.

Ўзбекистонда давлатчиликни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Мустақиллик қўлга киритилиши биланоқ республикада дарҳол демократик ҳуқуқий давлат асослари вужудга келтирила бошлади. Шу мақсадда олдинги тоталитар тузум иллатларини таг-томири билан қўпориб ташлашга кескин киришилди. Кўп-партиявийлик, ғоялар ва фикрлар хилма-хиллиги билан муроса ҳаётий воқеликка айланди. Бир мафкура ҳукмронлигига барҳам берилди. Умуминсоний қадриятларни, жаҳон эътироф этган чи-

накам демократия, инсон эркинликлари ва ҳуқуқлари нормаларини қарор топтириш вазифаси кўйилди.

Республикада сўзда эмас, амалда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти органларига бўлиниш тамойили ишлаб турибди. Ўзбекистон халқи давлат ҳокимиятининг чинакам манбаига айланди ва бу ҳокимиятни ҳам бевосита, ўз ваколатли вакиллари — депутатлар корпуси орқали амалга оширомоқда.

Буларнинг ҳаммаси қонун чиқарувчилик ишини фаол йўлга кўйишни тақозо этди. Республика парламенти — Олий Мажлис бу ишни муваффақиятли олиб бормоқда. Олий Мажлиснинг бутун салоҳияти бугунги кунда ёш мустақил давлатимизни ҳар томонлама ҳуқуқий таъминлашга йўналтирилган. Давлат бошқарувининг янги, янада замонавий, шароитга тез мослашувчи тизимини шакллантириш бўйича ишлар зудлик билан бошлаб юборилди. Бошқарувнинг президентлик шакли бу тизимнинг негизи бўлиб қолди.

Жойларда бошқарув тизимини қайта ташкил этиш вазифаси кўйилиб, муваффақиятли уддаланди — вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлик тузилмалари жорий этилди. Қонунлар устуворлиги, улар олдида мамлакат барча фуқароларининг тенглигини таъминловчи суд ҳокимиятини қайта ташкил этиш ишлари фаол олиб борилмоқда. Цивилизациялашган фуқаролик жамиятининг ушбу таркибий қисмлари қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботнинг, қатъий интизом ва масъулиятлилиқнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Республика олдида ўз тараққиёт йўлини танлашдек жиддий вазифа кўндаланг бўлди. Уни бажаришнинг ғоят зарурлиги Президентимизнинг қуйидаги гапларида яққол ифодаланган: «Жаҳон таърибаси шундан далолат берадики, ўз давлатчилигини қўлга кириштириш, миллий ва ижтимоий озодликка эришиш ҳеч қаерда енгил ва осонликча бўлмаган. Мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият барпо этишда ўз андозасини ишлаб чиқишга интилади. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият, одамлар ўртасида таркиб топган муносабатлар, уларнинг дунёқараши, жумладан, диний эътиқоди, руҳияти ва ҳуқуқ-атвор нормалари шуни тақозо этади»¹.

Демакки, инсонлар, халқлар ва жамиятлар ҳаётида танланган ғоявий йўналиш, миллий мафкура муҳим аҳамият касб этади.

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I-т. Т. «Ўзбекистон», 1996., 40-бст.

Мафкура бўлмаса, одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Ҳар қандай мафкура қўйидаги асосий мақсадларни кўзда тутлади:

- муайян ғояга ишонтириш;
- уюштириш;
- сафарбар этиш;
- маънавий руҳий рағбатлантириш;
- ғоявий тарбиялаш;
- ғоявий иммунитетни шакллантириш;
- ҳаракат дастури бўлиш.

Мафкура ўз олдига қўйилган шу каби мақсадларни бажара олсагина, амалий самара бериши мумкин¹.

Давлатимиз бошлиғи, яна, жаҳонда ижтимоий тараққиётнинг турк, швед, жанубий корейс ва бошқа турли хил кўринишлари мавжудлигини ҳам таъкидлади. Бир қатор мусулмон давлатлари ва саноати ривожланган янги мамлакатлар тажрибаси, иккинчи жаҳон урушидан кейин халқ хўжалигини тиклаш бўйича Европа мамлакатлари ва Япония амалиёти намуналари мавжуд.

Бироқ, дея таъкидлайди: Президент, «Ўзбекистон бошқа давлатлар тараққиёти жараёнида тўпланган ва республика шароитига татбиқ қилса бўладиган барча ижобий ва мақбул тажрибалардан шак-шубҳасиз самарали фойдаланади»².

Бунда гап, албатта, у ёки бу жозибалор ва ижобий самараси юксак андозадан оддий нусха кўчириш устида бораётгани йўқ.

Президентимизнинг қўйидаги фикрларида ушбу масалага бўлган қатъий нуқтаи-назар ўз ифодасини топган: «Жаҳон ва ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда ўз *ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқий тараққиёт йўлимизни танлаб олиш республиканинг қатъий позиция-сидир*. Бу ўтмиш йилларнинг хатоларини, давлат тузилишининг шакл ва усуллариغا нисбатан мавжуд қарашларни идрок этиш натижасидир. Бу - таркиб топган ижтимоий воқеликка берилган реал баҳодир. Бу - Ўзбекистон халқининг ижтимоий тараққиётига муносиб турмуш шароитига интилишдир»³.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 20-21-бетлар.

² Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-т. Т. «Ўзбекистон», 1996., 40-бет.

³ Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-т., Т., «Ўзбекистон», 1996., 40-бет.

1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистонда шонли воқеа содир бўлди - Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди. У республикамиз мустақил ва эркин тараққиётининг ҳуқуқий асосларини яратиб берди.

Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши шакли Конституциямизнинг «Маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши» деб номланган тўртинчи бўлимининг XVI-XVII бобларида ўз ифодасини топган. Жумладан, 68-моддада шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат». 70-модда эса Қорақалпоғистон Республикасининг мақомига бағишланган. Унда: «Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига ки- ради», деб таъкидланади.

ХУҚУҚ — ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИБ ТУРУВЧИ АСОСИЙ ВОСИТА

1. *Хуқуқнинг моҳияти, унинг белгилари ва функциялари.*
2. *Хуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати.*
3. *Хуқуқ тамойиллари.*

1. ХУҚУҚНИНГ МОҲИЯТИ, УНИНГ БЕЛГИЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Хуқуқ — тенглик, адолат ва эркинлик гоёларига асосланиб, кўп жиҳатдан қонунчиликда ва бошқа хуқуқий манбаларда ўз ифодасини топувчи ҳамда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳамма учун мажбурий хуқуқий нормалар йиғиндисидир.

Хуқуқ масалалари билан инсоният жуда қадимдан ва жиддий шуғулланиб келади. Лекин тадқиқотчиларнинг ҳар бири унга ўз қарашларини сингдириб келган. Таъкидлаб ўтилганидек, вақт ўтиши билан хуқуқ ҳақидаги тушунчалар ўзгариб борган, лекин унинг моҳиятини тушунишга ҳеч ким яқинлашмаган. Шунинг учун ҳам юристлар хуқуқ таърифини юз йиллаб излашади, деб нолиган И.Кантни изоҳлар экан, рус хуқуқ назариётчиси Н.Н.Алексеев: «Худди табиатшунослар умуман табиатнинг ўзи нима, деган саволга жавоб топа олмаганларидек, юристлар ҳам хуқуқ таърифини ҳеч қачон тополмайдилар», деганди.

Америкалик хуқуқшунос Лауренс Фридманнинг айтишича, хуқуқ тушунчаси шишадек нозик, совун кўпигидан ҳосил бўладиган пуфақлардай омонат, вақтдек тутқич бермас кўпдан-кўп маъноларга эга¹.

Ҳозирги замон хуқуқшунослари ушбу муаммо билан шуғулланишга озмунча куч-ғайрат сарфлашгани йўқ. Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, шўролар даврида бу ишлар «тап-тақир»ликдан бошланганди. Чунки мазкур масала бўйича инқилобгача ёки хорижда тўпланган тажрибага мутлақо инкор нуқтаи-назаридан қараларди. Шунга қарамай, ушбу йўналишда ўн йиллаб олиб борилган ишлар муайян натижаларни берди. Хуқуқ тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш бўйича уч асосий ёндашув:

а) хуқуққа истисносиз фақат юридик нормалар тизими деб қаровчи ёки хуқуқни «тор маънода» тшуниш деб аталувчи меъёрий ёндашув;

¹ Қаранг: Фридман Л. Введение в американское право. М., 1992., 8-бет.

б) ҳуқуқни унинг томонидан бошқариладиган ижтимоий муносабатлар билан бир хил, тенглаштирувчи **социологик ёндашув**;

в) ҳуқуқни озодлик ва адолат мезонлари билан боғловчи **фалсафий ёндашув** кашф этилди.

Сўнгги икки ёндашув ҳуқуқни кенг маънода тушунишга олиб келди. Зеро, бу тушунчага ҳуқуқ нормалари ҳам, ҳуқуқий онг ҳам, ҳуқуқий муносабатлар ҳам киритиларди. Бунинг устига уларнинг ҳар бири ягона тўғри ёндашув деб ўз қарашларини ёқларди. Бироқ, ҳақиқат, маълумки, ҳамиша ўртада холис туради. Кейинги изланишлар айнан шундай нуқтаи назар билан ажралиб туради.

Ўртага шундай саволни ташлайлик: шунчалик кўп ҳуқуқшунослар бу муаммога нега шу қадар кўп вақтларини бағишлаган? У шунга арзийдими? Ҳа, арзийди. Ҳуқуқ моҳиятини тўғри тушуниш фақат ҳуқуқшунослик фанининг муваффақиятли ривожланишига хизмат қилибгина қолмай, амалиётчи юрист учун ҳам зарур бўлиб, ҳуқуқни қўлланиш ва ҳуқуқни муҳофаза этиш бўйича фаолиятида уни ишонч ва омил билан қуроллантирди. Ҳуқуқнинг нима эканлигини яхши билмай туриб, унинг тўғри қўлланиши, қонунийлик, ҳуқуқий масъулият ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Шу мақсадда ҳуқуқшунослик фанидаги эски, яхши ишлаб чиқилган ғоя — ҳуқуқнинг **табiiй ва ижобiiй (позитив) ҳуқуққа** бўлинишига қайтамыз.

Табиий ҳуқуқ (ius naturale) инсон табиати, унинг жамиятда яшаш шарт-шароитларини тақозо этадиган ҳуқуқлар ва эркинликлар йиғиндисидан иборат. Мазкур назария намоёндалари бундай ҳуқуқларга инсоннинг эрка, ўзига ўхшаганлар билан алоқада бўлиш, зурриёт қолдириш, яшаш ва одамнинг ростмана яшаши учун зарур шарт-шароитларга, мулкка, жамият ва давлат томонидан ўз ҳаёти ва саломатлигининг муҳофаза этилишига бўлган ҳуқуқларини киритадилар.

Бошқа кишиларга, жамиятга, давлатга зарар келтирмаслик, ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқаларга ҳалақит бермаслик мажбуриятлари ҳам шундан келиб чиқади. Шундай қилиб, **табиий ҳуқуқ — ҳуқуқ тўғрисидаги бeнуқсон, чуқур ахлоқий ва юксак даражада адолатли тасаввурлар йиғиндисидан иборат.**

Табиий назарияга жавоб тариқасида **ҳуқуқнинг тарихий мактаби** юзага келди. Немис ҳуқуқшунослари Густав Гуго ва Карл Савини унинг намоёндалари эди. Ҳуқуқни халқ миллий ҳаётининг маҳсули

деб ҳисобловчи ҳуқуқнинг тарихий мактаби табиий ҳуқуқ назариясига жиддий зарба берди. Лекин у жуда яшовчан бўлиб чиқди ва ҳозир ҳам ўз тарафдорлари ва издошларига эга.

Бошқа ҳуқуқ мактаблари ҳам бор. Уларга **рационалистик ҳуқуқий назарияни** мисол қилиб келтириш мумкин. Унга кўра, хулқ-атвор қоидалари одамлар томонидан улар ўз олдиларига қандай мақсад қўйишлари билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилади. Кўпинча куч-қудрат ва ҳокимият кимда кўпроқ бўлса, ўша одам хулқ-атвор қоидаларини ўз мақсад ва манфаатларига мослаб тўғрилайди. Мазкур назария асосчиси Рудолф Йеринг инсоният тарихидан шу назарияни тасдиқловчи кўплаб мисолларни келтиради.

Ҳуқуқни **психологик кўрсатмалардан**, кишиларнинг муайян қоидалар асосида яшаш, бошқа шахс иродасига бўйсунтириш ёки бошқаларни ўз иродасига бўйсундириш эҳтиёжларидан келтириб чиқарувчи психологик ҳуқуқий назарияни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин.

Марксча-ленинча ҳуқуқ назарияси ҳам яхши маълум. Унга мувофиқ ҳуқуқ - ҳукмрон синф иродасини ифодаловчи хулқ-атвор қоидалари йиғиндисидан иборат. Бу ғоят хато назария бўлиб, собиқ иттифоққа ва социалистик лагерга кирувчи давлатларга катта зарар келтирган. Ислом Каримов бу ҳақда Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида (1995 йил) жуда яхши айтганди: «Биз яқин ўтмишимизда қурол сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий қураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ табири билан айтганда, муросаи мадора-билан бартараф этиш воситасига айланади.

Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади».¹

Ижобий (позитив) ҳуқуқ — давлат қабул қилган нормаларда, яъни қонун ҳужжатларида, шунингдек, бошқа ҳуқуқий манбаларда ифодаланган ҳуқуқдир. Қонун ҳужжатларидан ташқарида, ҳуқуқий урф-одатлардан, прецедентдан, меъёрий шартномалардан ҳоли

¹ Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқалласир. 3-т. Т., «Ўзбекистон», 1996., 19-20-бетлар.

ижобий ҳуқуқ бўлмайди. Айнан шунинг учун ҳам қонунчилик билан ҳуқуқни ногўғри тенглаштиришади.

1. **Ҳуқуқ меъёрий қоидалардан, яъни нормалардан иборат.** Кишилар билими ва фаолиятини муайян қоидаларда, яъни нормаларда жамлар экан, инсоният шу тариқа эришган билим ва тажрибаларини мустаҳкамлайди, аста-секин уларни тўплай бориб, ижтимоий ҳаётни нормал рамкага солади.

2. **Ҳуқуқ, тенглик, адолат ва эркинлик ғояларини ифодалайди.** Тенглик, адолат ва озодлик инсониятнинг азалий орзусидир. Одатда инсон фаровонлигига хизмат қиладиган, бошқа одамлар манфаатини оёқости қилмайдиган, умуман жамиятга зарар етказмайдиган нарсалар адолатли ҳисобланади. Ушбу мезонлар ва шунга тегишли баҳолар аввал кишилар онгида таркиб топади, сўнгра қонун ҳужжатларда мустаҳкамланади. Адолат мезонлари асосида шу адолат ва эркинлик ғоялари моҳиятини ифодаловчи умуминсоний қонун-қоидалар ётиши керак. Улар юқорида айтиб ўтганимиздек, табиий ҳуқуқ назариясида етарли даражада аниқ таърифлаб берилган. Шундай бўлиши табиий. Инсоннинг табиий ҳуқуқларга муносабати, давлат томонидан уларнинг ҳимояланиши жамиятдаги адолатнинг аҳволидан, ҳокимият ва давлатнинг моҳият-мазмунидан дарак беради.

Инсоннинг табиий ҳуқуқий ва унга тегишли юридик мажбуриятлар давлатларнинг конституцияларида, энг муҳим қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилади. Шу жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасини ибратли деса бўлади. Унда шундай дейилган: «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир». Бизнинг Конституциямизда табиий ҳуқуқ тамойилларига асосланган кўплаб моддалар акс этган.

3. **Ҳуқуқ ўзи акс этадиган предметига эга.** Бу — ҳокимият, давлат, жамиятдаги тартибдир. Айнан шу ижтимоий тузилмалар тенглик, адолат ва эркинлик ғояларини амалий мазмун билан тўлдиреди, айнан шулар инсоннинг тенг, эркин ва адолатда яшашини, унинг ростмана ҳаётий фаолиятини таъминлашга қодирдир. Гарчи адолат ва эркинлик ғоялари онгнинг бошқа шаклларида ҳам акс этса-да, аммо фақат ҳуқуқдагина улар инсон, давлат, жамият эркинликлари, ҳуқуқлари, мажбуриятларида шу инсон, давлат, жамият ўртасидаги ўзаро масъулият кўламлири, кўринишлари ва шаклларига мос равишда юзага чиқади.

Ўз акси ифодаланадиган предмети билан ҳуқуқ онгининг ва ижтимоий ҳаёт бошқа соҳаларининг шакллари — дин, ахлоқ иқтисодиёт кабилардан фарқланади.

4. Ҳуқуқ инсон хулқ-атворини тўғрилиқка йўналтиради, унинг тафаккури ва ҳиссиётларига таъсир этади. Ижтимоий етук ҳар бир одам адолат ва эркинлиқка интилади ва бошқалар ҳам ўзларини шундай тутишларини хоҳлайди, давлатга эса, адолат ва эркинлик кафолати сифатида қарайди. Одам ҳуқуқ талабларига ихтиёрий равишда, ички эътиқоди бўйича бўйсунди. Бироқ, ҳуқуқнинг ташқи мажбурийлиги инсонга нисбатан ташқи (жисмоний ва руҳий) мажбурловни қўлланишда ҳам ифодаланади ҳамда ички мажбурийликдагидай онгга эмас, балки фақат хулқ-атворагина тааллуқли бўлади. Шу тариқа ички ва ташқи мажбурийликка эга бўлган ҳуқуқ инсонга фаол таъсир ўтказиш ва шу йўл билан жамиятда зарур тартибни мустаҳкамлашга қодирдир.

5. Махсус ифода шакли — қонунчилик. Табиий ҳуқуқ моҳиятини ифодаловчи адолат ва озодлик ғоялари турли шаклда — ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий тушунчалар ва бошқа ҳуқуқий ҳодисалар кўринишида мавжуд бўлади. Уларнинг катта қисми қонуний шаклга кириб, ижобий (позитив) ҳуқуққа айланади. Шундай қилиб, қонунчилик — ҳуқуқнинг катта қисмини ифодалаш шаклидир. Унинг қолган қисми бошқа шаклларда мавжуд бўлади. Айнан шунинг учун ҳам ҳуқуқ ҳеч қачон қонунчиликка мос тушмайди. У ҳажм жиҳатидан қонунчиликдан кенгроқ бўлиб, у билан шакл ва мазмун сифатида муносабатда бўлади.

Бизнинг назаримизда, яна бир жиҳатга эътиборни қаратиш даркор. Гап шундаки, ҳуқуқнинг қонунчиликда ифода этиладиган қисми, яъни ижобий ҳуқуқ кўпинча умуман ҳуқуқ сифатида қабул қилинади. Ижобий ҳуқуқнинг давлат билан боғлиқлиги бунга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ижобий ҳуқуқнинг қуйидаги белгиларини кўрсатиб ўтиш жоиз:

А. Ҳуқуқ — қонун даражасига кўтарилган иродадир. Ирода инсоннинг бир мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатида ифодаланувчи онгли шартланган руҳий-физиологик ҳолатидир.

Иродани қонун даражасига кўтариш жараёни муайян тарзда уни расмийлаштириш, сиртдан мажбурий меъёрий кўрсатмаларнинг қонунчилик органлари томонидан чоп этилишидан иборат. Мазкур ҳолларда ҳуқуқнинг ёритилишига давлат ғамхўрлик қилади. Шу туфайли гўё ҳуқуқ давлат томонидан чиқарилаётгандай тасаввур туғдириши мумкин. Аслида давлат ўзига боғлиқ

ҳолда мавжуд адолат ва озодлик ҳолатларини, яъни табиий ҳуқуқ ҳолатларини ўз қонунчилик органлари воситасида «қонун даражасига кўтаради».

Б. Қонуннинг расмий аниқлиги. Қонунчиликда мустақамланган меъёрий қоидалар алоҳида хусусият — расмий аниқлик касб этади. У қонунчилик кўрсатмаларининг раволиги, биргина маънони англатиши, лўндалигида ўз аксини топади. Бунга ҳуқуқий тушунчалар, уларнинг таърифлари, асрлар мобайнида шакланган юридик техника қоидалари ёрдамида эришилади.

В. Ҳуқуқнинг тизимлиги. Қонунчиликда ўз ифодасини топган ҳуқуқ нормалари албатта, муайян тизимга эга бўлиб, ўзаро боғлиқ ва бир-бирига мувофиқлаштирилган бўлади. Ҳуқуқда тартиблилик қонун билан таъминланади. Қонун чиқарувчи янги юридик нормаларни кўрсатмалар орқали мустақамланар экан, албатта уларни олдинги мавжудлари билан мувофиқлаштиради. Акс ҳолда ҳуқуқ ўз олдига қўйилган вазифаларни бажаришга қодир бўлолмайди.

Г. Ҳуқуқнинг жўшқинлиги (динамизми). Бу ҳам жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичига хос ҳодиса бўлиб, у қонунчилик қоидаларининг тез ўзгариши имкониятида намоён бўлади. Маълумки, ҳозир бизда эскирган меъёрий ҳужжатлар жадал ўзгартириляпти ва бекор қилиняпти, янгилари эса ишлаб чиқилияпти ва қабул қилиняпти. Масалан, мустақиллик йиллари мобайнида республикамизда янги Конституция, 14 та кодекс, 400 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди.

Д. Ҳуқуқ — хилма-хил одамларга нисбатан тенг миқёсли нормадир, яъни чорадир. Ҳуқуқ қонунчилик воситасида гўё хулқ-атвор кўламини «ўлчаб», унинг миқёсларини аниқлайди. Бир хилдаги бу ўлчовлар ўз қобилиятлари, жисмоний аҳволлари, оилавий ва бошқа ҳолатлари бўйича турли хил одамларга нисбатан кўлланилади.

Бироқ, хилма-хил одамлар учун тенг муносабатни билдириши билан ҳуқуқ уларнинг амалдаги тенглигини таъминлай олмайди ва бунинг кераги ҳам йўқ. Акс ҳолда бу ижодий ва меҳнат омилларига зарар стказиб, жамиятни турғунликка олиб келган бўларди. Биз «текисчилик»нинг нима эканлигини ҳамда бу нималарга олиб келишини собиқ советлар давридан яхши биламиз.

Албатта, ҳуқуқнинг бундай ҳолатини юмшатиш мумкин ва лозим. Масалан, фуқароларнинг моддий аҳволига қараб турли нафақалар тўлаш имконини берувчи солиқларни табақалаштирилган ҳолда ундириш йўли билан бунга эришиш мумкин. Би-

роқ, бунда фақат давлатгагина кўз тикиб ўтирувчи боқиманда, иш ёқмас, бепарқ одамларни кўпайтириб юбормасликни назарда тутиш шарт. Шубҳасиз, давлат ўз фуқаролари ҳақида ғамхўрлик қилиши керак, лекин шу билан бирга Президент Ислон Каримов «Ватан саждагоҳ каби муқалласдир» асари (387-бет)да таъкидлаганидек, барча одамларга ўз қобилиятларини кўрсатиш ва ишга солиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун дастлабки тенг имкониятлар яратиш бериш кафолатини ишончли равишда ўз зиммасига оладиган давлат-ҳуқуқий механизмини яратиш бизнинг вазирамиздир. Ҳалол ишлайдиган ҳар бир одам ўз оиласини боқиш имкониятига, маълумот олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, ижтимоий таъминланишда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши даркор. Айни маҳалда бундан буён ҳар бир кишининг жамиятдаги аҳволи унинг хоҳиш-истаги ва меҳнат қила олиш маҳоратига кўра белгиланиши керак.

Е. Ҳуқуқнинг давлат томонидан муҳофаза этилиши. Аслида ҳуқуқ талаблари ихтиёрий бажарилади ёки риоя қилинади. Аммо, маълумки, ижобий ҳуқуқнинг барча нормалари ҳам қонун субъектларининг ички эътиқоди кучи билан ихтиёрий амал қилиниб, бажарилавермайди. Аҳолининг айрим қисми ҳуқуқ ортида давлат турганлиги учунгина унинг талабларига бўйсунди.

Ҳуқуқ функциялари умуман олганда давлат функцияларига мос келади-ю, лекин ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Кўпинча икки функция — **тартибга солиш ҳамда муҳофаза** функцияларини ажратиш кўрсатишади. Худди шуларнинг ўзи ҳуқуқни ўзига хос, сифати жиҳатидан мустақил тузилма қабилда тавсифлайди. Айтиш мумкинки, ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг мавжуд бўлиши ушбу функцияларни амалга ошириш билан боғлиқ.

Тартибга солиш функцияси ижтимоий муносабатларни тартибга солишдан иборат бўлиб, функциячаларга бўлинади:

1. Мулкни қайта тақсимлаш, хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини юритиш билан боғлиқ **иқтисодий** муносабатларни тартибга солиш.

2. Давлат ва жамоат фаолияти соҳаларида **сиёсий** муносабатларни тартибга солиш, партиялар, жамоат бирлашмаларини адлия рўйхатидан ўтказиш, сайлов кампаниялари, референдумларни қонуний регламентлаш ва ҳ. к. Ҳуқуқнинг сиёсат билан боғлиқлиги ҳақида гапириларкан, ҳуқуқнинг ўзи давлатда мавжуд бўлган сиёсий ҳокимиятнинг юридик асоси эканлигини таъкидлаш жоиз. Ҳеч қандай ҳокимият юридик асоссиз яшай олмайди. У **ноқонуний** аҳволга тушиб қолади.

3. Ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жамиятда одамлар хулқ-атворини бошқарувчи давлат тизимидаги кўрсатмалардан қоидалардан иборат.

4. Шахснинг дунёқарашига оид тушунчаларни тартибга солиш субъектив ҳуқуқ доирасига киради.

Ҳуқуқнинг муҳофаза функцияси ҳуқуққа қарши ҳаракатларни олдини олиш, тўхтатиб қолишдан иборат.

Ушбу функциянинг амал қилиши:

- тақиқларни белгилашда;
- эҳтимол тутилган ғайриқонуний ҳаракатлар учун юридик жазо чораларини ўрнатишда;
- ғайриқонуний кирдикорлар учун юридик жазоларни қўллашда ифодаланади.

Кўпинча ҳуқуқнинг учинчи — тарбиявий (огоҳлантирувчи) функциясини ҳам ажратиб кўрсатишади. Унинг амалга оширилиши ҳуқуқий нормалар бузилганда юзага келиши мумкин бўлган нохуш оқибатлар ҳақида аҳолини хабардор қилиш билан боғлиқ.

2. ҲУҚУҚ ВА АХЛОҚНИНГ ЎЗARO НИСБАТИ

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати қандай? Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзи нималарни англатади, алоҳида хулқ-атвор нормалари сифатида уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Ҳуқуқ нормаси дейилганда, давлат томонидан ўрнатилган ва таъминланган расмий равишда белгиланган умуммажбурий хулқ-атвор қоидалари тушунилишини эслайлик.

Ахлоқ, одоб, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, мақтовга сазовар ва шармандалик, жамият алқайдиган ёки қоралайдиган ор-номус, виждонийлик, бурч, қадр-қиммат ва шу каби категориялар кўринишида ижтимоий шарт-шароитларнинг кишилар онгидаги бевосита инъикоси сифатида юзага келадиган қарашлар, тасаввурлар ва қоидалардир.

Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги нисбатлар етарли даражада мураккаб. У бирлик, тафовут, ҳамкорлик ва қарама-қаршилиқдан иборат тўрт таркибий қисмни ўз ичига олишини эслаб қолинг. Уларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг бирлиги қуйидагилардан иборат:

- биринчидан, улар биргаликда норматив тартибга солиш тизимини ташкил этувчи ижтимоий нормалардир;
- иккинчидан, ҳуқуқ ва ахлоқ фалсафий нуқтаи назардан иқтисодий, маданий ва бошқа омиллар ҳамда сабаблар билан

ўзаро бирдек боғланган категориялар бўлиб, бу ҳолат уларни ижтимоий жиҳатдан бир хил қилиб қўяди;

- **учинчидан**, бутун халқ манфаатларини ифодаловчи чинакам халқ ҳокимияти, демократизм, давлат, давлатчилик — уларнинг ягона сиёсий пойдеворидир;

- **тўртинчидан**, ҳуқуқ ва ахлоқ мавжуд ижтимоий муносабатлардан иборат биргина бошқариш объектига эга бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи бир хил одамлар ва жамоаларга мўлжалланган;

- **бешинчидан**, меъёрий ҳодиса сифатида ҳуқуқ ва ахлоқ одамларнинг муқаррар ва эҳтимол тутилган хатти-ҳаракатларини аниқлайди, шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни уйғунлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади;

- **олтинчидан**, инсон фаолиятининг бошқарувчилари бўлиб қолар экан, улар шахс иродасининг эркинлиги, унинг томонидан хулқ-атвор турларини танлаш имкониятига асосланади;

- **еттинчидан**, ҳуқуқ ва ахлоқ оқибат натижада фақат бир мақсадни — ижтимоий ҳаётни тартибга солиш ва такомиллаштириш, унга ташкилотчилик асосларини киритиш, шахсни камол топтириш, адолат, инсонпарварлик тамойилларини қарор топтириш мақсадини кўзлайди;

- **саккизинчидан**, ҳуқуқ ҳам, ахлоқ ҳам улкан тарихий қадрият, жамият тараққиётининг ижтимоий ва маданий кўрсаткичлари сифатида майдонга чиқади. «Ҳуқуқнинг мақсади — кишиларнинг биргаликдаги ҳаётини тўқнашувлар, ўзаро курашлар, шафқатсизлик, низолар ва ҳоказоларга маънавий куч-қудратни имкон қадар энг кам сарфлайдиган тарзда ўрнатишдан иборат»¹.

Биз юқорида кўриб ўтган умумий хусусиятларига қарамай, ҳуқуқ ва ахлоқ бир-биридан жиддий фарқланади ҳам. Боз устига, сўнгги омил ҳуқуқшунослик фани учун каттароқ аҳамият касб этади. Айнан шунинг учун ҳам ахлоқ ва ҳуқуқ белгилари пухта таҳлилга лойиқдир.

Бинобарин, биз ахлоқ ва ҳуқуқнинг фарқланувчи хусусиятларини кўриб чиқишимиз зарур.

1. Ҳуқуқ ва ахлоқ, энг аввало, ўзларининг қарор топиши ва манбалари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқий нормалар фақат давлат томонидан ёхуд унинг розилиги билан айрим жамоат ташкилотлари томонидан яратилади ёки тасдиқланади. Давлат томонидан улар бекор қилинади, тўлдирилади ва ўзгартирилади.

¹ Қаранг: Ильин И. А. Порядок или беспредел. М., 1917., 24-бет.

Шу маънода давлат ҳуқуқининг сиёсий ижодкори бўлиб, ҳуқуқни яратиш беистисно унинг ҳақ-ҳуқуқидир. Шунинг учун ҳуқуқ фақат халқ иродасинигина эмас, балки унинг давлати продасини ҳам ифода этади ва ижтимоий муносабатларнинг оддий тартибга солувчиси бўлиб эмас, балки махсус давлат бошқарувчиси бўлиб майдонга чиқади.

Ахлоқ бошқача таркиб топади. Унинг нормалари бевосита давлат томонидан эмас, бутун жамият томонидан яратилади. Кишиларнинг амалий фаолияти, уларнинг ўзаро алоқалари жараёнида доимий равишда пайдо бўлиб, ривож топиб боради.

Ахлоқ нормаси яшаш ҳуқуқини қўлга киритиши учун расмий ҳокимият розилигининг ҳожати йўқ. Унга амал қилишга жазм этганлар — жамият, синф, ижтимоий гуруҳ, жамоа томонидан эътироф этилишининг ўзи кифоя. Ахлоқий ўғитлар ижобий қонунчилик қуроли бўла олмайди. Бу ҳолат давлат ахлоқнинг шаклланишига ҳеч қандай таъсир ўтказмас экан, деган маънони билдирмайди. Ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, матбуот, бутун муносабатлар тизими орқали шундай таъсир ўтказилади. Лекин давлат тўғридан-тўғри ахлоқий нормаларни ўзгартирмайди.

Яна бир хусусият ҳақида тўхталишга тўғри келади. Ҳар қандай давлатда унинг ўзи дунёга келтирган фақат битта ҳуқуқ амал қилади. Айни пайтда, ҳатто бир давлатнинг ичида ҳам ахлоқ ягона ва бир хил бўла олмайди. У синфий, миллий, диний, касбий ва инсон турмушининг яна бошқа жиҳатларига боғлиқдир. Бу ҳуқуқнинг давлат билан ирсий алоқасини ҳамда ахлоқда бундай алоқадорликнинг йўқлигини яна бир бор исботлайди.

2. **Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни таъминлаш усуллари бўйича бири-бирдан фарқланади.** Ҳуқуқнинг ортида ҳуқуқий нормаларга рия этилишини кузатиб, уни бузувчиларни жазоловчи мажбурлов маҳкамаси туради, Зеро, ҳуқуқ илтимос ҳам, маслаҳат ҳам, майл-хоҳиш ҳам эмас, балки бутун жамиятга қаратилган ҳамда айнан уларнинг манфаатлари йўлида мажбурлов имконияти билан мустаҳкамланган ҳокимият талаби, амри, кўрсатмасидир.

Шундай қилиб, ҳуқуқда мажбурлов нуқтаси мавжуддир. Бусиз кишилар ҳаёти-фаолиятининг таъсирчан бошқарувчиси, ҳокимият қуроли бўла олмасди. Бу — албатта, ҳуқуқ «жазо шамшири» бўлиши керак, деган маънони англатмайди. Мажбурлов таҳдиди — қонун билан зиддиятга борилганда қўллаш учун мўлжалланган воситадир.

Фақат жамоатчилик қудратига таянадиган ахлоқ бутунлай бошқача тарзда амал қилади. Ахлоқ нормаларини бузиш расмий ҳокимият аралашувини, юридик жазоларнинг қўлланишини талаб қилмайди. Ахлоқий жиҳатдан одам ҳақиқий тубан (аблаҳ) бўлиши мумкин-у бироқ, ҳеч қандай ҳуқуққа қарши хатти-ҳаракатларни содир этмаган бўлса, у суд (юридик) жавобгарлигига тортилмайди. Бундан қанчалик ҳодисаларда шундай одамларга нисбатан қандай иш тутишни жамиятнинг ўзи ҳал қилади. Шунинг ҳам қайд этиш керакки, бундай таъсир чораси баъзан ҳуқуқий чоралардан ҳам шафқатсизроқ ва таъсирчанроқ бўлиши мумкин.

3. Ҳуқуқ ва ахлоқ ифода, қайд этиш шаклига кўра фарқланади. Агар ҳуқуқий нормалар давлат ёхуд жамоат ташкилотининг махсус юридик ҳужжатлари (қонунлар, фармонлар, қарорлар)да мустақамланиб, гуруҳларга ажратилиб, тартибга солиниб, умуман кенг қамровли ва кенг тармоқли қонунчиликни ташкил этувчи тегишли кодекслар, тўпламлар, низомларда жамланса, ахлоқ нормалари бундай аниқ ифодаларга эга бўлмайди, қайд этилмайди ва тайёрланмайди. Бунинг ўрнига улар ижтимоий ҳаёт иштирокчилари бўлган одамлар онгида пайдо бўлади ва яшайди.

Лекин ахлоқ нормалари фақат битилмаган ўғитлару талабларнинг ўзи эмас. Уларнинг кўпчилиги турли жамоат ташкилотларининг хилма-хил дастурий ҳужжатлари ва низомларида, адабиёт ва диний ёдгорликларда, тарихий йилномаларда ўз ифодасини топган. Бунинг устига қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар моддалари ва бандларига кирган кўплаб ахлоқий нормалар ҳам мавжуд.

4. Ҳуқуқ ва ахлоқ одамлар онгига таъсир этиш хусусияти ва усулларига қараб фарқланади. Агар ҳуқуқ субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уларнинг юридик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, (тўғри-нотўғри, қонунийлик-ноқонунийлик, жазоланиш ва жазоланмаслик) нуқтаи назаридан тартибга солинган бўлса, ахлоқ инсон қилмишларига яхшилик ва ёмонлик, мақтовлилик ва шармсизлик, ҳалоллик ва нопоклик, олижаноблик ва пасткашлик, яъни виждон, ор-номус, бурч нуқтаи назаридан ёндашади.

Бошқача қилиб айтганда, уларда турлича баҳо категориялари, ижтимоий мезонлар мавжуд. Шу билан боғлиқ ҳолда ҳуқуқ нормалари рухсат этиладиган ҳаракатларнинг тақиқланган ва рухсат этиладиган хатти-ҳаракатларнинг анча тўлиқ ва аниқ тасвирини баён қилади, мазкур қонундан бузганлик учун жазо чораларини белгиларкан, хулқ-атворнинг зарур турини аниқ кўрсатиб беради.

Ахлоқ нормалари эса, одамлар қилмиши учун олдиндан ҳеч қандай масъулиятни белгиламайди ҳам, кўзда тутмайди ҳам.

5. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни бузганлик учун жавобгарлик мазмуни ва тартиби бўйича фарқланади. Ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари оддий жавобгарликни келтириб чиқарибгина қолмай, махсус-юридик масъулиятни ҳам юзага келтиради. Айни пайтда жазони юклаш тартиби қонун билан қатъий чегаралаб кўйилган. Одам давлат номидан жазоланади.

Ахлоқ қоидаларини бузиш бутунлай бошқа оқибатларга олиб келади. Бу срда аниқ жазо тадбири ўтказилмайди. Бериладиган жазо қоидабузарни ахлоқий қоралаш, унга танбеҳ бериш, жамоат таъсири чораларини кўллашда ифодаланади. Масалан, хайфсан, танбеҳ, ташкилотдан чиқариб юбориш, алоқани бутунлай узиш каби чоралар кўлланилиши мумкин.

Давлат олдида эмас, балки жамият, жамоа, оила, кўйингки, бошқа бир одам олдида масъулият юзага келади.

6. Ҳуқуқ ва ахлоқ инсон хулқ-атвориға кўйиладиган талаб даражаси билан фарқланади. Гарчи юридик қонун баъзи кирдикорлар учун жуда жиддий жазони кўзда тутишини билсак-да, шахс олдиға анчагина кўп талабларни кўтовчи ахлоқнинг таъсир даражаси, албата, хийла юқори туради, Масалан, ахлоқ нопоклик, ёлғончилик, тухмат, алдовнинг ҳар қандай кўринишларини кескин қоралайди. Ваҳоланки, ҳуқуқ уларнинг энг хавфли кўринишларинигина олдини олади, жазолайди. Ахлоқ нималарда ифодаланишидан қатъи назар, жамиятга қарши ҳар қандай кирдикорға тоқат қилолмайди. Айни пайтда ҳуқуқ бу кирдикорларнинг энг ёвуз кўринишларинигина жазоға мустаҳиҳ этади.

Ахлоқийлик одамлар қилмишларини виждон категорияси билан қиёслайди, фақат қонун кўрсатмаларига амал қилишға даъват этибгина қолмай, бурч амриға ҳам қулоқ тутишға чақиради. Ҳуқуқ ҳамиша ҳам одамларни ҳамма нарсада охиригача ҳалол, пок, инсофли, ҳақиқатгўй, адолатли, жонкуяр, олижаноб бўлишға, қаҳрамонлик кўрсатишға мажбур қилолмайди. Қонун йўли билан кўрсатма бериб, бунга эришиш мумкин эмас. Ахлоқ эса — шунга даъват этади. У одамларни ўртамиёналикка эмас, балки юксакликка йўналтиради.

7. Ҳуқуқ ва ахлоқ амал қилиш соҳалари бўйича фарқланади. Ахлоқий макон ҳуқуқий макондан анча кенглиги маълум. Ҳуқуқ маълумки, ижтимоий ҳаётнинг кўпгина қирраларини четда қолдириб, унинг энг муҳим соҳаларинигина бошқаради. Бунда

одамлар ўзаро алоқаларининг муҳаббат, дўстлик, ўзаро ёрдам, дид-фаросат, мода, раҳм-шафқат каби жиҳатлари ҳуқуқ доира-сида қамраб олинмайди.

Инсон муносабатларининг бу соҳаларига ҳуқуқнинг кириб келиши, биринчидан, уларни ташқаридан назорат қилиб бўл-маслиги, иккинчидан, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан бундай қилишнинг беҳудалиги, учинчидан эса, ҳеч бўлмаганда — демократияга қарши ва инсонпарварликка зид бўлгани учун ҳам мустасно этилади. Бу ерда ахлоқ, одоб ва бошқа ижтимоий нормалар ҳамда анъаналар амал қилади.

Ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, ахлоқ инсоният жамиятининг барча кавакчаларию уячаларигача кириб боради, унинг фикрлари инсон муносабатларининг барча шакллари учун муҳим ва зарурдир.

Лекин айти пайтда шуни ҳам ёдда тутиш керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ фақат қисмангина бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Асосан эса, улар бир-бирларини тўлдиради. Бу эса, қарийб бар-ча ижтимоий муносабатлар ҳам ҳуқуқнинг, ҳам ахлоқнинг бош-қарув предметини ташкил этади, деган гапдир. Бу ерда биз шун-дай нисбатни кўрамиз: ҳуқуқ томонидан бошқариладиган ҳамма нарса ахлоқ томонидан ҳам бошқарилади, бироқ ахлоқ то-монидан бошқариладиган ҳамма нарса ҳам ҳуқуқ томонидан бошқарилавермайди.

8. Фалсафий жиҳатдан ҳуқуқ билан ахлоқнинг фарқи шунда-ки, ахлоқ (сиёсат, мафкура, фан, санъат ва ҳ. к. лар билан бир қаторда) ижтимоий онг шакллари билан бири сифатида майдонга чиқади. Ваҳоланки, ҳуқуқ ҳақида бундай деб бўлмайди. Ижтимо-ий онг сифатида ҳуқуқ эмас, балки ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуққа бўлган қарашлар намоён бўлади. Гарчи қонунлар билан қарашлар чамбарчас чатишиб кетган бўлса-да, қонунчиликка одатда, ғоялар, тасаввурлар сифатида эмас, давлатнинг унинг тузилмаларидан бири сифатида, қуроли сифатида қаралади. Не-гаки, жамиятдаги ҳукмрон ҳуқуқий қарашлар айнан шу қонун-ларда мужассамлашади.

9. Ниҳоят, ҳуқуқ ва ахлоқнинг тарихий тақдирлари турлича-дир. Ахлоқ «ёш жиҳатидан улугроқ», қадимийроқ бўлиб, инсо-ният жамиятида у ҳаминша мавжуд бўлган ва бундан кейин ҳам бўлади. Ижобий ҳуқуқ эса, ижтимоий эволюциянинг муайян босқичида юзага келган ҳамда келажакда уларнинг тақдирлари, эҳтимол, бутунлай айрича кечар. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг умумий ва бир-биридан фарқланувчи хусусиятлари шулардан иборат. Бунда

шуни ҳам назарда тутиш керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги чегара бир бор берилганича (шаклланганича) ҳамisha ўзгаришсиз қолиб кетмайди. Ижтимоий тараққиёт, рўй бераётган ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда у ёки бу томонга қараб ўзгариб бориши мумкин. Ҳозир ҳуқуқ томонидан бошқарилаётган нарсалар бошқа бир вақтга келиб, фақат ахлоқий таъсир объектига айланиб қолиши ёки бунинг акси бўлиши мумкин. Бундай ҳолат, ҳатто, бир типдаги жамиятнинг ўзида ҳам, лекин фақат турли даврда содир бўлади. Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги нисбат ҳам ўзгариб боради.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро алоқаси. Уларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги ўзаро мустақкам ижтимоий ва амалий ҳамкорлигини тақозо этади. Улар ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ишида, шахс шахсга ижобий таъсир кўрсатишда, фуқароларда тегишли юридик ва ахлоқий маданиятни, ҳуқуқий онгни шакллантиришда бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Уларнинг талаблари кўп жиҳатдан бир-бирига мос келади: ҳуқуқ рағбатлантирадиган субъект хатти-ҳаракатлари ахлоқ томонидан ҳам рағбатлантирилади.

Чунончи, ахлоқ ҳуқуқбузарликнинг ҳар қандай кўринишини ва айниқса жиноятларни кескин қоралайди. Бу каби ҳодисаларни баҳолашда ҳуқуқ ва ахлоқ бир фикрдадир. Цивилизациялашган жамиятда ҳуқуққа қарши ҳар қандай ҳаракат ахлоқсизлик ҳисобланади. Ҳуқуқ қонунларга риоя этишни талаб қилади, ахлоқ ҳам шуни талаб этади. Конституциямизнинг кўпгина моддаларида, айниқса унинг Муқаддимасида, Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларациясида ахлоқ ва ҳуқуқнинг қарашлари кўшилиб кетади.

Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов қилган маъруза бунга мисол бўла олади. Унда жамиятимизни янгилаш ишида ахлоқий ва маънавий асосларнинг муҳим аҳамияти куйидагича таъкидланганди: «Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминида шаклланади. Бизнинг мамлакатимизда демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур. Ахлоқий, маънавий қадриятлар сиёсий муносабатларда ҳам устунлик касб этиши даркор»¹.

¹ Ислоҳ Каримов. Ватан саждоғоҳ каби муқаддасдир. 3-т. Т. «Ўзбекистон», 1996., 9-10-бетлар.

Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Зеро, ҳуқуқнинг асосида ахлоқ ётади. Шунинг учун ҳам кўпинча унинг «юридик расмийлаштирилган ахлоқ-одоб» сифатида тавсифланиши тасодиф эмас. Кўриб турибмизки, ҳуқуқ ва ахлоқнинг чамбарчас алоқаси инсонга йўналтирилган бир хил талабларда, унда юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашда ўз ифодасини топади. Республика-мизда тарбия масалаларига катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз нутқларида буни ҳамиша таъкидлаб келади. Шу муносабат билан юртбошимиз мана бундай деганди: «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда, ахлоқ — маънавият ўзаги. **Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомалаликдангина иборат эмас. Ахлоқ — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани.**

Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак»¹.

Марказий Осиёда ва айниқса, Ўзбекистонда ижтимоий ўзини-ўзи ташкил этишнинг маҳалла деб аталган ноёб шакли жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, ҳозирги кунгача яшаб келмоқда. Ўзбеклар учун оддий жамоа ёки турар-жой тушунчаларидан кўра маҳалла анча қадрлидир. Республикамиз Президентининг таъкидлашича, «маҳалла туфайли туб аҳоли ижтимоий ва иқтисодий хатти-ҳаракати таркиб топиши, ижтимоий қадриятлар ҳурмат қилиниши, ўзаро муносабат одоби тамойилларининг алоҳида қоидалари сақланиб қолди. Бу эса жамият олдидаги мажбурият ва зиммадаги масъулият сўзсиз бажарилишининг кафолатидир. Маҳалла руҳи республика-мизда яшовчи ҳар бир киши дилига сингиб кетган»².

Маҳалла мисолида унга хос бўлган усуллардан фойдаланиб, ўз функцияларини амалга ошириш жараёнида ахлоқ ва ҳуқуқ ҳар иккалови ўз мақсадига бир-бирига қандай ёрдам бераётганини кўриш мумкин. Инсон кирдикори уни ўраб турган одамлар кўз ўнгида ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий баҳосини олади, бу ҳақда қонун нуқтаи назаридан ҳам, номус ва виждон нуқтаи назаридан ҳам мулоҳаза юрити-

¹ **Ислом Каримов.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т., Т., 1996., 39-бет.

² **Ислом Каримов.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т., Т., 1996., 271-бет.

лади. Бу ҳолат турли хил ғайриижтимоий ҳодисаларга қарши самарали кураш олиб бориш имконини беради.

Ҳуқуқ ва ахлоқ одил судловни амалга ошириш соҳасида, ҳуқуқ-тартибот, адлия органлари фаолиятида самарали ҳамкорлик қилади. Чунончи, аниқ ишларни ҳал этиш, ҳар қандай ҳаётӣ вазиятлар, ғайриижтимоий ҳаракатларни таҳлил этишда, шунингдек, ҳуқуқбузар шахсини баҳолашда ҳам юридик, ҳам ахлоқӣ мезонлардан фойдаланилади. Буларсиз баъзан безорилик, тухмат-бўхтон, ҳақорат, инсон қадри ва шаънини ерга уриш каби кирдикорларга тўғри баҳо беришнинг иложи бўлмай қолади.

«Одил судлов, — деб ёзганди атоқли ҳуқуқшунос А.Ф.Кони, — адолатдан воз кечиши мумкин эмас, адолат эса асло жазо чораларини фақат тўғри қўлланишдангина иборат эмас. Ўзининг ақл-заковатини, ўзининг меҳнати ва ҳокимият кучини одамлар кирдикорларини баҳолашга сарфлар экан, суд арбоби шу одамларга нисбатан бутун хатти-ҳаракатлари тарзи билан ахлоқӣ қонунни амалга оширишга интилноғи даркор»¹.

Ахлоқ қоидаларини бузмай туриб, давлат қонунини бузиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ишни ҳал этиш чоғида суд столи устида ҳуқуқӣ кодекسدан ташқари кўзга кўринмас «ахлоқ кодекси» ҳам ётади. Улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирини тақозо этади.

Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги зиддият. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги улар ўртасидаги жиддий зиддиятлар, тўқнашувлар ва тафовутларни истисно этмайди. Таниқли рус олими Иван Ильин таъкидлаганидек, «ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги нисбат ҳам тўғри, ҳам нотўғри бўлиши мумкин»².

Ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ омилларни энг мақбул даражада қўшиб олиб бориш барча ҳуқуқӣ тизимларда ҳам ҳамиша счилиши қийин мураккаб муаммо бўлиб келган. Тажриба ва вақтнинг кўрсатишича, бу ерда олий уйғунликка эришиб бўлмайди, зеро, зиддиятлар сақланиб қолаверади, бу ҳам етмагандай, янгилари пайдо бўлади. Албатта, уларни юмшатиш, текислаш, камайтириш мумкин, лекин бутунлай йўқотиб бўлмайди.

Ўз табиатига кўра ҳуқуқ кўпроқ консерватив бўлиб, одатда ҳаёт оқимидан ортда қолади, унинг ўзининг ичида ҳам зиддиятлар оз эмас. Ҳатто энг мукамал қонулар ҳам камчилик ва нуқсонлардан ҳоли бўлмайди. Ахлоқ эса жўшқинроқ бўлиб, рўй

¹ Қаранг: Кони А. Ф. Собрание сочинений. М., 1967., 51-бет.

² Ильин И.А. Порядок или беспредел. М., 1917., 37-бет.

бераётган воқеа-ҳодисаларга фаолроқ муносабат билдиради. Ҳуқуқ ва ахлоқ нотекис ривожланади. Ахлоқда ўз-ўзидан ривожланишнинг содир бўлиш ҳолати устувор бўлади. Шунинг учун ҳар қандай жамиятда турлича ҳуқуқий ва ахлоқий ҳолатни кузатиш мумкин. Бундай аҳвол ҳуқуқ ва ахлоқ бир хил далилларни турлича баҳолаши туфайли рўй беради. Бироқ, улар ўртасида гоё нозик пардалар ҳамда ўзаро бир-бирига сингиб кетиш ҳоллари мавжуд. Ахлоқ одамдан тўғри хатти-ҳаракатни кўпроқ талаб қилади, қаттиқроқ ҳукм чиқаради, деб ҳисоблашади. Оддий турмуш воқеалари мисолида ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, ўз гўдақларини туғуруқхоналарда ташлаб кетиб, «фарзанддан воз кечиш» мактубларида асраб олувчиларга эътирозлари бўлмаслигини ёзиб кетадиган «оналар» ҳали ҳам учрайди. Қонунда бу ман этилмаган, шунинг учун қонун сукут сақлайди, ахлоқий туйғулар эса, бундай бағритошликдан жунбушга келади.

Мисол учун, худди шунингдек, эр-хотинларнинг бир-бирига хиёнати, ёшларнинг ота-оналарининг уй-жойларига даъволари ва шу кабилар ҳам ҳуқуқ ва ахлоқ томонидан турлича баҳоланади.

Онда-сонда бўлса ҳам ахлоқсиз, инсонпарварликка зид қонунлар ҳам учраб туради. Мисол учун, собиқ иттифоқ қонунчилигида, Жиноят кодексида амалда чақимчиликни рағбатлантирувчи, яқин қариндошларга қарши гувоҳлик кўрсатмалари беришни талаб қилувчи моддалар бўлган. Шундай қилиб, қонун бирон нарсага рухсат берса, ахлоқ уни тақиқлайдиган ва аксинча, қонун «тақиқлаб», ахлоқ рухсат этадиган вазиятлар юзага келади. Бундай ҳолатларда улар ўртасида муроса ҳам бўлмайди. Шунда тегишли меъёрларга тузатишлар киритиш талаб этилади.

3. ҲУҚУҚ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳуқуқнинг мазмуни, унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар ҳуқуқ тамойилларидир. Бир томондан улар ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, иккинчи томондан эса, бутун ҳуқуқий бошқарув соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланадиган энг умумий нормалардан иборат. Бу нормалар ё қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилган ёки қонунларнинг умумий маъносидан келтириб чиқарилади.

Ҳуқуқ тамойиллари қонун чиқарувчи учун йўл-йўриқ кўрсатувчи ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқий нормаларни такомиллаштириш йўллари белгилаб беради.

Чунончи, С.С.Алексеев қонунийлик, адолат, юридик тенглик, ижтимоий эркинлик, фуқаролик бурчи, объектив ҳақиқат, содир этилган айб учун жавобгарлик¹ тамойилларини алоҳида ажратиб кўрсатади.

В.К.Бабаев ҳуқуқдаги адолат ва озодлик бош тамойилларини кўради, бу тамойиллар ҳуқуқнинг бошқа, яъни ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишдаги демократизм, қонунийлик, миллий тенглик, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги, давлат ва шахс ўртасидаги ўзаро масъулият² тамойилларида ўз ривожини топади, деб ҳисоблайди.

Ҳуқуқ тамойилларининг яна бир рўйхати О.И.Цибульская томонидан таклиф этилган. Булар — ижтимоий адолат, инсонпарварлик, фуқаролар тенгҳуқуқчилиги, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги, ҳуқуқда ишонтириш ва мажбурловнинг қўшилиши тамойилларидир.³

Юқорида келтирилган фикрларнинг ўзи турли муаллифларнинг қарашларида жиддий тафовутлар борлигига ишонч ҳосил қилиш учун кифоядир.

Ҳар қалай, фикрини эътиборга олиш керак бўлган яна бир муаллиф бор. У ҳам бўлса — қонун чиқарувчи. Ҳуқуқий тамойиллар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган. Бироқ, бу ерда икки жиҳатга эътибор қилиш керак бўлади: Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида таърифланган барча тамойиллар (масалан, ҳокимиятларнинг бўлиниш тамойили) ҳам ҳуқуқий тамойилларга киравермайди; иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бошқа меъёрий ҳужжатларда ҳам мустаҳкамлаб қўйилиши ёки қонунлар умумий маъносидан келиб чиқиши мумкин бўлган умумҳуқуқий тамойилларнинг тўлиқ рўйхатини бера олмайди.

Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг мазмунидан қуйидаги ҳуқуқий тамойиллар — демократизм, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган тамойиллари ва нормаларининг бевосита амал қилиши, Конституция ва қонунлар устуворлиги, тенгҳуқуқчилик, мулк барча шакллариининг тенглиги, одил судлов тамойилларини уқиб олиш мумкин.

¹ Алексеев С.С. Проблемы теории и права. 1-т. Свердловск, 1972., 108-109-бетлар.

² Общая теория государства и права. (под ред. В. К. Бабаева,) Нижн. Новгород, 1993., 128-132-бетлар.

³ Теория государства и права. Курс лекция (Под ред. Н. Т. Разгильдяева, А. В. Малько) Саратов., 1995., 122-126-бетлар.

Қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилмаган тамойиллар қаторига содир этилган айб учун жавобгарлик, ҳуқуқ ва мажбурийатларнинг узвий боғлиқлиги тамойиллари киради.

Энди баъзи умумҳуқуқий тамойилларни батафсилроқ қараб чиқамиз.

Адолат тамойили алоҳида аҳамиятга молик. У ҳуқуқнинг умум-ижтимоий моҳиятини, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ўртасида, шахс билан жамият, фуқаро ва давлат ўртасида муроса йўллариини излашга интилишни энг кўп даражада ифодалайди. Адолат амалий фаолият билан унинг ижтимоий оқибатлари ўртасида мутаносибликни тақозо этади. Меҳнат ва унга тўланадиган ҳақ, келтирилган зарар ва товон ҳақи, жиноят ва жазо ўзаро мутаносиб бўлиши керак. Қонунлар адолат тамойилига жавоб бера олган тақдирдагина ана шу мутаносибликни ифодалайди.

Ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишда демократизм тамойили. Бу тамойил ҳуқуқий ижодкорликда халқ депутатлари, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари, фуқароларнинг ҳуқуқий сиёсатни шакллантириш ва қонунчиликни такомиллаштиришдаги кенг иштирокларида намоён бўлади.

Ҳуқуқий нормаларни қўлловчи ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар, энг аввало, одил судлов органларини ташкил этиш ҳамда уларнинг иш юритиш тартиби, уларнинг фуқаролар учун очиқлик даражаси, аҳолига юридик ёрдам бериш савияси ҳуқуқини қўллашдаги демократизм кўрсаткичларидир. Олий Мажлиснинг IV сессиясида сўзга чиқаркан, Ўзбекистон Республикаси Президенти қуйидагиларни таъкидлагани бежиз эмас: «Суд ва суд хизматчилари обрўсини кўтариш зарурлигини алоҳида таъкидламоқчиман. Суд — ҳокимиятнинг учинчи тармоғидир. Давлатнинг обрўси, жамиятнинг обрўси суд органлари ва судьяларнинг қонун меъёрларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорларнинг адолат меъёрларига нечоғлик мос келишига бевосита боғлиқдир»¹.

Айнан шу мақсадда ва шу йўналишда яқин вақтлар ичида республикада суд ислоҳотини амалга оширилганлиги, адвокатлар хизматини жиддий кенгайтирганлиги ҳамда давлат хизмати ва давлат хизматчилари тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши ва ҳ.к. кўзда тутилганлиги шу тариқа ҳаётда ўзининг амалий ифодасини топади, деб ўйлаймиз.

¹ Ислон Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-т.Т., «Ўзбекистон», 1996., 185-бет.

Хуқуқнинг барча субъектлари томонидан ҳуқуқий нормалари кўрсатмаларни қатъий ва тўлиқ амалга оширилишини талаб этувчи қонунийлик тамойили. Давлат бошқарувида барча органлари ўз фаолиятларини қонун асосида ва қонунни бажариш асосига қуришлари керак.

Миллий тенгҳуқуқчилик тамойили. У кўпмиллатли таркибга эга бўлган давлатлар учун фавқулодда аҳамиятга молик. Юздан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилаётган бизнинг республикамиз ҳам шундай давлатлар қаторига киради. Унинг моҳияти шундан иборатки, кўпмиллатли давлатнинг барча фуқаролари, қайси миллатга мансубликларидан қатъи назар, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тенгдирлар. Бу тамойил қонунчиликда тўла ва изчил ўз ифодасини топиб, худди шундай ҳаётга изчил татбиқ этилгандагина ҳақиқий бўлади. Мазкур тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз ифодасини топган. Унинг 18-моддасида: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдурлар» дейилади.

Инсонпарварлик тамойили. Ҳуқуқнинг инсонпарварлиги шундан иборатки, қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамлаб қўйилган иқтисодий ва ижтимоий тузум одамларни эзиш, шахсга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлишларга мутлақо йўл қўймаслиги керак. Давлат кафолатлари тизими ноқонуний тажовузлардан фуқароларни ҳимоя қилишга мажбурдир.

Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари фақат ҳуқуқий давлатдагина тўлиқ амалга оширилиши мумкин. Ўзбек ҳуқуқининг инсонпарварлиги ҳозирги вақтда ўз ривожини топмоқда. Давлатнинг оилага ғамхўрлиги (XIV боб, 63-66-моддалар), шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ғамхўрлик (VII боб, 24-31-моддалар) Конституциямизда қонуний мустаҳкамлаб қўйилган. Пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, энг кам иш ҳақларини ошириш тўғрисидаги кейинги йилларда қабул қилинган қонунларни инсонпарварликнинг амалдаги ифодаси, деб ҳисоблаш мумкин.

Инсонпарварлик ҳуқуқнинг жазоловчи тармоқларида, энг аввало, жиноий ҳуқуқ соҳасида энг кўп намоён бўлмоқда. Жиноий ҳуқуқ жиноят ва жазони ўзининг асосий тузилмалари деб билади.

Жазо чоралари ахлоқий ва жисмоний алам етказиш йўли билан ўз таъсирини ўтказди. Шунинг учун бу ерда нафақат адо-

латлилиқ, балки инсонпарварлик ҳам фавқулодда муҳимдир. XVIII аср таниқли италян юристи Ч.Беккариа шундай леб ёзганди: «Фақат шундай жазони қўллаш керакки, у... одамлар руҳига энг кучли таъсир ўтказиб, жиноятчи танига энг кам азоб берадиган бўлсин».

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, собиқ иттифоқ ва унинг ғоявий асоси — марксизм барҳам топганидан сўнг барча «изм»ларга, шу жумладан, инсонпарварлик (гуманизм) га ҳам менсимай қараш шаклланиб қолди. Ваҳоланки, инсонпарварлик фанда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам жиддий ва ҳатто амалий аҳамиятга моликдир. У, шунингдек, ҳуқуқ учун ҳам, ҳуқуқ фани учун ҳам муҳимдир. Шукрлар бўлсинки, бу ҳолат ҳуқуқшунос олимлар эътиборидан четда қолиб кетмайди. Улар ҳозирги замон цивилизацияси учун инсонпарварлик ғояларининг катта аҳамиятини исботлашга ҳаракат қилдилар. Улар орасида С.С.Алексеев ҳам бўлиб, у инсон ҳаётидаги уч давр, уч тарихий паллани — «ҳокимият даври, мулкчилик даври, инсонпарварлик ғоялари даври» ни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин, деб ҳисоблайди. Бунда у келажакда ғоялар, шу билан бирга инсонпарварлик ғоялари ижтимоий ҳаётнинг асоси бўлиб қолиши мумкин...» дейди.

«Ҳозирги замон фуқаролик жамияти — инсоният жамиятининг энг ҳаётбахш истиқболларидандир, — деб ёзади у. — Тараққиётнинг бу босқичи инсоният ҳаётида эндигина бошланмоқда. У мўътадил ҳокимиятнинг ҳам, капитализмнинг ҳам ижобий томонларини ўзига сингдирмоқда. Буларнинг ҳаммаси инсоният жамиятининг туб моҳиятини, табиатини, унинг озодлик сари ҳаракатини ифодаловчи инсонпарварлик ғоялари асосида рўй бермоқда. Ўтмиш даврларнинг ўта бир ёқлама зиддиятларини барҳам топтириб, инсонни туғма ҳуқуқлари билан бирга ижтимоий ҳаёт марказига олиб чиқувчи тараққиётнинг бундай палласига илғор, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган мамлакатлар кириб бормоқда»¹.

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили. Барча фуқаролар, миллий, жинсий, диний ва бошқа мансубликларидан, мансаб ёки бошқача мавқеларидан қатъи назар, тенг умумфуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эгаликлари, қонун олдида бир хилда масъул эканликларида у ўз ифодасини топади.

¹ Қаранг: Алексеев С. С. Теория права. М., Издательство БСк., 1995., 27-бет.

Қонун олдида тенглик ҳуқуқи ҳар қандай адолатли ва демократик жамиятнинг негизини ташкил этади. Бадавлат ёки камбағаллиги, этник кўпчиликка ёки диний озчиликка мансублиги, ҳукуматнинг сиёсий иттифоқчисими ёки унинг рақибими, бундан қатъи назар ҳар қандай одам қонун олдида баравар муҳофаза этилиш ҳуқуқига эга.

Демократик давлат ҳамма одамларга бир хил ҳаёт шароитини яратиб беришни кафолатлай олмайди ва ўз зиммасига бундай мажбуриятни ололмайди ҳам. Бироқ, деб ёзади конституциявий ҳуқуқ бўйича мутахассис Жон П. Френк, «ҳар қандай шароитда ҳам давлат одамларга қўшимча тенгсизликни юкламаслиги керак; барча одамларга бир хилда ва тенг муносабатда бўлиш ундан талаб қилинади».

Ҳеч ким қонундан устун туrolмайди. Унинг ўзи халқ бўйнига мажбуран ортилган олийроқ зот ҳам эмас, балки, оқибат натижада шу халқнинг ўз ижодий маҳсулидир. Демократик тузумда фуқаролар қонунга бўйсундилар. Зеро, улар билвосита бўлса-да, ўзлари ҳам шу қонуннинг яратувчилари эканликларини тушунадилар. Халқ томонидан ўрнатилиб, кейин унинг ўзи бўйсунадиган қонун ҳам шу қонун фойдасига, ҳам демократия манфаатларига хизмат қилади.

Шундай қилиб, мазкур тамойил, биринчидан, давлат барча фуқароларнинг аввал бошданоқ тенг мавқега эга бўлганликларида намоён бўлади. Иккинчидан, у тенг умумфуқаролик ҳуқуқларида ўз ифодасини топади. Республикамизда бу ҳуқуқлар Асосий қонун ва бошқа қонун ҳужжатларида кафолатланган ҳамда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш, соғлигини муҳофаза қилиш, маълумот олиш, хусусий мулкка эгаллик ва бошқа ҳуқуқларни қамраб олади. Учунчидан, бу қонун ушбу тамойил қонун олдидаги баравар жавобгарликда ифодаланadi. Бу эса, мансаб ва хизмат мавқеларидан қатъи назар, истисносиз барча фуқаролар содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жавоб беришлари керак, демакдир.

Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти тамойили. Давлат ва шахс ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган бўлишлари керак. Ҳар икки томондан ўз мажбуриятларининг бузилиши юридик жавобгарликка олиб келиши даркор. Бундай ҳолатда ўз фуқароларига нисбатан йўл қўйилган ҳар қандай зўравонлик кўринишлари учун давлат ўз мансабдор шахслари тимсолида ёки умуман жавоб беради. Бу тамойил батафсилроқ шарҳни талаб қилади.

Шундай қилиб, демократиялар ҳукумат халққа хизмат қилиш учун мавжуд бўлади, лекин зинҳор халқ ҳукуматга хизмат қилиш учун яшамайди, деган тамойилга асосланади. Бошқача қилиб айтганда, улар демократик давлат фуқаролари бўлиб, унинг то-белари эмас. Бирок, модомики давлат ўз фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилар экан, фуқаролар ҳам бунга жавобан давлатга нисбатан ўз садоқатларини намоён этадилар. Даъвомиз-нинг қуруқ бўлмаслиги учун жамиятдан айрича ажратиб олинган организмдан иборат бўлиб, одамлардан садоқатни ва хизмат қилишни талаб этиб, бунинг эвазига ўз харажатлари учун улар-нинг розилигини олишни эп кўрмайдиган авторитар давлатни қиёсан қараб чиқамиз.

Демократик жамиятда фуқаролар сайловларда иштирок этар-кан, ўзларининг номидан мамлакатни ким бошқаришини ҳал этиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширадилар. Ав-торитар давлатда эса, аксинча, овоз бериш режим томонидан танланган нарсага қонуний тус бериш учунгина хизмат қилади.

Ҳарбий хизмат — демократик ва нодемократик жамиятда ҳу-қуқ билан мажбуриятлар қарама-қаршилигининг бошқа яна бир ёрқин мисоли бўла олади. Ҳар бир давлат муайян ёшдаги ўз йи-гитларидан тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташни талаб қилиши мумкин. Лекин авторитар давлатда мазкур мажбурият бир томонлама юкланади. Демократик давлатда ҳарбий хизмат-нинг бу даври йигитларнинг бурчи ҳисобланади. Ушбу бурчни фуқаролар ўзлари сайлаб қўйган ҳукумат қабул қилган қонунлар воситасида ўз зиммаларига оладилар. Албатта, ҳар бир жамиятда ҳам тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташ одамлар учун унча ёқимли бўлмаслиги мумкин. Бироқ, ўз давлатининг фуқароси бўлган аскар демократик мамлакатда жамият томонидан их-тиёрий қабул қилинган мажбуриятни бажараётганини онгли ҳис этган ҳолда хизмат қилади. Бундан ташқари, демократик жамият аъзолари жамоавий ҳаракат қилиб, бу мажбуриятларни ўзгартиришлари: мажбурий ҳарбий хизматни бекор қилиб, АҚШ ва бошқа мамлакатлардагидек ихтиёрий армияни ташкил қилишлари, яқинда Германияда юз берганидек, ҳарбий хизмат мудлатини ўзгартиришлари мумкин ва ҳ.к.

Шундай қилиб, инсоннинг ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши ўзининг ва бошқаларнинг манфаатлари йўлида шу ҳуқуқлар-ни ҳимоялаш ва мустаҳкамлаш мажбуриятини ҳам кўзда тута-ди. Лекин, ҳатто, юксак ривожланган демократик мамлакат-

ларда ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятлар тенглигини нотўғри тушунишади ва кўпинча мажбуриятларини инкор этган ҳолда ҳуқуқларидан фойдаланишади.

Ҳолбуки, ҳуқуқ ҳам шахслар сингари алоҳида ажралган ҳолда амал қилмайди. Ҳуқуқ шахсларнинг хусусий мулки бўлмай, жамиятнинг бошқа фуқаролари томонидан эътироф этилган тақдирдагина мавжуд бўлади. Америкалик файласуф Сидней Хук қайд этиб ўтганидек, сайловчиларнинг «ўзлари ўз эрklarининг соқчиларидирлар». Шу нуқтаи назардан ҳам фуқаролар томонидан сайланган ва уларга ҳисоб берувчи ҳуқумат шахс ҳуқуқларининг душмани эмас, балки уларни ҳимоя қилади. Демократик жамиятда фуқаролар айнан ўз ҳуқуқларини мустақамлаш мақсадида зиммаларига мажбуриятлар оладилар ва улар бўйича вазифаларини адо этадилар.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА ХУҚУҚНИНГ АМАЛ ҚИЛИШИ

1. *Хуқуқ нормалари, уларнинг таркиби, турлари ва ифода услублари.*
2. *Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларнинг турлари ва улар олдига қўйиладиган талаблар.*
3. *Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вақтда, ҳудудда ва шахслараро ҳаракати.*

1. ХУҚУҚ НОРМАЛАРИ, УЛАРНИНГ ТАРКИБИ, ТУРЛАРИ ВА ИФОДА УСЛУБЛАРИ

Хуқуқий муносабатларнинг муайян соҳаларига аниқ таъсир ўтказётган шароитдагина, шу муносабатларни бошқариш услуби сифатида хуқуқ тўғрисида сўз юритиш мумкин. Хуқуқ ишлаб турганда ва унинг бу ишлаши самара бергандагина уни хуқуқ дейиш мумкин. Шундай қилиб, хуқуқнинг ижтимоий муносабатлар тизимидаги самарали ишлаши унинг яшаш услуби бўлади. Айни пайтда у инсон онгидан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Лекин хуқуқ онг томонидан ўзлаштирилиши учун у моддий шакланган бўлиши керак. Яъни давлат органларидан юбориладиган ҳамда хуқуқ нормалари акс этган ёзма равишда расмийлаштирилган ҳужжатлар хуқуқнинг мавжудлик (ифода) шакли бўлади.

Шундай қилиб, хуқуқ шакллари хуқуқнинг давлат билан алоқасини белгилайди. Зеро, айнан давлат иродасини ифода этган хуқуқ билан объектив мавжуд ижтимоий муносабатлар ўртасидаги алоқа воситачисидир.

Хуқуқ нормаси — ижтимоий муносабатларни бошқаришга йўналтирилган давлатнинг амр-фармон кўрсатмаси, умуммажбурий қоидадир. Норма — хуқуқнинг асоси, унинг мутлақо зарур заррачасидир. Хуқуқий нормаларнинг шаклланиш жараёни уч босқичдан иборат:

1. **Хуқуқий ғоянинг пайдо бўлиши.** Масалан, ибтидоий жамоа тузуми пайтларидаёқ шахс дахлсизлиги ғояси пишиб етилганди. Хуқуқий ғояларнинг туғилиши механизми ва шарт-шароитларини хуқуқ назарияси фани ўрганади.

2. **Хуқуқий нормани таърифлаш (ифодалаш).** Мазкур босқичда ижтимоий онгдаги мавжуд хуқуқий ғояларни текшириш ва умумлаштириш жараёни давом этади, уларни расмийлаштириш воситаларини излаш, хуқуқий нормаларни ишлаб чиқиш тарти-

би ва тамоийилларини ўрганиш, уларни қабул қилиш тадбирларини белгилаш ва ҳоказолар давом этади.

3. **Ҳуқуқий нормани амалиётга киритиш** деганда, реал ижтимоий муносабатларда шу муносабатларни бошқариш мақсадида уларнинг фаол қўлланиши тушунилади.

Ҳуқуқ нормасининг таркиби — унинг таркибий қисмлари демакдир. Ҳар қандай ҳуқуқий норма таркиби уни ташкил этувчи қисмларнинг бирлигини тақозо этади. Бироқ, ушбу қисмлар табиати ҳуқуқий нормалар турига боғлиқ. Шу муносабат билан **юридик бошланғич** (таъсис, таянч) нормалар ҳамда **хулқ-атвор қоидаларини ўрнатган нормаларни ажратиб кўрсатиш керак**.

Асос бўлган юридик нормалар таркиби. Мазкур нормалар моддий ёки процедура (тадбир) тавсифидаги бирон-бир ҳуқуқий қоидаларни қонуний ўрнатилиши. Бу иш шу қоидаларни сўзлар орқали ифодалаш ёки унинг муҳим белгиларини таъкидлаш йўли билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунининг 2-моддаси бунга мисол бўла олади. Унда, жумладан, барча мулкий бойликлар ва уларга эгалик ҳуқуқи (биринчи белги), шунингдек, интеллектуал мулкка эгалик ҳуқуқи (иккинчи белги), фойда олиш мақсадида хорижий инвесторлар томонидан тадбирқорлик ва фаолиятнинг бошқа турлари объектларига қўядиган маблағлари хорижий инвестициялардир, дейилади. Кўрсатиб ўтилган белгилар йиғиндиси айнан шу юридик норма таркибини ташкил этади. Шунинг учун ушбу нормалардан фараз, диспозиция ёки санкция (жазо чораси)ни излаш беҳудадир.

Хулқ-атвор қоидалари бўлган нормалар таркиби. Хулқ-атвор қоидалари бўлган нормалар таркиби масаласи кўпдан ҳуқуқшунослар эътиборини тортиб келади. Ҳуқуқшуносликда С.А.Голунский ҳамда М.С.Строговичларнинг юридик норманинг уч қисмлик тузилиши тўғрисидаги фикрлари кенг эътироф этилган: бу қисмлар **ФАРАЗ, ДИСПОЗИЦИЯ, САНКЦИЯ**дан иборат. Ҳуқуқий нормада энг аввало, шу норма қўлланилиши лозим бўлган шарт-шароитларга ишора, сўнг хулқ-атвор қоидасининг баёни, ниҳоят, ушбу қоидани бажармаслик оқибатларига ишора ўз ифодасини топади¹.

¹ Қаранг: Голунский С. А., Строгович М. С. Теория государства и права. М., 1940. 251-бет

Юридик норманинг уч қисми тузилиши унинг мантиқий юридик таркиби ҳисобланади. У фикрлаш йўли билан тикланади ва «Агар... унда... акс ҳолда эса...» тарзидаги шартли ифодадан иборат бўлади. Мантиқий юридик таркибни тиклаш учун мантиқ қоидалари ва талабларидан ташқари қонунчилик, юридик техника, ҳуқуқий боғланишларни билиш керак бўлади.

У ёки бу вазиятда муайян хулқ-атвор андозасини юзага келтирувчи ҳуқуқ нормалари хулқ-атвор қоидалари бўлиб, ўз мантиқий-юридик таркибида фараз, диспозиция ва санкцияга эга бўлади.

Юридик норма фараз — юридик норманинг бир қисми бўлиб, у норма (диспозиция) амалга ошириладиган ҳаётний шарт-шароитларнинг мавжудлиги ёки йўқлигини кўрсатиб беради.

Фараз ёрдамида хатти-ҳаракатнинг мавҳум варианты ҳаётдаги аниқ ҳодисага, маълум бир кишига, вақтга, жойга «боғланади». Фаразда мустақкамланган ҳар бир вазият хулқ-атвор қоидасига «жон бағишлайди», уни алоҳида ҳодиса даражасига олиб келади.

Масалан, оила ва никоҳ тўғрисидаги қонун (Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси)га мувофиқ рўйхатдан ўтиш учун никоҳдан ўтувчи шахсларнинг ўзаро розилиги ҳамда уларнинг никоҳ ёшига етган бўлишлари талаб этилади. Фақат ушбу ҳолатлар мавжуд бўлгандагина (ижобий фараз) норма амал қилади.

Агар фаразда норманинг амал қилиши мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқ битта ҳолатга ишора қилинса, бу оддий фараз деб аталади. Агар фараз ҳуқуқ нормасининг амал қилишини бир вақтнинг ўзида мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқ икки ёки ундан ортиқ ҳолатларни кўрсатадиган бўлса, бунда у мураккаб фараз дейилади. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонунида айнан шундай фараз баён этилган: «Хорижий инвесторлар ва чет эл инвесторларига эга бўлган корхоналар Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатларида ман этилмаган (бир ҳолат - *З.И.*) ҳамда бундай корхоналар низомларида кўзда тутилган мақсадларга жавоб берадиган фаолиятнинг ҳар қандай турини амалга оширишлари мумкин» (иккинчи ҳолат - юқоридаги қонуннинг 8-моддаси).

Агар фараз юридик норманинг амал қилишини бир ёки бир неча қонунда санаб ўтилган бир ёки бир неча ҳолатлар билан боғлиқ қилиб кўядиган бўлса, бунини муқобил фараз дейилади. Кўрсатиб ўтилган қонуннинг «Хорижий инвестицияларни амалга ошириш шакллари» деб номланган 3-моддасида хорижий ин-

вестицияни амалга ошириш учун ҳар бири асос бўладиган тўртта ҳолат санаб ўтилади.

Юридик норма диспозицияси — норманинг ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари роя этишлари керак бўлган хулқ-атвор қоидаларини ифодаловчи қисми.

Диспозиция — юридик норманинг юраги, унинг ўзагидир. Лекин юридик норма фақат биргина диспозициянинг ўзидан иборат бўла олмайди. Унинг атрофида жамланадиган фараз ва санкция билан бирга қўшилгандан кейингина диспозиция жонланади, ўзининг тартибга солувчи қобилиятини намоён этади. Диспозиция — ҳуқуқий хулқ-атвор, хатти-ҳаракат моделидир. Хулқ-атвор қоидалари қандай баён этилишига қараб, диспозициянинг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади:

- оддий диспозиция хатти-ҳаракат вариантини кўрсатиб беради-ю, лекин унинг моҳиятини очиб, тушунтириб бермайди. Масалан, Хорижий инвесторлар тўғрисидаги қонуннинг 13-моддасида хорижий инвесторларга ўз фойдалари ва бошқа маблағларини чет элга хорижий валютада ўтказишлари кафолатлини белгилаб беради;

- тасвирловчи диспозиция хатти-ҳаракатларни барча жиддий аломатларини тасвирлаб беради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 92-моддаси бунга ёрқин мисол бўла олади. Унда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўз вазифасини бажаришга киришиши маросими жуда батафсил ёритилган;

- ишора диспозицияси хатти-ҳаракатлар қонунини баён этмай, у билан танишиш учун қонуннинг бошқа нормасига йўллайди. Бошқа манбаларга йўллашнинг кўринишларидан бири бланкет диспозициясидир. У танишиш учун қонун нормаларига эмас, балки йўриқномалар, қоидалар, техник йўриқномаларга йўллайди.

Ҳуқуқий норма санкцияси (жазо чораси) — юридик норманинг ҳуқуқий норма диспозициясини бузганлик натижасида юзага келадиган салбий оқибатларни кўрсатиб берувчи қисми.

Санкция — юридик норманинг мантиқий яқунловчи таркибий қисмидир. Унда жамият, давлат, шахснинг ҳуқуқий нормаларини бузувчиларга нисбатан салбий муносабати ифодаланади. Ҳуқуқ нормалари эътиқоди кучи билан ихтиёрий равишда бажарилмас экан, ҳуқуқбузарликлар мавжуд экан, санкция юридик нормаларга роя қилиш ва уларни бажаришнинг таъсирчан воситаси — қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш воситаси бўлиб қолаверади.

Ҳуқуқ нормалари турлари шу нормаларда ифодаланган хулқ-атвор қоидалари табиатига қараб аниқланади. Жумладан, **ҳуқуқий тартибга солиш услуби бўйича унинг шундай турларини кўрсатиш мумкин:**

- императив;
- диспозитив;
- рағбатлантирувчи;
- тавсия берувчи нормалар.

Субъектлар хулқ-атворига таъсир этишнинг асосан тўрт усули ҳуқуқий бошқариш методларини ташкил этади. Булар — субъектларнинг давлат томонидан фармойиш қилинган қатъий мажбурий хатти-ҳаракатларига йўналтирилган **буйруқ оҳангидаги ундов (императив)** усул; субъектларнинг ўз хоҳиш-иродаларини эркин изоҳлаш учун кенг имкониятлар қолдирувчи **автоном (диспозитив)** усул; давлат ва жамият учун матлуб қонуний ва ижтимоий фаол хатти-ҳаракатларга қизиқтирувчи **рағбатлантирувчи** усул; хулқ-атворнинг давлат нуқтаи назаридан энг кўп мақбул турини таклиф этувчи **тавсия берувчи** усул.

Юридик нормалар худди шу усуллар асосида тасниф қилинади. Уларнинг ҳар бир тури ўз навбатида тегишли усулнинг меъёрий асосини ташкил этади, унинг ўзига хослигини олдиндан белгилайди, унинг мундарижавий тавсифининг салмоқли қисмидир.

Императив нормалар — кўрсатмалардан четга чиқиш ёки уларни бошқача талқин этишга йўл қўймайдиган узил-кесил мажбурий нормалардир. Ҳуқуқ нормаларининг турли тармоқларига тааллуқли кўпчилик нормалар императив хусусиятга эга бўлиб, асос бўлувчи юридик нормалар эса, ҳамиша шулар жумласига киради.

Диспозитив нормалар хатти-ҳаракатлар турини кўрсатиб беради, лекин айна пайтда қонуний воситалар асосида ўзаро муносабатларни ўз хоҳишларича тартибга солиш учун субъектларга имконият ҳам қолдиради. Бу ҳолат диспозитив нормани баён этишнинг ўзига хос хусусиятини тақозо этади. Одатда, тегишли хулқ-атвор қоидасини таърифлаш чоғида унинг матнида: «бошқаси қонун ёки шартномада кўзда тутилган (белгиланган) бўлмаса» ибораси қўшилган бўлади.

Ҳуқуқ субъектларининг мустақиллиги уларга бериб қўйиладиган ўз хоҳиши бўйича иш тутиш имкониятида намоён бўлади.

Ҳуқуқшунослигимизнинг кўпгина соҳаларда диспозитив нормалар мавжуд. Лекин диспозитив нормалар энг кўп даражада фуқаролик ҳуқуқига хосдир. Зеро, мазкур тармоқни ҳуқуқий тартиб-

га солишнинг ўзига хос услуби субъектларнинг автоном (му- тақил) ҳолатига асосланади.

Рағбатлантирувчи нормалар. Булар субъектларнинг давлат ва жамият томонидан маъқулланадиган, улар учун фойдали хатти-ҳаракатлар ту- рини тегишли давлат органлари томонидан тақдим этиладиган рағбатлантиришнинг муайян чора-тадбирлари тўғрисидаги фармойиш- лардир. У ўз юридик, ижтимоий мажбуриятларини виждонан бажа- ришдан ёки одатий талаблардан устун турадиган натижаларга эри- шишдан иборат (орденлар, медаллар, мукофотлар ва ҳ.клар ҳақидаги меъёрий кўрсатмалар).

Тавсия берувчи нормалар ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг давлат учун энг матлуб турини аниқлаб беради.

Тавсия берувчи нормалар кўпроқ давлат корхоналари, ил- мий-ишлаб чиқариш бирлашмаларига йўлланади. Бозор муноса- батларининг ўса бориши билан бир хил тавсия берувчи норма- лар ўз моҳиятини йўқотиб, бекор қилинади. Чунки давлат май- да-чуйдаларга ҳам аралашаверишдан корхона ва бирлашмаларни озод қилиши керак бўлади.

Бироқ, императив нормалар ўрнига келувчи тавсия берувчи нормалар ривож топиб боравради.

Ифодалаш шаклига кўра:

- ҳуқуқ берувчи;
- зиммага юкловчи;
- тақиқловчи нормалар мавжуд.

Ҳуқуқ берувчи (ҳуқуқни белгиловчи) нормалар субъектларга шу нормаларда кўзда тутилган ижобий хатти-ҳаракатлар учун ҳуқуқ беради ва ўз матнида «ҳақли», «ҳуқуқига эга», «мумкин» деган сўзларни ифодалайди, акс эттиради. Масалан, Ўзбекистон Рес- публикаси Конституциясининг 25-моддасида шундай дейилган: «ҳар ким эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқига эга».

Мажбурият юкловчи нормалар муайян ижобий ҳаракатларни содир этиш вазифасини юклайди. Мазкур нормалар учун «маж- бур», «керак» сўзлари тавсифлидир. Мисол учун, Конституция- нинг 48-моддасида тўғридан-тўғри шундай дейилган: «Фуқаро- лар Конституция ва қонунларга риоя этишган, бошқа киши- ларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар».

Тақиқловчи меъёрлар уларда келтирилган ва қонун томонидан ҳуқуқбузарлик деб эътироф этилган хатти-ҳаракатларни та- қиқлайди. Тақиқлар давлатнинг қатъий ваколатли буйруғи бўлиб, уларнинг асосий мақсади шахс ва жамият учун эҳтимол тутилган

номатлуб хатти-ҳаракатларнинг олдини олишдан иборат. Бунда тақиқланган ҳаракатлар тури «тақиқланади» («ман этилади»), «ҳаққи йўқ», «бўлиши мумкин эмас», «йўл қўйилмайди» ибораларини ўз ичига олади. Масалан, «Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас», (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддаси).

Ҳуқуқий нормаларни баён этиш усуллари қуйидагича:

1. Баён этишнинг **тўғридан-тўғри усули**. Унинг моҳияти шундан иборатки, норма мазмунининг ўзида хулқ-атвор қоидаларининг батафсил тавсифи берилади, у ёки бу ҳаракатларни содир этиш мумкин бўлган барча ҳолатлар кўрсатилади, шунингдек, ушбу нормани бажармаганлик учун кўриладиган таъсир чораларининг тўла рўйхати келтирилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Тухмат» деб номланган 139-моддасини олинг.

2. Баён этишнинг **ишора усули** шундан иборатки, модда мазмуни тўла очиб берилмайди, балки унинг талаблари аниқлаб бериладиган бошқа моддаларга ишора қилинади. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 117-моддаси қуйидагича таърифланган: «Мазкур Кодекснинг 29-модда 2-қисмида кўзда тутилган битимлардан ташқари ўн тўрт ёшга етмаган шахс томонидан тузилган битимлар арзимасдир».

3. Баён этишнинг **бланкет усули**. Бунда изоҳланадиган модда гўё тўлдирилмаган бланкадан иборат бўлиб, бошқа меъёрий ҳужжатларга мурожаат қилинганда «тўлдириладиган» чала бланкага ўхшайди. Модда аниқ нормаларга ишора қилмайди ҳамда меъёрий ҳужжатни кўрсатиб бермайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 127-моддасини олайлик: «Меҳнат тўғрисидаги қонунчилик ва бошқа меъёрий ҳужжатларда иш куни (сменаси) давомидаги бошқа танаффуслар ҳам кўзда тутилиши мумкин».

4. Ҳуқуқ нормаларининг мазмуни моддаларда ифодаланади. Муайян тамойиллар бўйича жамланган моддаларнинг йиғиндиси алоҳида **меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат** ҳисобланади. «Ҳужжат» атамаси ҳуқуқшуносликда икки хил маънода қўлланилади: 1) давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқий ижодкорлик фаолияти сифатида; 2) у ёки бу тарздаги ҳаракатлар натижаларини мустаҳкамловчи (белгиловчи) ёхуд у ёки бу ҳаракатларни содир этиш бўйича кўрсатма берувчи, мажбур этувчи ёки уни тақиқловчи расмий ҳужжат сифатида.

2. МЕЪЁРИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР, УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАР ОЛДИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

«Меъёрий» атамаси мазкур расмий ҳужжат ҳуқуқ нормасини акс эттиради, деган маънони билдиради. «Ҳуқуқий» атамаси «юридик» атамасининг синонимидир. Шунинг учун ҳам баъзан ҳуқуқий ҳужжатни меъёрий юридик ҳужжат деб ҳам аташади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат — юридик нормаларни ифодаловчи расмий ҳужжат бўлиб, у давлатнинг ҳуқуқий ижодкорлиги фаолияти ёки умумхалқ референдуми (иродаси) натижасида яратиладиган расмий ҳужжат. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ҳуқуқнинг асосий шакли (манбаи) ҳисобланади. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан ташқари ҳуқуқий урф-одат, ҳуқуқий прецедент ва меъёрий шартнома ҳуқуқнинг шакли (манбаи)га киради.

Ҳуқуқий урф-одатлар тарихан давлатнинг пайдо бўлиш давларида ижтимоий муносабатларни тартибга солган ҳуқуқнинг илк манбаларидан бири бўлган. Умуман, урф-одат деганда, мазкур фактик муносабатларнинг доимий ва бир хилда такрорланиши асосида таркиб топган хулқ-атвор қондалари тушунилади. Бироқ расмий давлат томонидан расмий маъқуллангандан кейингина урф-одат айнан ҳуқуқий мақомга эга бўлади. Ўтмишнинг бизгача етиб келган йирик қонунчилик ёдгорликлари (Ману қонунлари, Рус ҳақиқати) ҳуқуқий урф-одатлар тўшамларидан бошқа нарса эмас.

Шундай қилиб, одат ҳуқуқ нормалари давлат ҳокимиятидан ташқарида яратилса-да, давлат ҳокимияти иродаси билан юридик мажбурийлик мақомига эга бўлади. Шунинг учун одат ҳуқуққа йўл қўйилиши ва унинг чегаралари қонунчиликнинг ўзи томонидан белгиланади.

Бинобарин, ҳуқуқий урф-одатлар — давлат санкцияси билан қўлланилиши таъминланадиган урф-одатлардир.

Ҳуқуқ шакллари роли суд амалиётига тааллуқли бўлган воқеалар тарихдан маълум. Ҳозирги вақтда суд прецеденти Буюк Британия учун худди шундай аҳамиятга моликдир. Ҳозирги замон Европа қонунчилиги суд амалиётини ҳуқуқнинг шакли сифатида умуман тан олмайди. Лекин бу масала ақидапарастлик жиҳатидан ҳам, қонунчилик сиёсати нуқтаи назаридан ҳам мунозарали ҳисобланади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий прецедент. Умуман, ҳокимиятнинг ҳеч бўлмаганда бир марта содир этган, лекин унинг кейинги фаолияти учун намуна сифатида хизмат қиладиган хатти-ҳаракати прецедент ҳисобланади. Ҳуқуқий прецедент — суд ёки

маъмурий органининг келажакда шунга ўхшаш барча кейинги ишларни кўриб чиқишида андоза, намуна (хулқ-атвор қонда-си) бўлиб қоладиган ёзма ёки оғзаки қароридир.

Ўзбекистон Республикасида суд прецеденти ҳуқуқнинг шакли деб ҳисобланмайди.

Меъёрий ҳужжат — бу ё халқаро шартнома ёхуд федерация субъектлари ўртасида бошқариш соҳаларини чегаралаш тўғрисидаги шартномалардир.

Халқаро шартнома — давлатлар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасида улар учун умумий аҳамиятга молик бўлган ҳамда ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни яратиш йўли билан уларнинг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштириб боришга даъват этилган очиқ ифодаланган битимдир.

Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена шартномасининг 2-моддаси мазкур манбанинг меъёрий таърифини шундай ифодалайди:

«Давлатлар ўртасида ёзма равишда тузилган ҳамда бундай битим бир ҳужжатда, икки ёки бир қанча ҳужжатларда акс этганидан қатъи назар, шунингдек, унинг аниқ қандай номланишидан қатъи назар, халқаро ҳуқуқ билан мувофиқлаштириладиган халқаро битим шартномани билдиради»¹.

1990 йилнинг 12 сентябрида Германияга нисбатан муносабатни узил-кесил ҳал этиш тўғрисидаги шартнома халқаро-ҳуқуқий шартномага мисол бўла олади. Унга мувофиқ «Бирлашган Германия Демократик Республикаси, Германия Федератив Республикаси ва бутун Берлин худудини ўз ичига олади».

Ҳуқуқ шартномавий шаклининг истиқболи порлоқ. Чунки, агар ҳуқуқ манбаларини ижтимоий ҳамжиҳатлик кўринишида тасаввур этиладиган бўлса, унда бу ҳамжиҳатлик энг аввало, расмий-мажбурий эмас, балки ихтиёрий-келишилган ҳамкорлик бўлиши керак. Шунинг назарда тутиш керакки, бозорнинг ривожланиши, жамиятимизнинг демократик янгила-ниш шароитларида давлат (яқин ўтмишда бўлганидек) ундаги тартибни таъминлаш учун етакчи, боз устига ягона ташкилот бўлиб қолаолмайди. Янги шароитларда саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, банк тармоқларидаги фирмалар, корпорациялар, трестлар, концернларнинг роли жиддий равишда ортиб боради. Улар жамиятдаги амалий муносабатларни асосан шартномавий йўл би-

¹ Қаранг: Ведомости Верховного Совета СССР. 1986., 37-сон, 772-бет.

лан тартибга солади. Бу йўл эса мувофиқлаштиришнинг энг тезкор, оддий ва қулай воситасидир.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги — халқаро ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги шартномалар (битимлар) алоҳида ўрин тутади (масалан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини тузиш тўғрисидаги Битим, МДҲ иштирокчилари бўлган стратегик кучлар мақоми тўғрисидаги Битим ва ҳ.к.).

Халқаро ҳуқуқий шартномалар, битимлар, пактлар, конвенциялар, декларациялар халқаро ҳуқуқнинг муҳим манбалари сифатида нафақат давлатларнинг ўзаро муносабатларидаги хилма-хил сиёсий (дўстлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, ҳужум қилмаслик, қуролсизланиш тўғрисида) ва иқтисодий (савдо, иқтисодий ёрдам тўғрисида, қарзлар, кредитлар ҳақида ва ҳ.к.) масалаларни мувофиқлаштирибгина қолмай, балки у ёки бу соҳада қонунчилиқни ривожлантиришнинг умумий мақсадларини белгилайди, мувофиқлаштириш тамойилларини таърифлайди, ҳуқуқий андозаларни киритади, тавсиялар беради. Барча цивилизациялашган мамлакатларда халқаро ҳуқуқ устуворлиги эътироф этилиши бежиз эмас.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни индивидуал ҳуқуқий ҳамда ҳуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатларидан фарқлай билиш керак.

Индивидуал ҳуқуқий ҳужжатларнинг учта тавсифли белгиси бор:

- 1) уларда хулқ-атвор қоидалари (нормалари) ифодалангани;
- 2) улар бир карра ва вақтинча амал қилувчи ҳужжатлардир;
- 3) қатъий жонлантирилган характерга эга бўлади, яъни аниқ шахсларга қаратилган бўлади.

Индивидуал-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вазифалари:

а) бир карралик тадбирларни ўтказиш тартибини аниқлаш (масалан, шаҳар ҳокимининг Шаҳар куни байрамини ўтказиш тўғрисидаги қарори);

б) юридик ҳужжатлар (мисол учун, нотариал фаолият соҳасига тааллуқли ҳужжатлар)ни рўйхатдан ўтказиш;

в) юзага келадиган низолар (масалан, меъёрий тавсифга эга бўлиши мумкин бўлган Ўзбекистон Республикаси Олий суди қарорларидан ташқари суд органларининг ҳукмлари ва қарорлари) ечимини тақдим этиш.

Юридик адабиётларда баъзан лўнда ва аниқлик учун индивидуал-ҳуқуқий ҳужжатни **ҳуқуқий**, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатни **меъёрий** ҳужжат деб аташади.

Хуқуқни қўлланиш ҳужжати — ваколатли органнинг индивидуал давлат ҳукмдор кўрсатмаси ифодаланган расмий ҳуқуқий ҳужжат. У аниқ ҳолатлар ёки махсус белгиланган шахсларга нисбатан ҳуқуқий нормалар асосида шакллантирилади (масалан, парламент, давлат бошлиғи, ижроия ҳокимияти органлари ҳужжатлари, суд ҳукмлари, прокурорлик назорати ҳужжатлари ва бошқалар).

Хуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан қуйидагилар билан фарқланади:

- хуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари беистисно буйруқ характериға эға. Уларда ифодаланган нормалар қатъийлиғи (узил-кесиллиғи) билан фарқ қилади. Булар ё буйруқ оҳангидағи ёки тақиқловчи хуқуқ нормаларидир. Ўзига нисбатан қўлланилаётган шахс учун танлаш имкониятини бермайди. Масалан, аниқ бир иш юзасидан кучға кирган суд ҳукми барча томонлар учун бажарилиши мажбурийдир;

- хуқуқ нормаларининг қўлланиши ҳужжатларида акс этган талабларнинг бажарилиши зарур ҳолларда мажбурий тарзда таъминланади;

- хуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари фақат белгиланган шаклда нашр этилади. Бундай шакллар қуйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) уларда ушбу ҳужжатни берган органнинг кўрсатувчи тўла ва аниқ номи ҳамда ушбу ҳужжатдағи талаблар йўлланган аниқ манзил кўрсатилган бўлиши керак; 2) хуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжати мазмунида ишнинг ҳақиқий сабаблари баён этилган, шу иш юзасидан чиқарилган ҳукм асосланган қонунларнинг барча моддалари кўрсатилган бўлиши лозим, судлов органларининг ҳукмлари ва қарорлари шундай ҳужжатлар жумласига киради. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди хулосалари улар бошқаруви доирасида меъёрий-ҳуқуқий моҳиятға эға бўлиши мумкин.

Хуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжатлари фарқларига нисбатан умумий хусусиятлари кўпроқ бўлишиға қарамай, индивидуал-ҳуқуқий ҳужжатлардан ажралиб туради:

- улар ёзма равишдағи расмий ҳуқуқий ҳужжатлардир;
- бир қарра қўлланиладиган ҳужжатлардир;
- улар умуммажбурий моҳиятға эға бўлмайди, чунки уларнинг таъсир доираси фақат тор доирадағи шахсларға ёки ҳатто, фақат бир шахсға нисбатан қўлланилади.

Фарқи шундаки, ҳуқуқ нормаларини қўлланиш ҳужжати ҳуқуқ нормаларини ифодалайди ва бу ҳолат уни меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатга яқинлаштиради.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар турлари:

Қонун — махсус тартиб асосида қонунчилик ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳамда олий юридик кучга эга бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир.

Қонун турлари. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинаётган қонунларни қўйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. **Аҳамият ва юридик кучи бўйича** — конституциявий ва жорий, оддий қонунлар. Конституциявий қонунлар давлат ва жамият тузилишининг туб асосларини, шахс ва ташкилотларнинг ҳуқуқий мавқеини белгилаб беради. Булар, шунингдек, амалдаги Конституцияга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритувчи қонунлардир. Конституциявий қонунлар асосида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бутун тизими таркиб топади ва аниқлаштирилади. Конституция бошқа ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар, шу жумладан, қонунларга нисбатан олий юридик кучга эга.

2. **Бәрча бошқа қонунлар** — жорий, оддий қонунлардир. Улар, депутатларнинг кўпчилиги овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади.

Қонунлар яна тартибга солиш кўлами ва объекти бўйича ҳам фарқланади. Умумий қонунлар (масалан, кодекслар) ижтимоий муносабатларнинг бутун бир соҳага бағишланган. Махсус қонунлар (масалан, Банклар ва банк тизими тўғрисидаги қонун) ижтимоий муносабатларнинг анча тор доирасини бошқаришга хизмат қилади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи. Бу — муайян органлар, нодавлат ташкилотлари ва мансабдор шахсларнинг қонунлар чиқариш масаласини қўйиш уларнинг лойиҳасини қараб чиқиш учун қонунчилик органига киритиш ҳуқуқидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, шунингдек, ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурори эгадирлар.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи қонун чиқарувчи органнинг муайян муддатда қонун чиқариш ёки унинг муҳокамаси учун қонун лойиҳасини киритиш тўғрисидаги таклифини қараб чиқиш мажбуриятини кўзда тутди.

Қонун лойиҳаларини хилма-хил ташкилотлар ва ҳатто алоҳида шахслар тайёрлашади. Қонун ижодкорлиги амалиётида кўпинча тармоқ, идоравий тамойил қўлланади. Унга мувофиқ қонунчилик ҳужжатлари ўз йўналишларига мос келадиган органлар томонидан тайёрланади. Жумладан, республика прокуратураси «Прокуратура тўғрисида»ги Қонуннинг лойиҳасини, Ички ишлар вазирлиги «Милиция тўғрисида»ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқишган. Албатта, қонун лойиҳаларини тайёрлашнинг бундай тартиби нуқсонлардан ҳоли эмас. Зеро, бу ерда умумхалқ манфаати зарарига идоравий манфаат мавжуд бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам илк бор демократик асосларда сайланган ва республикамизнинг биринчи профессионал парламенти бўлган Олий Мажлис олдида қонун лойиҳаларини ўзининг қўмиталари ва комиссияларида, боз устига кўпинча муқобил асосда тайёрлаш масаласи кўндаланг бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддасига биноан «Олий Мажлис қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлисга ҳавола этиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун депутатлар орасидан қўмиталар ва комиссиялар сайлайди»¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов қонун ижодкорлиги механизмини янада такомиллаштиришнинг муҳимлигини Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясидаги нутқида алоҳида таъкидлади. Жумладан, ўшанда Президент қуйидагиларни қайд этганди: «Шуни эътироф этиш керакки, қонун лойиҳалари одатда идоравий маҳдудлик хусусиятига эга бўлади. Сабаби шуки, улар моҳият-эътибори билан олганда, шу қонунларни ижро этиши лозим бўлган кишиларнинг ўзлари томонидан ишлаб чиқилади. Натижада айрим вазирликлар, идораларнинг манфаатлари кўпинча инсон ва умуман олганда жамият манфаатларига зид ҳолда биринчи ўринга чиқиб қолади.

Айрим қонунчилик ҳужжатларининг йўқлиги, борларининг ҳам гоҳо нотўғри, қонунга хилоф тарзда талқин қилиниши

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 1998., 28-бет.

баъзи қонунларнинг самара бермаётганига сабаб бўлмоқда. Қонунчиликнинг мавжуд тартиботидаги жиддий камчиликни ана шунда деб биламан»¹.

Президент бунинг сабабини шундай изоҳлайди: «Қонунларни тайёрлаш ва қабул қилишнинг пухта ишлаб чиқилган стратегияси ва тизими йўқ.

...Қабул қилинаётган қонунлар баъзан экспертизадан ўтказилмаяпти.

... Қабул қилинаётган қонунларни экспертизадан ўтказиш тартиби йўлга қўйилмаган. Қонунларни, Олий Мажлис ва ҳукумат қарорларини республика аҳолиси, ижрочилар эътиборига ўз вақтида етказишнинг самарали тизими вужудга келтирилмаган. Қабул қилинган қонунларни рўёбга чиқариш механизмлари яхши ишламаяпти».

Шунинг учун ҳам Олий Мажлис бу йўналишда ҳали кўп иш қилиши керак бўлади.

Қонунга қўшимча меъёрий ҳужжатлар. Қонунга қўшимча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат — қонунга мувофиқ чиқарилган ва унга зид келмайдиган ҳужжатдир.

Қонунга қўшимча меъёрий ҳужжат — бу умумлашма тушунчадир. У вакиллик органлари, Президент, ҳукумат ҳужжатларидан тортиб то ҳокимият ва бошқарув маҳаллий органлари (ҳокимликлар) фармойишларигача — энг хилма-хил ҳуқуқий кўрсатмаларни қамраб олади.

Президент ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасига биноан, «Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради».

Президент учун қонунга қўшимча меъёрий ҳужжат бўлган Президент фармонлари устида гап кетганда, ўтган асрнинг охиридаёқ давлат бошлиғининг одатий фармонлари билан фавқулодда фармонлари ўртасидаги фарқни билишни таклиф этган таниқли рус олими Н.М. Коркуновни эслаш ўринлидир. Фавқулодда фармонлар қонун йўли билан тартибга солинадиган масалалар бўйича ёхуд қонунни бекор қилиш бўйича чиқарилади. «Фавқулодда фармонни чиқариш аслида зарурат тақозоси билангина оқланиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликдир. Ушбу фармон билан

¹ Ислоҳ Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Т., 1997., 5-т., 126-бет.

ўрнатиладиган чора-тадбирлар ҳуқуқ бўйича фақат қонунчилик ҳужжати билан белгиланиши мумкин. Камдан-кам учрайдиган муайян шароитларда бу талабга риоя этишнинг иложи бўлмаганлиги сабабли қонун фавқулодда фармонга алмаштирилади. Бироқ, бундай фармонлар муваққат тавсифга эга бўлиб, фавқулодда фармон билан белгиланган чоралар қонунчилик органига қараб чиқиш учун тақдим этилиши керак»¹.

Вазирлар Маҳкамаси — давлат бошқаруви ва ижроия ҳокимиятининг олий органи бўлган Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг меъёрий ҳужжатларини қабул қилади.

Ўз функциясини амалга ошира бориб, Вазирлар Маҳкамаси республиканинг бутун ҳудудида бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади ва фармойишлар чиқаради. Меъёрий тавсифга ёки муҳим аҳамиятга эга бўлган унинг қарорлари қарор шаклида нашр этилади. Тезкор ва бошқа жорий масалалар бўйича қарорлар фармойишлар шаклида чиқарилади.

Вазирликлар ва идоралар ҳужжатлари. Ҳозирги вақтда республика ҳудудида ижроия ҳокимиятининг куйидаги марказий органлари фаолият юритмоқда: вазирлик, давлат кўмитаси, хизмат, агентлик, инспекция. Вазирликлардан ташқари мазкур барча органларни идоралар деб аташга одатланилган. Бошқарув ёки фаолият доирасининг у ёки бу тармоғига раҳбарликни амалга ошириш, махсус ижро, назорат, ижозат функцияларини бажариш учун вазирликлар ва идоралар ҳам меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни чиқардилар. Булар — буйруқлар, йўриқномалар, қоидалар, тавсиялар, низомлар ва бошқалардир. Ушбу ҳужжатлар тизимида буйруқлар ва йўриқномалар етакчи рол ўйнайди. Бунда йўриқномалар ҳамиша меъёрий бўлиши, буйруқлар эса номеъёрий, яъни индивидуал моҳиятга эга бўлиши мумкин (масалан, ходимни бошқа ишга ўтказиш бўйича вазирнинг буйруғи).

Вазирликлар ва идораларнинг ҳужжатлари ҳукумат ҳужжатларига бўйсундирилган ва кўпинча тармоқ тавсифга эга бўлади. Бироқ уларнинг айримлари ташқи таъсир доирасига эгадир. Бунда улар давлат рўйхатидан ўтказилиб, матбуотда эълон қилиниши керак. Давлат рўйхатидан ўтмаган, шунингдек, рўйхатдан ўтказилса ҳам белгиланган тартибда эълон қилинмаган ҳужжатлар кучга кирмаган деб топилиб, ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди ҳамда тегишли муносабатларни тартибга

¹ Қаранг: Н. М. Коркунов. Указ и закон. СП., 1894., 272-бет.

солиш учун қонуний асос бўла олмайди. Умуман, давлатимиз ҳуқуқий асослари мустақамланиб, ривожланиб борган сари идоравий бошқарув қисқариб бориши керак. Бу ҳуқуқий бошқаришда идоравий тазйиқдан халос бўлиш имконини беради.

Жойлардаги маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига кўра, маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига: «...норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш» киради. Ушбу ҳужжатлар амал қилишнинг маҳаллий тавсифига эга бўлиб, улар тегишли ҳокимликлар ҳудудигагина ёйилади.

Давлат ва нодавлат ташкилотлари ҳужжатлари. Ушбу ташкилотлар ўз функцияларини бажара бориб, буйруқлар, низомлар, қоидалар сингари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар турларини ишлаб чиқадилар, қабул қиладилар ҳамда улар (иштирокчилар томонидан умумий мажлисда тасдиқланадиган корхона, ёпиқ ва очиқ турдаги акциядорлик жамияти низоми) асосида иш юритадилар. Қонунга қўшимча ҳужжатлар тизимининг охирида турувчи мазкур ҳужжатлар аниқ бир ташкилот доирасида амал қилиб, фақат унинг аъзолари учунгина мажбурийдир.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар олдига қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Қонунийлик. Давлат ҳокимиятнинг ҳуқуқ ижодкорлик органларининг ягона мақсад сари йўналтирилганлиги тушунилади. Мазкур йўналтирилганлик энг матлуб, жамият манфаатларига жавоб берадиган ҳуқуқий нормаларни қабул қилиш мақсадида амалдаги қонун доирасида амалга оширилиши даркор.

2. Малакалилик. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ўзлари ишлаб чиқайтган ҳуқуқий ҳужжат тартибга солиши лозим бўлган масалалардан яхши хабардор малакали мутахассислар томонидан тузилиши керак.

3. Баён этишнинг аниқлиги ва тескари маънони англатмаслиги. Мазкур талаб меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг биронта қондаси икки хил маънода тушунилиши керак эмаслиги ҳамда ҳар бир одамнинг тушуниши учун осон бўлиши ва турлича қабул қилишни истисно этиши даркорлигини англатади.

Бу бажарилиши қийин бўлган талаб бўлиб, шунинг учун меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар моҳиятини кўпинча қонунга қўшимча ҳужжатлар (йўриқномалар, изоҳлар ва ҳ.к.) тушунтиради.

4. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўз вақтида қабул қилиниши. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга ижтимоий тараққиёт жараёнларини янада самарали бошқариш имконини берадиган та-

лаб (масалан, шу талабга кўра, «Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети тўғрисида»ги Қонун жорий йилнинг охиридан кечиктирмай қабул қилиниши керак).

5. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунини ижрочиларга етказишнинг тезкорлиги, меъёрий ҳужжат қабул қилинган сана билан уни халққа етказиш (эълон қилиш) санаси ўртасида энг қисқа муддат кўйиш кераклигини билдиради.

3. МЕЪЁРИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ВАҚТДА, ҲУДУДДА ВА ШАХСЛАРАРО ҲАРАКАТИ

Барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар йўналтирилган ҳаракат ҳужжатларидир, яъни вақт чегаралари доирасида ҳамда муайян ҳудудда амал қилади. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши — ундан кўзда тутилган юридик оқибатлар натижасидир. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши, яъни унинг «умри» уч мезон билан — вақт, макон ва шахслар доираси билан белгиланади.

А. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг вақтда амал қилиши. У меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг кучга кирган вақтидан то унинг ўз кучини йўқотиш пайитгача давом этади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат кучга киришининг (амалга киритилишининг) қуйидаги тартиби мавжуд:

- ҳужжатнинг кучга кириш вақти кўпинча унга тегишли ҳужжатда — кучга киритиш ҳақидаги қарорда кўрсатилади;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат у эълон қилинган вақтдан бошлаб кучга қиради;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат босқичма-босқич кучга киритилади. Бунда мазкур босқичлар ё муддатлар билан ёхуд муайян шароитларнинг юзага келиши билан боғланади;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган пайтдан бошлаб кучга киритилиши мумкин, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида, шунингдек, уни кучга киритиш тўғрисидаги қарорда айtilган бўлиши мумкин;

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат имзоланган пайтидан бошлаб кучга кириши мумкин, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида айtilган бўлади. Мазкур тартиб Президент, Вазирлар Маҳкамаси ҳужжатлари учун тавсифлидир. Масалан, Республикамиз Президентининг кўпчилик фармонлари: «Ушбу Фармон имзоланган вақтдан бошлаб кучга қиради», деган банд билан яқунланади.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидагича ўз кучини йўқотади:

- ҳаракат муддати тугаши билан;

- кўзла тутилган шарт-шароитларнинг ўзгариши билан (мисол учун, 1992 йили янги Конституциянинг қабул қилиниши билан 1978 йилги собиқ ЎзССР Конституцияси ўз кучини йўқотганди);

- ушбу ҳужжат бошқа бир ҳужжат билан бекор қилинганда.

Б. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг маконда амал қилиши. Давлат суверенитетига мувофиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бизнинг республикамызда ҳаво бўшлигини ҳам қўшиб бутун ҳудудда амал қилади. Умуман, денгиз, дарё, ҳаво ва космик кемалар (станциялар) давлат ҳудудига тенглаштирилади.

В. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг шахслар бўйича (шахслар доирасида) амал қилиши. Ўзбекистон Республикасининг умумий характердаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари унинг ҳудудида истиқомат қилувчи барча шахслар — давлатимиз фуқаролари, муҳожирлар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга дахлдор.

Махсус меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар фақат муайян фуқароларга нисбатангина амал қилади. Масалан, ҳарбий қонунлар фақат ҳарбийларгагина тааллуқлидир.

Айни пайтда давлатимиз меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига чет элларда истиқомат қилаётган фуқароларимиз ҳам амал қиладилар. Чунончи, чет элда жиноят содир этган Ўзбекистон фуқароси бизнинг қонунларимиз бўйича жавоб беради. Бу унинг ўзи ҳозир яшаётган мамлакат қонунлари олдидаги масъулиятини истисно этмайди, албатта.

Дипломатик дахлсизлик ҳуқуқига эга бўлган шахслар Ўзбекистон Республикаси меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари ҳал қилиш доирасига кирмайдилар (ва шу билан юридик жавобгарликка тортилмайдилар). Булар — ваколатхоналар бошлиқлари ҳамда ваколатхона жамоаси аъзолари, халқаро музокаралар, учрашувлар ва конференциялардаги делегациялар бошлиқлари ва аъзоларидир.

Бундай шахсларнинг ҳуқуқий мавқеи халқаро ҳуқуқ нормалари билан белгиланади.

Маълумки, ҳуқуқ ижтимоий муносабатлар бутун мажмуини қамраб ололмайди. Масалан, дўстлик, муҳаббат муносабатлари, диний муносабатлар, оиланинг айрим ички муносабатлари ҳуқуқнинг амал қилиш доирасидан четда қолади. Ўзи қанақанги муносабатлар тартибга солиниши, бошқарилиши керагу, уларнинг чегараларини ким белгилаб беради, деган асосли савол туғилиши мумкин. Юридик амалиётда юзага келган тажрибага кўра, ҳуқуқий бошқариш чегараларини белгилаш давлат томонидан амалга оширилади.

Ҳуқуқий бошқариш доираси бошқариш мумкин бўлган соҳа ва қонуний бошқариш соҳасига бўлинади.

Бошқариш мумкин бўлган соҳа ижтимоий муносабатларнинг давлат ўз таъсирини ўтказиши оладиган, лекин (давлат нуқтаи-назаридан) уларни бошқаришга зарурат йўқ бўлган қисмидан иборат. Бунда давлат ушбу муносабатларга ўзининг аралашishi эҳтимолини истисно этмайди. Давлат ўз таъсирини ўтказишга қодир ижтимоий муносабатлар доирасини қандай аниқлаш мумкин? Давлат фақат меъёрий тавсифга эга бўлган ҳамда қуйидаги белгилари билан ажралиб турувчи ижтимоий муносабатларгагина таъсир ўтказишга қодирдир:

- **типиклик** — муайян вазиятларда доимий такрорланиб турувчи муносабатлар;

- **оммавийлик** — бир вақтнинг ўзида одамларнинг катта гуруҳлари қатнашадиган муносабатлар;

- **назорат қилиш мумкинлиги** — давлат томонидан назорат қилиш мумкин бўлган муносабатлар;

- **расмийлаштирилганлик** — расмийлаштирилиши мумкин бўлган, яъни аниқ андозалар шаклларида (тарифлар, шакллар, моддалар ва ҳ.к.) ёзма равишда мустақамланадиган (қайд этиладиган) муносабатлар.

Давлат қанчалик истамасин аралаша олмайдиган ижтимоий муносабатлар бошқариш мумкин бўлган доирадан ташқарида қолади.

Қонуний бошқариш соҳаси давлат бошқаришга қодир ҳамда ўзининг ижтимоий аҳамиятига кўра бошқарилиши керак бўлган ёки ҳуқуқ нормалари билан аллақачон бошқарилаётган ижтимоий муносабатлар доирасидан иборат.

Шундай қилиб, бошқарилиши мумкин бўлган муносабатлар соҳасига бошқариш мумкин бўлган, аммо бошқарилиши керак бўлмаган ва бошқарилмаётган ижтимоий муносабатлар киради. Қонуний бошқариш соҳасига эса, шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин бўлган қуйидаги ижтимоий муносабатлар киради:

1) бошқарилиши мумкин, бошқарилиши керак ва аллақачон бошқарилаётган муносабатлар;

2) бошқарилиши мумкин, бошқарилиши керак, аммо ҳозирча бошқарилмаётган муносабатлар;

3) бошқарилиши мумкин, аммо бошқарилмаслиги лозим, бироқ шунга қарамай бошқарилаётган муносабатлар.

Энг матлуб ҳолатларда юқорида санаб ўтилганлардан фақат биринчи гуруҳга кирувчи муносабатлар қонуний бошқариш соҳасида мавжуд бўлиши керак. Чунки, ижтимоий муносабатларнинг иккинчи гуруҳи қонунчиликда «бўшлиқлар» борлигидан дарак берса, ижтимоий муносабатларнинг учинчи гуруҳи эса, давлатнинг ноҳуқуқий (нодемократик) моҳиятини кўрсатади.

Давлат ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан қўйидаги ижтимоий муносабатлар албатта, бошқарилиши зарур:

- 1) давлат тузилиши ва бошқаруви соҳаларидаги муносабатлар;
- 2) фуқаролар, корхоналар ва ташкилотларнинг мулкӣ муносабатлари, зеро, мазкур муносабатлар иқтисодиётнинг асоси-ни ташкил этади;
- 3) ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш бўйича ижтимоий муносабатлар, зеро, бу муносабатларни бошқариш жамоат хавфсизлигини таъминлаш ҳамда давлатнинг ҳароб бўлиш хавфи нуқтаи назаридан жуда муҳимдир.

Давлат томонидан албатта, бошқарилиши керак бўлган ижтимоий муносабатларнинг тўла рўйхатини бериш мумкин эмас. Чунки, жамият ўз тараққиёти давомида янги-янги ижтимоий алоқаларни дунёга келтиради. Мазкур рўйхатни шакллантириш ҳуқуқига эгалик қилиш давлатнинг қонун чиқарувчи органларига тааллуқлидир. Шунинг учун қонуний бошқариш соҳаси билан бошқариш мумкин бўлган соҳа ўртасидаги чегара керагича ўзгара оладиган ва очиқдир. Ҳуқуқий бошқариш соҳаси билан қолган барча ижтимоий муносабатлар ўртасидаги чегара ҳам худди шундай шартлиликка эга. Бироқ, агар қонуний бошқариш соҳаси бошқарилиши мумкин бўлган соҳанинг бутун ҳаммасини қамраб оладиган бўлса, бу — давлат режимининг тоталитар шаклидан далолат беради.

ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР МАЗМУНИ

1. *Ҳуқуқий муносабат тушунчаси, унинг асослари ва таркиби.*
2. *Ҳуқуқ тизими ва уни тизимлаш шакллари.*
3. *Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик.*

1. ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ АСОСЛАРИ ВА ТАРКИБИ

Ҳуқуқ тамойиллари ва нормалари ҳаётга татбиқ этилган, ижтимоий алоқа субъектлари фаолиятида амалга ошган пайтдагина у олий ижтимоий қадрият сифатида майдонга чиқади. Шунинг учун у ёки бу ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишнинг ўзи, ушбу муносабатлар чинакам ҳуқуқий таъсирга учради, деган маънони билдирмайди. Чунки, ҳуқуқ нормалари уларни амалга ошириш учун яратилади.

Ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш — унда ифодаланган кўрсатмаларнинг одамлар хатти-ҳаракатларига татбиқ этилишидир. Ҳуқуқий нормани амалга ошириш йўли инсонлар онги орқали ўтади, бу ерда норма ҳаётда ўз татбиғини топади. Инсон дунё-қарашининг бир қисмига айлангандан кейингина ҳуқуқ нормаси унинг хатти-ҳаракатлари нормасига айланиши мумкин. Энг матлуб кўринишда ҳуқуқ нормаси шу нормаларнинг ўз-ўзидан амалга ошиши жараёнидан иборат. Биз норма ўзига йўналтирилган ҳар бир шахс ундаги фармойиш этилган ёки тақиқланган ҳаракатларни содир этиш ёки этмаслик бўйича ўз ҳуқуқларини қўшимча чора-тадбирларсиз амалга ошириши ва мажбуриятларини бажаришини биламиз. Ҳуқуқ нормаларининг ўз-ўзидан амалга ошиши жараёни бевосита амалга ошиш деб аталади. Ҳуқуқнинг амалга ошиши қонунийлик билан таъминланади.

Қонунийлик — ижтимоий муносабатларнинг барча иштирокчилари томонидан қонунларнинг қатъий ва аниқ бажарилишидир. Бизнинг республикамизда қонунийликка катта эътибор бериб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаб ўтганидек, «Оилада, мактабда, меҳнат жамоасида, маҳаллада олиб бориладиган ахлоқий тарбия, жамоатчилик фикрининг кучи, оммавий ахборот воситалари, руҳонийларнинг обрў-эътибори — ҳамма-ҳаммаси одамларимизда Қонун бузилиши билан боғлиқ ҳар қандай хатти-ҳаракатларга нисбатан барқарор

қаршиликни шаклантиришга қаратилмоғи лозим»¹. Ҳуқуқ-тартибот қонунийлик натижасидир.

Ҳуқуқ-тартибот — ҳуқуқ ва қонунийликка асосланган ижтимоий муносабатларнинг тартиблилик ҳолати. Бу - ҳуқуқий талаблар ва кўрсатмаларнинг амалга оширилиши натижаси оқибат ҳуқуқий нормалар, яъни қонунийликка риоя этиш, уларни ба-жариш натижасидир.

Афсуски, реал ҳаёт амалиёти шуни кўрсатадики, ҳуқуқнинг ҳамма нормалари ҳам бевосита амалга ошириш йўли билан одамлар хулқ-атворида ўз ифодасини топаётгани йўқ. Қатор ҳолатларда ҳуқуқ нормаларини қўллаш деб аталган алоҳида тадбирга зарурат туғилиши кузатилади.

Ҳуқуқ нормаларининг қўлланиши — давлат ваколатли органларининг ҳуқуқий нормаларни аниқ ҳаётий вазиятлар ва индивидуал белгиланган шахсларга нисбатан амалга ошириш бўйича ҳуқуқли (ҳақли) фаолиятидир. Одатда суд, маъмуриятлар, ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари ҳуқуқни қўллаш бўйича фаолият органлари ҳисобланади.

Ҳуқуқий нормалар таъсири йўналтирилган ҳамда ушбу нормалар ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш ва қўллаш йўли билан аниқ ифодаланадиган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар дейилади. Ижтимоий муносабатлар мазкур соҳасининг чегаралари қонуний бошқариш соҳаси чегараларига мос келади.

Ҳуқуқий муносабат — ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган шахслар ўртасидаги ҳуқуқ нормалари билан бошқариладиган юридик алоқаидир.

Шундай қилиб, ҳуқуқий муносабат объектив ҳуқуқни (яъни ҳуқуқий нормалар йиғиндисини) ижтимоий муносабатлар иштирокчиларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятларига (яъни шахсий кўрсатмалар томонига) ўтказиш воситасидан иборат.

Шахс дунёқараши йўналишларини бошқариш ҳуқуқ функцияларидан бири эканлиги яхши маълум. Бу ерда гап инсон ҳуқуқий онгини шаклантирадиган воқеликни идрок этишнинг махсус шакли ҳақида кетяпти.

Ҳуқуқий онг — ижтимоий ва индивидуал онгнинг махсус шакли бўлиб, у ижтимоий ҳаётдаги ҳуқуқий ҳодисаларга одамлар муносабатини ифодаловчи ғоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар, анъаналар, кечинмалар йиғиндисидан иборат. Ижтимоий онгга

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997., 97-бет.

нисбатан ҳуқуқий онг ҳуқуқий ғоя сифатида, индивидуал онгга нисбатан эса, ҳуқуқий психология кўринишида гавдаланади. Субъектив жиҳатдан ҳуқуқий онг ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш инсоннинг ички эҳтиёжига айланадиган шахснинг психофизик ҳолатини тавсифлайди. Ҳуқуқ нормаси бунда унинг ҳаётий тамойиллари ва интилишлари билан қўшилиб кетади, дунёқарашнинг бир қисмига айланади. Шунинг учун ҳам унинг бажарилиши ҳеч қандай таҳдид солувчи ташқи омиллар (мисол учун, жазолаш, ҳукм қилиш ва бошқа санкциялар билан) рағбатлантирилмайди.

Ҳуқуқий муносабатлар ва уларнинг асослари. Ҳуқуқий муносабат — одатда ҳуқуқ нормаларининг одамлар хатти-ҳаракатларига таъсир этиши оқибатида пайдо бўладиган ҳамда унинг иштирокчиларида субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлиги билан тавсифланадиган, давлат томонидан муҳофаза этиладиган ижтимоий муносабатдир.

Ҳуқуқий муносабатлар шахснинг аниқ вазиятларда фаоллашиб кетиши мумкин бўлган салоҳият хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳуқуқдорлик (ҳуқуқий қобилиятлилик) ва юридик салоҳиятлилик шундай хусусиятларга киради.

Ҳуқуқдорлилик — субъектнинг қонунда мустақкамланган юридик ҳуқуққа эга бўлиш ва юридик мажбуриятни адо этиш қобилиятидир. У инсон туғилган пайтдан бошланиб, унинг вафоти билан тўхтайди. Шунга қарамай, ҳуқуқдорлилик инсоннинг табиий хусусиятига кирмайди, балки объектив ҳуқуқ оқибатидир. Унда субъект эга бўлиши мумкин бўлган ўша юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар мужассамланган. Бироқ ҳали у ҳақиқатан ҳам буларга эга деган гап эмас. Ҳуқуқий муносабатларнинг ҳақиқий иштирокчиси бўлиш учун ҳуқуқдор субъект юридик салоҳиятли бўлиши керак.

Субъектнинг субъектив ҳуқуқ нормалари билан эътироф этилган юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларни мустақил равишда, ўзининг онгли фаолияти билан амалга ошириш қобилияти юридик салоҳиятлилик дейилади.

Юридик салоҳият умумий ва махсус юридик салоҳиятлиликка ажралади. Чунончи, умумий салоҳиятлилик истисносиз барча юридик битимларга тааллуқлидир. Махсус салоҳиятлилик эса, шундай битимларнинг фақат қатъий белгиланган турига тааллуқлидир. Деликт қобилият юридик салоҳиятга нисбатан анча торроқ тушунча ҳисобланади.

Деликт қобилият — шахснинг ўзи содир этган ҳаракатлар учун жавоб бериш қобилияти, шунингдек, ҳуқуқбузарлик кирдикорлари учун қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилиш қобилиятидир. Ҳуқуқ субъектлилиги тушунчаси ҳуқуқдорлик ва юридик салоҳиятлилиқ учун умумий тушунча ҳисобланади.

Ҳуқуқдорлилиқ ва юридик салоҳиятлилиқ ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим, аммо шу билан бирга, унинг яккаю ягона асоси эмас. Улар билан бир қаторда **юридик фактлар** ҳам ҳуқуқий муносабатларга асос бўлиб хизмат қилади.

Юридик фактлар — бу ҳуқуқ нормалари ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгариши ёки тугаши билан боғлайдиган аниқ ҳаётий ҳолатлардир. Юридик фактлар юридик норма фарзида номланади. Фарзда кўрсатилган юридик фактларнинг мавжудлиги (йўқлиги)да юридик норманинг диспозицияси ёки санкция «иш беради».

Юридик фактлар ҳодисалар ва ҳаракатларга бўлинади.

Ҳодисалар — ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари иродасига боғлиқ бўлмаган фактлар содир бўлишидан иборат. Айни пайтда бу ерда ҳодисалар шундай оддий одамлар иродаси билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги, лекин мазкур аниқ ҳуқуқий муносабат иштирокчилари иродаси билан эса, яъни юридик факт келиб чиқишига асос бўладиган муносабат билан эса боғлиқ эмаслигини тушуниб олиш муҳимдир. **Нисбий ва мутлақ ҳодисалар** бир-биридан фарқланади.

Нисбий ҳодисалар — бу шундай фактларки, уларнинг келиб чиқиши юзага келган бу муайян ҳуқуқий муносабатга одамларнинг алоқаси бўлмаса-да, шу одамлар иродаси билан боғлиқ бўлади. Мисол учун, ўткинчи томонидан бинога тасодифан ўт кўйиб юбориш натижасида келиб чиқадиган ёнғин бунга исбот бўла олади. Агар мулк суғурта қилинган бўлса, жабрланувчи мулк эгасида суғурта органи билан ҳуқуқий ўзаро муносабат пайдо бўлади. Ёнғин факти мазкур ҳолатда нисбий ҳодиса бўлади, чунки, у ҳуқуқий муносабат иштирокчилари иродаси билан боғлиқ эмас.

Мутлақ ҳодисалар — булар келиб чиқиши, умуман инсон иродаси билан боғлиқ бўлмаган фактлардир (сув тошқини, зилзила ва ҳоказолар).

Ҳаракатлар — ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари иродаси билан боғлиқ фактлардир. Улар **қонуний** (ҳуқуққа мувофиқ кела-

диган) ва ноқонуний (ҳуқуққа зид), яъни ҳуқуқбузарликдан иборат бўлиши мумкин.

Қонуний юридик фактлар ўз навбатида юридик ҳодисалар ва юридик ҳаракатларга ажралади.

Юридик ҳодиса — юридик оқибатларни келтириб чиқариш мақсадида содир этиладиган қонуний фаолият. Юридик фактларнинг мутлақ кўпчилиги юридик ҳодисалардир, яъни улар олдиндан атайлаб ҳуқуқий муносабатларни юзага келтириш, ўзгартириш ёки тугатишга йўналтирилган. Булар - давлат битимлари (ҳадя қилиш, олди-сотди ва бошқалар) ҳамда давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг ва шу кабиларнинг буйруғи бўлиши мумкин.

Юридик ҳодисалар орасида, шундай қилиб, **маъмурий ҳодисалар ва фуқаролик-ҳуқуқий ҳодисалар** ажратилади.

Маъмурий ҳодисалар — давлат бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳаракатларидир.

Фуқаролик-ҳуқуқий ҳодисалар — фуқаролар ва ташкилотларнинг мулкӣ ва у билан боғлиқ номулкӣ муносабатлар соҳасидаги шартномалар, контрактлар, битимлар тузишга йўналтирилган қонуний ҳаракатларидир.

Юридик ҳаракат — юридик оқибатлар келтириб чиқариш мақсадини қўймаган ҳолда содир этиладиган, лекин бундай оқибаглар қонун кўрсатмалари асосида юзага келадиган қонуний ҳаракатдир. Юридик оқибатлар қонун томонидан аҳамиятга молик деб эътироф этиладиган ҳаракатнинг ўзидан келиб чиқади. Ноширни қизиқтириб қўйган ва эълон қилинган юксак бадий қимматга эга бўлган асарни яратиш юридик ҳаракатга мисол бўла олади. Муаллиф ўз асарини яратар экан, унинг эълон қилиниши, шу ҳолатда юзага келадиган ҳуқуқий муносабат ва қалам ҳақи тўланишини назарда тутмаган бўлиши мумкин, лекин мазкур ҳолда қонун кўрсатмаси асосида рўй берган.

Қалбаки никоҳдан ўтиш, агар бунда болалар туғилган бўлса, юридик ҳаракатга мисол бўлади. Ҳақиқий оилани вужудга келтиришни кўзламай (турар-жойга эга бўлиш мақсадида) тузилган никоҳ, болалар туғилиши туфайли уларни боқиш ва тарбиялаш билан боғлиқ барча юридик мажбуриятларни келтириб чиқаради.

Ноҳуқуқий (ҳуқуққа тескари) ҳаракатларга зарар келтириш, жиноят, шартномавий мажбуриятларни бажармаслик, ноқонуний асосларда мулкни сотиб олиш кабилар киради.

Фактик (юридик) таркиб. Кўп ҳолларда ҳуқуқий нормаларда кўзда тутилган юридик оқибатларнинг юзага келиши учун бир-

гина юридик факт эмас, балки уларнинг йиғиндиси зарур бўлади. Нормада кўзда тутилган ҳуқуқий оқибатларнинг вужудга келиши (ҳуқуқий муносабатларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ёки туғиши) учун зарур бўлган юридик фактлар мажмуи фактик (юридик) таркиб деб аталади. Жумладан, пенсия билан боғлиқ ҳуқуқий муносабат уч ҳодисанинг мавжуд бўлиши — қонунда кўзда тутилган ёшга етиш, меҳнат стажининг мавжудлиги ҳамда ижтимоий таъминот органининг пенсия тайинлаш ҳақидаги қарори билан пайдо бўлади.

Шу тариқа барча асослар мавжуд бўлганда, яъни ҳуқуқ нормалари, шахсларнинг ҳуқуқдорлиги ва юридик салоҳиятлиги, шунингдек, юридик ҳодисалар мавжуд бўлгандагина ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлиши ва ишлаши мумкин. **Ҳуқуқий муносабатлар таркиби** тўрт қисмдан — ҳуқуқий муносабатлар субъектлари, ҳуқуқий муносабатлар объектлари, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг субъектив ҳуқуқлари ва юридик мажбуриятларидан ташкил топади.

Ҳуқуқий муносабатлар субъектлари — булар ҳуқуқий нормаларга мувофиқ субъектив юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгаси бўлган алоҳида индивидлар ва ташкилотлардир. Умумий аҳвол шундай. Амалий ҳаётда барча индивидлар ва ташкилотлар ҳам ҳуқуқий муносабатлар субъекти бўлавермайди. Бу хилма-хил объектив омиллар — физиологик, психологик, иқтисодий омиллар билан изоҳланади. Ёш гўдаклар, руҳий хасталар, ўз фаолиятини тўхтатган ташкилотлар амалда ҳуқуқий муносабатларда иштирок эта олмайдилар. Зеро, агар ҳуқуқ субъекти бўлмаса, унда мажбурият субъекти ҳам йўқ, мажбуриятнинг ўзи ҳам бўлмайди (ҳеч кимга нисбатан мажбуриятли бўлиш мумкин эмас).

Объектив ҳуқуқ доирасида бўлган субъектлар ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари деб ҳисобланади. Ҳуқуқий давлатда улар мутлақо кўпчилиكنи ташкил этади.

Ҳуқуқий муносабатлар объектлари. Ҳуқуқий муносабатга таъсир ўтаказувчи нарсa ҳуқуқий муносабат объекти ҳисобланади. Ҳуқуқий муносабатлар эса, индивидуал субъектларга нисбатан кўзда тутилган умумий ҳуқуқ ва мажбуриятларни аниқлаштиради. Бинобарин, ҳуқуқий муносабатнинг иштирокчиларининг амалдаги ҳаракатлари ҳуқуқий муносабат объекти бўлди. **Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар** мазмунига мувофиқ равишда ҳуқуқий муносабат қатнашчилари ўз фаолиятларини йўлга қўядилар.

Ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ҳаракатлари ҳа-миша ижтимоий аҳамиятга молик бўлади. У жамият, давлат, шахснинг хилма-хил қонуний манфаатларини қондириш мақсадида амалга оширилади.

Ҳуқуқий муносабатга киришар экан, субъектлар муайян мод-дий, маънавий ва бошқа эҳтиёжларини қондирадилар (масалан, буюмлар сотиб олишади, муаллифлик ҳуқуқидан, ихтирочи ҳуқуқларидан ва ҳоказолардан фойдаланишади).

Кишиларнинг мазмунан хилма-хил бўлиши мумкин бўлган ҳаракатлари ҳуқуқий муносабатлар объекти бўлиб майдонга чиқади. Мулкий ҳуқуқий муносабатларда муайян ҳаётий қулайликларни яратишга йўналтирилган ҳаракатлар шу ҳуқуқий муносабатлар объекти ҳисобланади. Чунончи, ҳуқуқий муносабатларнинг буюмни сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ иштирокчиларнинг ҳаракатлари ҳуқуқий муносабат объекти бўлади. Икки ташкилот ўртасида маҳсулот етказиб бериш бўйича тузилган шартнома асосида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар объекти деб шу ташкилотларнинг бири иккинчисига маҳсулот етказиб беришида ифодаланадиган фаолиятига айтилади.

Ҳамма ҳуқуқий муносабатлар ҳам мулкий моҳиятга эга бўла-вермайди — субъектив юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамиша ҳам мулк муносабати билан пайдо бўлмайди. Мулкий бўлмаган ҳуқуқий муносабатларда унинг иштирокчилари амалдаги ҳаракатларининг ўзи объект бўлади. Ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган у ёки бу ҳаракатларни содир этаркан, ҳуқуқий муносабат ишти-рокчилари шу билан ўз эҳтиёжларини қондирадилар. Бошқача қилиб айтганда, номулкий ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларига таъсир этиб, юридик ҳуқуқ ва мажбу-риятлар ҳуқуқий бошқариш мақсадларига эришади. Чунончи, корхона, муассаса маъмуриятининг ишчи ва хизматчиларини ишга қабул қилиш ва улар меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича фаолияти меҳнат муносабатлари объекти ҳисобланади. Маъмуриятнинг кўрсатиб ўтилган ҳаракатлари ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат қилиш ва ишлаб топган ҳақиға бўлган ҳуқуқини қондиришга қаратилган. Адолатли ва қонуний ҳукм чиқариш мақсадида жино-ий ишларни дастлабки ва сулда кўриб чиқиш бўйича жараён иш-тирокчиларининг ҳаракатлари жиноий-процессуал муносабатлар объекти бўлиб майдонга чиқади. Хилма-хил аниқ ҳаракатлар воси-тасида давлат-ҳуқуқий ва давлат маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари манфаатлари қондирилади.

Субъектив ҳуқуқ. Ҳақиқий ижтимоий муносабат шакли сифатида ҳуқуқий муносабатлар субъектларнинг ўзаро боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларидан ташкил топади. Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбурият аниқ ижтимоий муносабатга алоҳида сифат бахш этувчи ҳуқуқий муносабатнинг тизимли қисмларидир. Ҳуқуқий муносабат субъектларни ижтимоий фаолиятнинг давлат ҳокимияти томонидан бошқариладиган махсус соҳасига қўшади. Ҳуқуқий муносабат ҳар бир иштирокчисининг эркинлик мезони, унинг манфаатларини қондириш даражаси ҳуқуқий норма кўрсатмалари билан белгиланади. **Юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар** — мазмуни бир хил эмаслигига қарамай, ҳуқуқий муносабатнинг тенг қимматли қисмларидир. Шу контекстдан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқларсиз мажбуриятлар бўлмаганидек, мажбуриятларсиз ҳуқуқларнинг ҳам бўлмаслигини яна бир бор такрорлаш жоиздир.

Субъектив ҳуқуқ — ҳуқуқий муносабат субъектига, яъни ҳуқуқли шахсга тааллуқли ҳуқуқдир. Субъектив ҳуқуқда ҳамиша қандайдир — моддий, оилавий, сиёсий манфаат мавжуд бўлади. Шундай қилиб, субъектив ҳуқуқ — мумкин бўлган ҳаракатдир, яъни унинг амалга оширилиши тўлалигича ҳуқуқли шахс ихтиёри, иродаси ва хоҳишига боғлиқ. Бироқ, мумкин бўлган ҳаракат доираси ва бинобарин, рўёбга чиқариладиган манфаат доираси ҳам объектив ҳуқуқ доираси билан аниқ чизиб қўйилган. Айнан шунинг учун ҳам субъектив ҳуқуқни тавсифлаш учун «**мезон**» сўзи қўлланади — **мумкин бўлган ҳаракат мезони**. Ҳар қандай субъектив ҳуқуқ бу ҳолатни тасдиқлаши мумкин: фуқаро қатъий белгиланган миқдорда иш ҳақи олади, муддатининг узунлиги аниқ белгилаб қўйилган меҳнат таътилига эга. Бир вақтнинг ўзида рўйхатдан ўтказилган биргина никоҳда бўлиши мумкин ва ҳош

Субъектив ҳуқуқни жуда ҳам тўғри равишда эркинлик билан боғлашади. Бу — **эркинлик мезони**. Мабодо бу мезон нолга (тўла эрксизликка) тенг бўлиб қолса, унда муносабат ўзининг ҳуқуқийлик моҳиятини йўқотади.

Кўпинча субъектив ҳуқуқ таркибига бир эмас, бир нечта субъектив ҳуқуқнинг таркибий қисми сифатида қонуний ҳуқуқдорлилик деб аталади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисидаги қонунда (1996 й.) белгиланганидек, нуқсонли бўлган буюм сотилгани учун истеъмолчи ўз ихтиёри бўйича қуйидагиларни талаб қилиши мумкин: буюм нуқсонини бепул йўқотиш ёки шу нуқсонни тузатиш учун сарфланган харажатни қоплаш; мутано-

сиб равишда харид баҳосини тушириш; айнан ўзига ўхшаш хилдаги буюмга алмаштириш; харид нархини тегишли равишда қайта ҳисоблаб, буюмни бошқа хилдаги буюмга алмаштириб бериш, шартномани бекор қилиб, кўрилган зарарни қоплашни талаб қилиши мумкин, дейилган. Шу тариқа истеъмолчининг субъектив ҳуқуқи бешта қонуний ҳуқуқлилиқдан иборат бўлади.

Агар субъектив ҳуқуқ бошқа шахс ёки ташкилот томонидан бузиладиган бўлса, у ҳолда қонуний ҳуқуққа эга бўлган шахсда ўзининг бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қилиш имконияти пайдо бўлади, яъни давлатнинг муҳофаза механизминини ҳаракатга келтириш имкони юзага чиқади. **Мазкур имконият даъво деб аталади.** Субъектив ҳуқуқнинг таркибий қисми сифатида даъво давлат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тизими орқали таъминланади. Субъектив ҳуқуқни бузиш — умуман ҳуқуқни (ҳам табиий, ҳам ижобий ҳуқуқни) бузиш демак. Шунинг учун ҳам, «Ким ўз ҳуқуқини ҳимоя қилса, у тор доирада умуман ҳуқуқни муҳофаза этади», деб айтган Р.Иеринг гапига қўшилмасликнинг иложи йўқ.

Юридик мажбурият. Субъектив ҳуқуққа объектив ҳуқуқ томонидан белгиланган мажбурият мантиқан мос келади. Қаердаки субъектив ҳуқуқ бор экан, ўша ерда албатта, юридик мажбурият мавжуд бўлади. Тегишли юридик мажбуриятсиз субъектив ҳуқуқ ҳеч нимага, ёлғон нарсага айланди. Юридик мажбурият — энг аввало лозим бўлган ҳаракат, зарур хатти-ҳаракатдир. У субъектив ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, юридик мажбуриятни бажаришдан бош тортиш мумкин эмас. Юридик мажбуриятни бажаришдан бош тортиш юридик жавобгарлик учун асос бўлади. Мабодо субъект мажбуриятларини бажаришга виждонан ёндашмаган, ҳуқуқий норма талабларига қарши ҳаракат қилган тақдирда ҳам юридик жавобгарлик юзага келади.

Айнан субъектив ҳуқуқ сингари юридик мажбурият ҳам ҳудудий муносабат субъекти хатти-ҳаракатининг мезони ҳисобланади. Мезон — мажбуриятни бажаришнинг ҳуқуқий нормада кўзда тутилган чегараларидир. Бу чегаралардан ташқарига чиқиб кетиш ё мажбуриятни бажаришга виждонан ёндашмаслик ёки ҳуқуқий муносабат бошқа иштирокчисининг субъектив ҳуқуқини суиистеъмол қилиш, унга қасд қилиш, деган маънони билдиради. Бироқ, яна бир нарсани назарда тутиш жоиз, яъни мажбуриятларни шу мезондан ошириб бажаришни талаб қилиш ҳам қонунчилиқнинг бузилиши, зўравонликка киради.

Ижтимоий зарурат юридик мажбуриятнинг асосини ташкил этади. Одамларнинг муайян хатти-ҳаракатларидаги ижтимоий зарурат таркиб топган ижтимоий муносабатлар тизими орқали дунёга келади. Масалан, иқтисодий, бозор муносабатлари соҳасида фуқаролар ва мансабдор шахсларга мажбуриятлар юклаш заруратини тақозо этувчи кўплаб хилма-хил асослар мавжуд. Товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни шахслар томонидан турли-туман функцияларни бажаришсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Булар, энг аввало, ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат функциялари, тадбиркорлар ва ишлаб чиқариш ташкилотчиларининг функцияларидир. Улар товар ишлаб чиқарувчилар ва хизмат кўрсатувчилар билан истеъмолчилар ўртасида тузиладиган меҳнат контрактлари, шартномалар, фуқаролик-ҳуқуқий битимлар натижаси сифатида пайдо бўлади.

Юридик мажбуриятлар ҳам хусусий, ҳам расмий ҳуқуқ томонидан юзага келтирилиши мумкин. Фуқароларнинг ҳарбий мажбуриятлари, солиқ тўлаш мажбуриятлари ва ҳоказолар шу фуқароларнинг расмий мажбуриятларига мисол бўла олади. Ҳар қандай мансабдор шахс расмий манфаат асос қилиб қўйилган мажбуриятларини бажаради. Давлат, унинг барча органлари ва мансабдор шахслар ижтимоий манфаатларни таъминлаш функциясини бажарадилар. Шунинг учун давлат, унинг органлари, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир-бирига мос келади. Ваколат атамаси уларни бирлаштиради.

Ҳуқуқий норма диспозициясида хатти-ҳаракатнинг қайси тури кўзда тутилганга боғлиқ ҳолда юридик мажбуриятлар ё фаол ёки пассив бўлади. Фаол мажбуриятлар ҳаракат заруратини мустаҳкамлайди, пассивлари эса, ҳуқуқ нормалари билан тақдирланган ҳаракатлардан тийилиш заруратини мустаҳкамлайди.

2. ҲУҚУҚ ТИЗИМИ ВА УНИ ТИЗИМЛАШ ШАКЛЛАРИ

Ҳуқуқий нормалар қонун чиқарувчиларнинг фақат субъектив ихтиёрлари билан яратилиши мумкин эмас. Ижтимоий муносабатларнинг реал мавжуд тизими ҳуқуқий ҳужжатлар мазмуни ва уларни қабул қилиш заруратини шарт қилиб қўяди. Мазкур тизимнинг бир қисми бўлган ҳуқуқий онг унинг таркиби ва ўзига хос хусусиятини акс эттиради ҳамда қайта тиклайди. Шунинг учун ҳуқуқ, шунингдек, муайян тизимдан иборат.

Ҳуқуқ тизими — меъёрий материалнинг муайян тартибда кетма-кет бирлашиши ва жойлашишида ифодаланадиган ҳамда иж-

тимоний муносабатлар тизими объектив тақозо этадиган ҳуқуқнинг ички тузилишидир.

Ҳуқуқ нормаси, ҳуқуқ институти ва ҳуқуқ тармоғи ҳуқуқ тизимининг асосий қисмларидир.

Ҳуқуқ тармоғи — ижтимоий муносабатларнинг сифат жиҳатидан бир хил гуруҳини тартибга солувчи алоҳида ажралиб турувчи юридик нормалар йиғиндисидир.

Одатда, ҳуқуқ тармоғига ҳаммаси биргаликда муайян юридик яхлитликни ифодаловчи ҳуқуқий нормалар киради, яъни ҳуқуқий нормаларнинг бу гуруҳи яхлит бир бутунлик сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий нормаларнинг ушбу гуруҳи ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан ягона тизим қисмлари сифатида ҳамкорлик қила олиши ҳуқуқ тармоғини бошқалардан фарқловчи белгидир.

Мисол учун, жиноий ва жиноий-процессуал ҳуқуқ ўртасидаги ҳамкорлик моҳияти шундан иборат. Бунда процессуал нормалар жиноий ҳуқуқ жараёнларига хизмат қиларкан, моддий ҳуқуқ яшашининг махсус шакли бўлиб майдонга чиқади.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, ҳуқуқ тармоғининг яхлит бир бутунлиги ҳамда унинг ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан ўзаро ҳамкорликка киришиш қобилияти ҳали бир тармоқни иккинчисидан фарқлаш имконини берувчи асосий ўлчовлар эмас. **Ҳуқуқий тартибга солиш предмети ва методи асосий ўлчов сифатида ёки ҳуқуқ тизими тузилиши ва ҳуқуқ тармоқларини бир-биридан чегаралаш тамойиллари сифатида майдонга чиқади.**

Ҳуқуқий тартибга солиш предмети дейилганда, ҳуқуқий нормалар ёрдамида муайян ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштиришга айтилади.

Чунончи, давлат бошқаруви органларининг ижро-фармойиш фаолиятини амалга ошириш жараёнида таркиб топадиган ижтимоий муносабатлар маъмурий ҳуқуқни бошқаришнинг ўзига хос предмети сифатида майдонга чиқади. Шу тарзда ҳуқуқнинг ҳар бир тармоғи ўзининг махсус ҳуқуқий тартибга солиш предметига эга.

Ҳуқуқнинг айрим тармоқлари ўз навбатида ҳуқуқий институтлар деб аталувчи яна ҳам майдороқ бўлимларга бўлинади. **Ҳуқуқий институт — сифат жиҳатидан бир хил муносабатларни тартибга солувчи юридик нормаларнинг ёлғиз ажралиб чиққан гуруҳидир.** Фуқаролик ҳуқуқининг мулк эгасининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солувчи бир гуруҳ нормалари ёки муаллифлик ҳуқуқи институти, мерос ҳуқуқи институти, давлат ҳуқуқи соҳасидаги сайлов ҳуқуқи институти ҳуқуқий бошқаришга мисол бўла олади.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизими аниқ таркибий тузилишга эга бўлиб, ўз иерархияси мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг тармоқлари ҳақидаги маълумотлар билан кейинги махсус бўлимларда таништирилади.

Кодификациялаш — бу давлат ҳуқуқий ижодкорлик органларининг янги, йиғма, тизимлаштирилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатни яратиш бўйича фаолияти. Бу фаолият амалдаги қонун ҳужжатларини чуқур ва ҳар тарафлама ишлаб чиқиш ҳамда унга янги жиддий ўзгартиришлар киритиш йўли билан рўёбга чиқарилади. **Кодификациялаш ҳужжатлари** ўз мазмун ва номига кўра уч асосий турга бўлинади:

1. **Қонунчилик асослари** — бу ҳуқуқнинг муайян соҳаси ёхуд бошқаруви муайян доирасининг муҳим қоидаларини белгилаб берувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир. Кодификациялаштиришнинг бундай шакли Федератив ёки Иттифоқ давлатларида қўлланилади. Собиқ ССР иттифоқи ва иттифоқдош республикалар қонунчилиги асосларини эсланг.

2. **Кодекс** — ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларида амал қилувчи ҳамда ҳуқуқий тизимнинг тартиблилигини талаб этувчи кодификация қилинган ҳужжатларнинг энг кенг тарқалган туридир (Фуқаролик кодекси, Жиноят кодекси, Жиноий-процессуал кодекс ва ҳ.к.).

3. **Низом, қоидалар** — булар нафақат қонунчилик, балки бошқа ҳуқуқий ижодкорлик органлари томонидан ҳам (масалан, ҳукумат томонидан) чиқариладиган махсус амал қилувчи кодификация қилинган ҳужжатлардир. Умумҳарбий низомлар, темир йўллар низоми ҳам кодификация қилинган ҳужжатлар қаторига киради.

4. **Инкорпорация** — ҳаракатдаги ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг мазмунини ўзгартирмаган ҳолда муайян тартибда тўпламларга ёки мажмуаларга жамлашни билдиради.

Инкорпорациянинг икки тури фарқланади: **хронологик**, бунда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тартибга солиш улар эълон қилинган ёки қонуний кучга кирган вақти бўйича бир тизимга бирлаштирилади. Уларнинг асосида предметлилик тамойили ётади, яъни бунда тизимлаштириш ҳуқуқ соҳалари бўйича, уларнинг тузилмалари (давлат фаолияти соҳалари давлат қурилиши, молия, халқ таълими ва ҳ.к.) бўйича бажарилади. Предметли инкорпорациядан фойдаланган ҳолда тезкорлик ва ҳозиржавоблик билан қизиқтирган ҳуқуқ нормаларини ишлатиш мумкин. Тизимлаштиришда юридик техниканинг аҳамияти катта. У

меъерий кўрсатмалар шаклининг улар мазмунига энг кўп даражада тўла ва аниқ мос келишини таъминлайди.

Инкорпорация расмий ва норасмий бўлиши мумкин. Норасмий инкорпорация — корхоналар, муассасалар, ташкилотларда ишловчи мутахассисларнинг алоҳида тоифалари учун маълумотномалар, тўпламлар яратиш мақсадида қонунни сиртдан ишлаб чиқиш демакдир. Ҳуқуқий ижодкорлик ва ҳуқуқни қўлланиш жараёнида ушбу тўпламларга ишора қилиш мумкин эмас.

Баъзан қонунчиликни тизимлаштиришнинг яна бир шакли — **консолидация** ажратиб кўрсатилади. Бу — ижтимоий муносабатларнинг бирдан-бир соҳасида амал қилувчи бир қанча меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларни мазмунини ўзгартирмаган ҳолда ягона йиғма меъерий-ҳуқуқий ҳужжатга бирлаштиришдир. Шаклига кўра, консолидация тизимли инкорпорацияга яқин туради. Зеро, консолидациялаштирилган ҳужжат — йиғма меъерий ҳужжат демакдир. Одатда кодификациялаштириш зарурати ёки имконияти йўқ жойда қонунчиликни консолидациялашдан фойдаланилади.

Ҳуқуқнинг ҳар бир тармоғи ўз қонунчилик тизимига, яъни ҳуқуқ манбалари тизимига эга. Қонунчилик тизими, шунингдек, **қонунчилик тармоқларига** бўлинади. Одатда қонунчиликнинг уч тармоғи фарқланади:

1. Тармоқ қонунчилиги — у ҳуқуқнинг фақат бир тармоғи нормаларидан иборат бўлади. Масалан, меҳнат қонуни фақат меҳнат ҳуқуқи нормаларини акс эттиради.

2. Тармоқ ички қонунчилиги — ҳуқуқ тармоғининг фақат муайян қисми меъёрларини ифодалайди. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи таркибида тармоқ ички қонунлари бўлмиш муаллифлик қонуни, тадбиркорлик тўғрисидаги қонунни кўрсатиш мумкин. Зеро, улар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг айрим соҳаларини тартибга солади.

3. Мажмуий қонунчилик — у анча кам учрайди ҳамда бир қатор тармоқларга тегишли, лекин ҳуқуқнинг алоҳида мустақил тармоғига кирувчи нормаларни акс эттиради. Масалан, ҳарбий қонунчилик қисман маъмурий ҳуқуқ нормаларини ва ҳуқуқнинг қатор тармоқлари нормаларини ифодалайди.

Шундай қилиб, қонунчилик тармоғи шакл жиҳатидан ҳуқуқ тармоғига мос келиши мумкин, лекин мазмун жиҳатидан қонунчилик тармоғи ҳуқуқ тармоғидан торроқдир.

3. ХУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК

Маълумки, ҳуқуқий тартибот ҳуқуқий бошқаришнинг бево-сита якуни ҳамда ҳуқуқ ҳаракатининг оқибат-натижаси ҳисоб-ланади. Ҳуқуқий тартибот барча фуқароларнинг қонунларга қатъий ва тўла риоя этишларига, уларнинг хатти-ҳаракатлари-нинг қонунийлигига асосланади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий тар-тибот қонунийликнинг кўзгуси ҳисобланади. Қонуний хатти-ҳаракатнинг зид томони **ҳуқуқбузарликдир**.

Ҳуқуқбузарлик жамият учун муайян хавф туғдирувчи ҳуқуққа зид ҳаракат (фаолият ёки фаолиятсизлик)дан иборат.

Ҳуқуқбузарликнинг белгилари:

1. **Ижтимоий хавфлилик.** У нафақат бошқа одамга ёки бошқа шахсларга зарар келтиришда, балки ана шу зарар келтириш мумкинлигининг ўзида ифодаланади.

2. **Ҳуқуққа зидлик.** Қонун томонидан тақиқланган ҳаракат ёки қонунда кўзда тутилган муайян ҳаракатларни содир этиш керак бўлгани ҳолда шахс уни содир этмаган тақдирда, фаоли-ятсизлик ҳуқуққа зид деб ҳисобланади.

3. **Айбдорлик.** Ноқонуний ҳаракатни содир этаётганини ан-глаб, ўз қилмишларини бошқара оладиган аниқ бир шахс айби билан содир этилган кирдикор ҳуқуқбузарлик деб эътироф эти-лади (айб тушунчаси ва шакллари жинойий ҳуқуқ бўйича лекция-да алоҳида кўриб чиқилади). Мазкур белги ҳуқуқбузарлик ту-шунчасини фақат ҳуқуқий салоҳиятли кишиларга нисбатан қўлланиши мумкинлигини кўрсатади.

4. **Жазога мустаҳиқлик.** Бу — ҳуқуқбузарлик ноқонуний ҳара-катни содир этган кишиларга нисбатан давлат таъсир чоралари кўрилишига олиб келишини англатади.

Шундай қилиб, **ҳуқуқбузарлик — шахсга, мулкка, давлатга ёки умуман жамиятга зарар етказувчи ижтимоий хавфли, айбли, ҳуқуққа зид ҳаракатдир.**

Ҳуқуқбузарлик турлари. Ижтимоий хавфлилиги даражасига қараб ҳуқуқбузарликлар икки турга: айбли ишлар ва жиноят-ларга бўлинади.

Айбли ишлар ижтимоий хавфлилигининг паст даражаси би-лан тавсифланади. Уларга маъмурий ва интизомий айбли иш-лар киради.

Маъмурий айбли ишлар — ижро-фармойиш фаолияти соҳа-сида қонун билан белгиланган тартибга, шунингдек, жамоат

тартиби ва фуқаролар осойишталигига раҳна солувчи ҳуқуқ-бузарликлардан иборат.

Интизомий айбли ишлар — хизмат муносабатлари соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлардир. Одатда булар одамларнинг муайян гуруҳлари: ишчилар, ўқувчилар, ҳарбий хизматчилар ва ҳоказолар фаолиятининг белгиланган тартибларига қасд қилувчи кирдикорлардир.

Фуқаролик ҳуқуқбузарликлар — бировга зарар келтириш, шартнома бўйича мажбуриятларни бажармаслик, муаллифлик ҳуқуқларини бузиш сингариларда ўз аксини топадиган ҳамда мулкчилик соҳасида ёки у билан боғлиқ номулкий муносабатлар соҳасида содир этиладиган ҳуқуқбузарликлардан иборат.

Жиноятлар - ижтимоий хавфининг каттароқ даражаси билан фарқланувчи, жиноий жазо чораларини кўришга олиб келувчи ҳуқуқбузарликлардир. Шунинг учун жиноят тушунчаси жиноий ҳуқуқ ваколатига киради.

Процессуал ҳуқуқбузарликлар ҳуқуқбузарликларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Улар фуқаролар ёки давлат органлари томонидан ҳуқуқбузар муносабатда бўлган томонлардан бирининг одил суд манфаатлари ёки процессуал ҳуқуқларини бузиш билан боғлиқ.

Халқаро ҳуқуқбузарликларни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу халқаро ҳуқуқ субъектларининг халқаро ҳуқуқ нормаларига зарар келтирувчи ёки бошқа айнан ўзига ўхшаш субъект ҳуқуқларини бузувчи халқаро ҳуқуқ нормаларига зид кирдикорларидан иборат. Халқаро ҳуқуқбузарликлар **халқаро деликтлар** (масалан, халқаро савдо мажбуриятларини бузиш) ва **халқаро жиноятлар** (халқаро терроризм, геноцид, ҳарбий агрессия кабилар)га бўлинади. Суверен давлат ва халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида Ўзбекистон терроризм ва диний экстремизмга қарши курашни кучайтириш бўйича актив фаолият олиб бормоқда.

Ҳуқуқбузарликларни баҳолаш куйидаги тўрт саволга жавоб беришни тақозо этувчи тадбир доирасидир:

1. Ноқонуний кирдикор ижтимоий муносабатларнинг соҳасига йўналтирилганми?

2. Ҳуқуққа қарши кирдикор билан ундан келиб чиққан зарарли оқибатлар ўртасида сабабий алоқа борми?

3. Ноқонуний кирдикорни содир этган шахс деликт қобилиятлими (ҳуқуқий салоҳиятлими)?

4. Ҳуқуқбузарликни содир этган шахс айбдорми, агар айбдор бўлса, унинг айби даражаси ва шакли қандай?

Ушбу саволларга жавоб бериб, ҳуқуқбузарликнинг асосий ўлчамини аниқлаш мумкин, у ҳуқуқбузарликнинг юридик таркиби деб аталади. Ҳуқуқбузарлик объекти, объектив томон, ҳуқуқбузарлик субъекти, субъектив томон — ҳуқуқбузарликни таркиби қисмларидир. Ҳуқуқбузарлик таркиби қисмларини аниқлаш жиноятларни баҳолашда энг кўп аҳамият касб этади. (Шунинг учун кўрсатиб ўтилган қисмлар таҳлили жиноят ҳуқуқи ҳақидаги махсус бўлимда тақдим этилади).

Юридик жавобгарлик. У ёки бу шахс томонидан ҳуқуқбузарлик белгиси акс этган ҳуқуққа зид айбли кирдикорнинг содир этилиши уни юридик жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Юридик жавобгарлик ҳуқуқни бошқариш доирасида одамларнинг ҳуқуққа зид кирдикорларининг олдини оловчи ҳамда уларнинг ижтимоий фойдали ҳаракатларини рағбатлантирувчи омил ҳисобланади. Кенг маънода юридик жавобгарлик деганда, шахснинг жамиятга, давлатга ва бошқа шахсларга улар олдидаги ўз бурчини онгли равишда бажариш нуқтаи назаридан муносабатда бўлиши тушунилади. Юқоридагидан торроқ, махсус маънода юридик жавобгарлик давлатнинг содир этилган ҳуқуқбузарликка жавоб ҳаракати сифатида тушунилади. Юридик жавобгарликни амалиётда амалга ошириш ҳуқуқий нормалар санкцияларида акс этган давлат таъсири чораларини ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланишни билдиради.

Юридик жавобгарлик белгилари:

1. Давлат мажбурлови юридик жавобгарлик мазмунини ташкил этади. Унда давлат ўзининг ваколатли органлари тимсолида қонуний ҳуқуққа эга томон сифатида, ҳуқуқбузар эса, мажбур томон сифатида майдонга чиқадилар.

2. Юридик жавобгарлик айбдор чидашга мажбур бўлган муайян маҳрумликлар билан тавсифланади. Ҳуқуқбузарни муайян қулайликлардан маҳрум этиш жавобгарликнинг объектив хусусиятидир. Бошқача қилиб айтганда, юридик жавобгарлик ҳуқуқбузар учун ҳуқуқни бузишдан олдин унинг учун йўқ бўлган юридик мажбуриятни ифодалайди (масалан, жарима тўлаш, келтирилган зарарни қоплаш мажбурияти ва ҳ.к.).

3. Юридик жавобгарлик фақат содир этилган ҳуқуқбузарликдан кейин бошланади. Бу, ҳуқуқбузарликни содир этиш нияти-

ни ошкор қилиб, лекин уни содир этмаган шахс юридик жавобгарликка тортилмайди демакдир. Худди шу тарзда охирига етмаган ҳуқуқбузарлик учун, агар у зарар келтиришга сабаб бўлмаган бўлса, юридик жавобгарлик қўлланилмайди. Қандай ҳуқуқбузарликни содир этиб бўлинган, деб ҳисоблаш кераклиги ҳақида ҳуқуқшунослик фанида мунозаралар бўлиб туради. Зарур ҳолларда ушбу факт судлов тартибида аниқланиши мумкин.

4. Юридик жавобгарлик чораларини фақат процессуал ҳуқуқ нормалари (фуқаролик-процессуал ҳуқуқи, жиноий-процессуал ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги қонунчиликда акс этган процессуал нормалар)га риоя қилинган тақдирдагина қўлланиши мумкин.

Юридик жавобгарлик давлат мажбурлови кўринишларидан бири, холос. Юридик жавобгарлик билан бир қаторда давлат мажбурлов чораларига:

- мажбурий таъминлаш чоралари (тинтув, олиб қўйиш, мулкни хатлаш);

- ҳимоя чоралари (алиментни мажбурий ундириш, фуқаролик-ҳуқуқий битимни ҳақиқий эмас деб эътироф этиш, ишдан ноқонуний бўшатишга ходимни ўз ишига тиклаш бўйича суд ҳукмини бажаришнинг мажбурийлиги ва бошқалар) кирати.

Юридик жавобгарлик турлари ҳуқуқ тармоқлари номларига мос келади. Уларда нормаларни, яъни қоидаларни бузганлик учун тегишли жазо чоралари кўзда тутилган. Одатда юридик жавобгарликнинг қўйидаги турлари тилга олинади:

1. Маъмурий жавобгарлик ҳуқуқбузарларга нисбатан (огоҳлантиришдан тортиб маъмурий қамоққача) маъмурий таъсир чораларини қўлланишда ўз ифодасини топади.

2. Интизомий жавобгарлик интизомни бузиш оқибатида бошланади (меҳнат, ҳарбий, ўқув ва шу кабилар). Жарима, олиб қўйиш, ишдан бўшатиш, доимий ўзлаштира олмаганлик ёки олий ўқув юрти билан алоқани узганлик учун институтнинг ўқув юртидан студентни ҳайдаши, хизмат бўйича навбатсиз наряд тайинлаш асосий интизомий чоралар ҳисобланади.

3. Моддий жавобгарлик шахснинг ўз хизмат мажбуриятларини бажариш чоғида йўл қўйган ноқонуний ҳаракатлари натижасида келтирилган зарарни қоплашдан иборат. Моддий жавобгарлик ҳам, интизомий жавобгарлик ҳам асосан меҳнат ҳуқуқида қўлланилади.

4. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролар ва ташкилотларнинг мулкӣ ва айрим шахсий номулкӣ ҳуқуқларини бузишдан бошланади. Жавобгарликнинг бу тури қонун ёки шартномада белгиланган ва ҳуқуқбузар учун мулкӣ моҳиятга эга бўлган ёқимсиз оқибатларни келтириб чиқарувчи (масалан, зарарни қоплаш ва бошқалар) таъсир чоралари орқали амалга оширилади. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг мақсади — бузилган мулкӣ ҳуқуқни тиклашдан иборат.

5. **Жиноий жавобгарлик** жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилади.

Интизомий ва моддий жавобгарлик асосан суддан ташқари тартибда қўлланилади. Маъмурий жавобгарлик суд ҳукми билан ҳам қўлланилиши мумкин. Фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарлик фақат судлов тартибида қўлланилади.

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

1. *Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси, унинг предмети, манбалари, субъектлари ва тамойиллари. Маъмурий ҳуқуқ тизими.*
2. *Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар тавсифи. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.*
3. *Маъмурий жавобгарлик тушунчаси ва маъмурий жазо турлари.*

1. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАНБАЛАРИ, СУБЪЕКТЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ ТИЗИМИ

Маъмурий (административное) сўзи лотинча «administratio» сўзидан олинган бўлиб, «бошқарув» деган маънони англатади. Маъмурий ҳуқуқ эса ҳуқуқ соҳаларидан бири бўлиб, давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йигиндисидан иборат. Маъмурий ҳуқуқ фанини, унинг предмети, мақсад ва вазифаларини англаб олишдан олдин давлат бошқаруви ва умуман бошқарув тўғрисида тушунча ҳосил қилиш лозим.

Ҳар қандай бошқарув жамиятда юзага келадиган турли муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлади. Жамиятда мавжуд бўлган бошқарув ижтимоий бошқарув ҳисобланиб, давлат бошқаруви унинг асосий турларидан бири саналади. Демак, жамиятда давлат бошқарувидан ташқари бўлган бошқарув (масалан, жамоа бошқаруви) ҳам мавжуд. Лекин маъмурий ҳуқуқ фақат давлат бошқаруви билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солади.

Давлат бошқаруви давлат фаолиятининг алоҳида бир тури бўлиб, бевосита давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясидан келиб чиқадиган бўлсак, давлат бошқаруви органларига Ўзбекистон Республикасининг Президенти бошчилигидаги Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари, республика миқёсидаги корхона, муассаса ва ташкилотларнинг маъмуриятларини киритиш мумкин.

Давлат бошқарувининг асосий хусусиятлари қуйидагилар ҳисобланади:

- давлат бошқаруви халқ депутатлари кенгашларининг раҳбарлиги ва назорати остида ташкил этилади;

- давлат бошқаруви ижтимоий турмушнинг барча тармоқларида, яъни иқтисодиётда, ижтимоий-маданий соҳаларда, маъмурий-сиёсий соҳаларда ва соҳалараро амалга оширилади;

- давлат бошқаруви ҳамма вақт қонунга асосланган бўлади ва қонун кучига тенг характерга эга. Қонун кучига тенг характер деганда - давлат бошқарувининг қонунларини ижро этиш мақсадида амалга оширилишини тушунамиз. Давлат бошқаруви органлари (мансабдор шахслари) ижро этиш фаолиятини амалга оширишда фармойиш бериш ҳуқуқига эга бўлади. Шу сабабли ҳам давлат бошқарувини — ижро этиш ва фармойиш бериш фаолияти дейиш мумкин.

/ Давлат бошқаруви органларининг функциялари қуйидагича:

- истиқболни белгилаш;
- режалаштириш;
- ташкил этиш;
- тартибга солиш;
- умумий раҳбарлик;
- тезкор (оператив) фармойиш бериш;
- мувофиқлаштириш;
- кузатувлар ва назоратни амалга ошириш. /

/ Маъмурий ҳуқуқнинг предметини — давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар ташкил этади. Бу муносабатларни қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин: /

- ташкилий жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунадиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар, масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан вазирликлар ўртасидаги ёки вазирлик билан унинг қўйи бошқарма ва бўлимлари ўртасидаги муносабатлар;

- бир-бирига бўйсунмайдиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар, масалан, икки вазирлик ўртасидаги муносабатлар;

- давлат органлари билан корхона, муассаса ва ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар;

- давлат органлари билан фуқаролар ўртасидаги муносабатлар.

/ Маъмурий ҳуқуқ манбалари:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Маъмурий-ҳуқуқий нормаларни ўзида акс эттирган қонунлар.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг маъмурий бошқариш предмети тааллуқли фармонлари.

4. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг давлат бошқаруви масалаларига доир қарорлари.

5. Ўзбекистон Республикасининг қонунлар мажмуалари, яъни Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, Солиқ кодекси, Божхона кодекси. /

6. Вазирликлар ва идораларнинг буйруқ ва қарорлари.

7. Маҳаллий бошқарув органлари (яъни, шаҳар ва туман ҳокимликлари)нинг фармойиш ва қарорлари.

/Маъмурий ҳуқуқ фанида субъектлар уч гуруҳга бўлинади:

8. Давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари мансабдор шахсларининг бошқарув ҳужжатлари (буйруқ, оғзаки ёки ёзма шаклдаги фармойишлари ва ҳоказолар).

1) **Маъмурий ҳуқуқ субъекти.** Бу субъект субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Маъмурий ҳуқуқ субъектига:

- давлат бошқарув органлари;
- давлат хизматчилари;
- жамоат бирлашмалари;
- фуқаролар киради.

2) **Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар субъекти.** Бу конкрет муносабатнинг конкрет ишгирокчиси ҳисобланади.

3) **Бошқарув субъекти.** Маъмурий ҳуқуқнинг асосий тамойиллари:

- 1) қонунийлик, адолат;
- 2) давлат бошқарувида фуқароларнинг иштироки;
- 3) фуқароларнинг тенглиги, эркинлиги;
- 4) давлат бошқарувида соҳавийлик ва ҳудудийликни ҳисобга олиш;
- 5) ваколат доирасида жавобгарлик;
- 6) давлат бошқарувида жамоавийлик ва ҳоказолардир. /

Республикамизда маъмурий ислохотларни амалга оширишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлиснинг иккинчи чақриқ биринчи сессиясидаги нутқи бунинг ёрқин далили бўла олади. Унда, жумладан: «мамлакатимизда демократик тамойилларига асосланган, аввало, амалдаги Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият юритадиган, ҳеч қандай мансабдор, ҳатто энг кўзга кўринган вазифада ўтирган шахсларнинг ҳам субъектив хоҳиш-истагига қарам бўлмасдан, ишни барқарор ва фаол ташкил қиладиган, ўз моҳиятига кўра жамиятимизнинг олға силжишига ҳалақит бераётган барча иллат ва эски асоратларни бартараф

этишга қурби егадиган самарали тизимни вужудга келтириш»¹ зарураги таъкидланади.

Маъмурий ҳуқуқ тизими — маъмурий-ҳуқуқий нормалар ва институтлардан ташкил топган. Маъмурий ҳуқуқ тизимининг ўзига хос хусусиятларига қараб икки қисмга бўлиш мумкин:

1) умумий қисм — бунда умумий тушунчалар, яъни давлат бошқаруви тушунчаси ва тамойиллари, маъмурий ҳуқуқнинг предмети, тизими ва манбалари, унинг ҳуқуқ соҳасида тўтган ўрни, маъмурий ҳуқуқ субъектлари ва уларнинг ҳуқуқий мақоми ўрнатилади;

2) махсус қисм — бунда ҳар бир соҳада татбиқ қилинадиган ҳуқуқ нормалари ўрганилади. Маъмурий ҳуқуқнинг махсус қисми тўрт йўналиш бўйича ўрганилади. Булар:

- иқтисодиёт соҳаси;
- ижтимоий-маданий соҳа;
- маъмурий-сиёсий фаолият;
- тармоқлараро бошқарувлардир. /

2. МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ТАВСИФИ. МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ НОРМАЛАР ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар шундан иборатки, ижроия ҳокимияти органи (субъекти) мажбурий равишда ушбу муносабатларнинг бир томони сифатида майдонга чиқади ва у ўзига юкланган вазифаларга мувофиқ ўзининг ҳуқуқли ваколатларини амалга оширади. Томонлардан бирида ҳуқуқли ваколатларнинг мавжудлиги (яъни ижро-фармойиш функцияларига эгалик) маъмурий муносабатлар юзага келишининг зарур шартидир.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари куйидагилардан иборат:

1. Агар фуқаролардан бири иккинчисига нисбатан ҳуқуқли ваколатга эга бўлмаса, улар ўртасида маъмурий муносабатлар вужудга келиши мумкин эмас. Бунда бошқа томоннинг розилиги шарт эмас. Бу, ижроия ҳокимияти субъекти талабномаси йўналтирилган томон ўз хоҳиш-истагидан қатъи назар, ушбу талабни бажаришга мажбурлигини англатади. Шунинг учун ҳам маъмурий муносабатларни ҳокимият муносабатлари деб ҳам

¹ Қаранг: Президент Ислоҳ Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 23 январ.

аташади. Бу хусусият давлат бошқарув фаолиятининг ташқи устуворликлари билан белгиланган ҳамда охир-оқибатда бутун маъмурий-давлат маҳкамаси фаолият юритишининг бош шарти ҳисобланади. Мабодо бошқарувнинг қандайдир босқичида «ҳокимият-бўйсунуш» тамойили иш бермай қолса, демак, у ҳолда бутун давлат бошқаруви тизими издан чиқади ва бу билан маъмурият занжирининг бўйсунмай қўйган ҳалқасини алмаштириш масаласи юзага келади.

2. *Томонлар тенгсизлиги* бошқарув ҳамда биргаликдаги фаолият иштирокчилари иродасининг ягона бошқариш иродасига бўйсунушини тақозо этади. Ҳуқуқли ваколатларга эга бўлган томон шундай ваколатлари бўлмаган ҳамда ўзига тобе бошқа томонга нисбатан устувор мавқега эга бўлади.

3. Маъмурий муносабатларнинг пайдо бўлиши учун *томонлардан бирининг иродаси* (аниқроғи бошқасига нисбатан ҳуқуқли ваколатларга эга бўлган томон иродаси) *кифоя қилади*. Бу ҳолат маъмурий муносабатларнинг одатда томонларнинг ўзаро розилиги билан юзага келадиган бошқа барча ҳуқуқий муносабатлардан тубдан фарқланишига олиб келади.

4. Ўз моҳият-эътибори билан маъмурий муносабатлар *ташқилий муносабатлардан* иборат, яъни энг аввало ҳуқуқни бажариш жараёнини ташкил этишга йўналтирилгандир. Вазифадорлик маъносида булар давлат бошқаруви соҳаси билан боғланган барча кишиларнинг ҳаракатларини бошқарувчи таъсирига ўтказиш демакдир.

5. Фуқаролик-ҳуқуқий, меҳнат ёки оилавий-ҳуқуқий муносабатлардан фарқли ўлароқ, маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда юзага келадиган *низолар, одатда, суддан ташқари тартибда ҳал этилади*. Гарчи сўнгги вақтларда судда ечимини топадиган маъмурий-ҳуқуқий низолар доирасининг кенгайиш тенденцияси кузатилаётган бўлса-да, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари поймол этган мансабдор шахс устидан шикоят қилишнинг махсус маъмурий тартиби мавжуд.

6. Агар томонлардан бири ҳуқуқий муносабатлар бўйича иккинчи томонга зарар етказган ҳолда маъмурий норма талабларини бузадиган бўлса, у *бошқа томон олдида эмас, балки бевосита давлат олдида жавоб беради*.

Бинобарин, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар дейилганда, томонлар ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиби сифатида иштирок этадиган бошқарув муносабатлари тушунилади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар таркиб топадиган давлат бошқаруви соҳаси охир-оқибатда кишиларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган функцияларни амалга оширишдан иборат бўлиб қолади.

¶ **Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар икки гуруҳга бўлинади:**

1) горизонтал муносабатлар, яъни бир-бирига бўйсунмайдиган субъектлар ўртасида юзага келадиган муносабатлар, масалан, икки вазирлик ўртасидаги муносабатлар;

2) вертикал муносабатлар, яъни ташкилий жиҳатдан бири иккинчисига бўйсунадиган субъектлар ўртасида юзага келувчи муносабатлар, масалан, вазирлик билан унинг қўйи органлари ўртасидаги муносабатлар. /

Бошқарув муносабатларининг барча турларида ижроия ҳокимиятнинг у ёки бу субъекти албатта, иштирок этади. Бусиз маъмурий муносабатда бошқарув муносабатлари пайдо бўлиши мумкин эмас. Зеро, фақат ижроия ҳокимияти субъектигина давлат иродаси ва манфаатларини юридик шаклда ифода этиш ваколатига эга. Яъни амалда унинг ўзи давлат ҳокимиятини ижро қўринишида амалга оширади.

¶ **Маъмурий-ҳуқуқий нормалар.** Бу давлат бошқарувини ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнини тартибга солувчи қондалардир. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар маъмурий ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини (ҳуқуқ ва мажбуриятларини) тартибга солади. Бошқа ҳуқуқий нормалар сингари давлат томонидан ҳимоя қилинади. /

¶ **Маъмурий-ҳуқуқий нормаларнинг турлари:**

1. Мақсадли вазифаси бўйича: бошқарувчи ва муҳофаза этувчи нормалар.

2. Таъсир кўрсатиш усули бўйича: мажбурловчи ва таъқиқловчи нормалар.

3. Амал қилиш чегаралари бўйича: а) муайян ҳудудда амал қилувчи нормалар; б) фақат муайян шахслар доираси учун мажбурий нормалар; в) маҳкаманинг ички нормалари; г) умуммажбурий нормалар. /

4. Юридик кучи бўйича: кўпроқ юридик кучга эга бўлган нормалар ҳамда камроқ кучга эга бўлган нормалар. Мазкур ҳолат ушбу нормаларни қабул қилувчи давлат ҳокимияти қонунчилик органига боғлиқ. Чунончи, вилоят органи томонидан қабул қилинган мсъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Олий Мажлис қабул қилган қонунларга нисбатан камроқ юридик кучга эга бўлади.

5. Аҳамиятлилик даражаси бўйича: қонуний ва қонунга қўшимча нормалар. Агар улар қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган орган (Олий Мажлис)дан келиб чиқадиган бўлса, қонуний ҳисобланади. Мабодо, маъмурий нормалар ижроия ҳокимияти органлари меъёрий ҳужжатларида, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорларида акс этган бўлса, улар қонунга қўшимча нормалар ҳисобланади.

6. Умумлаштирилганлик даражаси бўйича: умумий ва махсус нормалар. Масалан, савдо қоидаларини бузиш — бу умумий норма, савдо қоидаларини ўқотар қурол савдоси билан бузиш эса — махсус нормадир. Умумий ва махсус нормалар бир-бирига мос келмай қолган тақдирда махсус норма қўлланади.

7. Ҳуқуқий режим тавсифи бўйича: моддий ва процессуал нормалар. Маъмурий ҳуқуқнинг кўпчилик нормалари моддий нормалар ҳисобланади. Чунки, улар маъмурий муносабатлар ишгирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуини юридик жиҳатдан мустаҳкамлашга хизмат қилади. Процессуал нормалар маъмурий ҳуқуқ моддий нормалари белгилаб берган ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш тартибини белгилайди.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари таркиби ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари таркибига ўхшашдир (фараз, диспозиция, санкция). Бирок, маъмурий ҳуқуқ нормалари ўзига хос хусусиятларга эга.

Маъмурий ҳуқуқ нормаларининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Ушбу нормалар иккиёқлама вазифага эга. Бир томондан улар ижро этиш ва амалда қўлланиш учун чоп этилади, иккинчи томондан эса, ҳуқуқий ижодкорлик жараёнининг ўзини бошқариш ва регламентлаш учун нашр этилади (чунончи, қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тартибини, давлат ҳокимияти органларининг ваколат ва мақомини, ҳоказоларни белгилаб берувчи нормалар).

2. Маъмурий ҳуқуқ нормалари, одатда, тўғридан-тўғри амал қилмайди, яъни улар қатъий тавсифдаги хулқ-атвор умумий қоидаларидан иборат бўлади. Бу, улар маҳаллий тавсифга эга бўлган ҳамда ушбу нормалар қўлланиши керак бўлган бўлинмаларнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутувчи янада аниқроқ қонунга қўшимча ҳужжатлар воситачилигига муҳтож демакдир.

3. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар энг аввало ижроия ҳокимияти субъектларига қаратилган хатти-ҳаракатлар қоидаларини ўзида акс этиради. Бу — мазкур нормалар соф «маҳкамачилик» моҳиятига эга деган гапдир. Улар ҳам алоҳида фуқароларга, ҳам шунингдек,

жамоат ташкилотларига қаратилган бўлиши мумкин. Бироқ, айнан ижроия ҳокимияти мақсадларини рўёбга чиқаришга йўналтирилганлиги билан ҳам маъмурий ҳуқуқ нормалари фуқаролар, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади ҳамда зарур фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш учун шарт-шароит яратади.

Маъмурий ҳуқуқ нормалари бир қанча усуллар билан амалга оширилади:

1. **Ижро.** Унинг моҳияти ҳуқуқий нормаларда акс этган қоидаларни бажариш бўйича ҳуқуқ субъектларининг фаол ҳаракатларида ифодаланади (масалан, шаҳар транспортида йўлқира ҳақини тўлаш мажбурияти).

2. **Риоя этиш.** Риоя этишнинг мақсади субъектни тақиқланган ҳаракатлардан тийиб туришдан иборат (мисол учун, қизил чироқда кўчани кесиб ўтишнинг тақиқланганлиги).

3. **Фойдаланиш.** Фойдаланишда ўзига берилган ҳуқуқдан фойдаланиш ёки фойдаланмасликни субъектнинг ўзи ҳал қилади (масалан, мабодо фуқаро ов билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлса, у мазкур ҳуқуқдан фойдаланмаслиги мумкин, лекин у ўзининг ов қилиш ҳуқуқини бошқа бировга бериши мумкин эмас).

4. **Қўлланиш.** Бу усул ваколатли органлар (қонуний ҳуқуқли шахслар) томонидан амалдаги маъмурий нормалар асосида юридик ҳуқуқли қарорларнинг қабул қилинишидан иборат (чунончи, газ ускунасидан фойдаланиш қоидаларига риоя этмаганлик учун шаҳар газ хўжалиги хизмати қоидабузарларга нисбатан жазо чорасини қўлланиш ҳуқуқига эга).

Маъмурий ҳуқуқ нормалари уларнинг таъсир кучи йўналтирилган барча шахслар учун мажбурийдир. Маъмурий ҳуқуқ нормаларига риоя этилмаган тақдирда маъмурий жавобгарлик юзага келади.

3. МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК ТУШУНЧАСИ ВА МАЪМУРИЙ ЖАЗО ТУРЛАРИ

Маъмурий ҳуқуқбузарлик — Маъмурий жавобгарлик кодексига назарда тутилган. Бу шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, давлат ва жамоат тартибига, мулкка, атроф табиий муҳитга қарши қаратилган айбли (қасддан ёки эҳтиётсизликдан) содир этилган қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)дир!

Ўзбекистон Республикасида маъмурий жавобгарлик фуқароларга нисбатан 16 ёшга тўлгандан бошлаб кучга киради (Маъ-

мурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 13-моддаси). 16 ёшгача бўлган шахслар учун ҳуқуқбузарнинг ота-онаси ёки васийси жавобгарликка тортилади. Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан вояга етмаганлар иши билан шугулланувчи комиссиялар тўғрисидаги низомда назарда тутилган чоралар қўлланилади.

Ҳарбий хизматчилар ва ИИБ ходимлари қатор ҳолатларда маъмурий ноҳўя иш учун маъмурий жавобгарликка тортилмай, интизомий жавобгарликка мустаҳиқ этиладилар. Лекин шу билан бирга, «мазкур шахслар йўл ҳаракати қоидаларини, ов қилиш, балиқ тутиш ва балиқ захираларини сақлаш қоидаларини, божхона қоидаларини бузганликлари учун умумий асосларда маъмурий жавобгар бўладилар. Юқорида кўрсатилган шахсларга нисбатан маъмурий қамоққа олиш чоралари қўлланилиши мумкин эмас. Муддатли хизматдаги ҳарбий хизматчиларга жарима солиниши мумкин эмас»¹.

Маъмурий ҳуқуқ айбсиз айбдор деб аталувчи тушунчани ҳам кўзда тутати. Мисол учун, агар автокорхона ҳайдовчиси йўл-транспорт ҳодисасини содир этишда айбдор деб эътироф этиладиган бўлса, шу корхона раҳбари маъмурий жавобгар бўлади.

Лекин, шунга қарамай, қуйидаги ҳолатларда маъмурий жавобгарлик қўлланилиши мумкин эмас:

- зарур муҳофаза чегараларига риоя этилганда;
- охири заруратда (мазкур ҳолатда шахс маъмурий жавобгар бўлмайди, лекин учинчи шахслар олдидаги моддий жавобгарликдан озод этилмайди);
- ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтда шахс ақли норасолик ҳолатида бўлганда;
- агар ҳуқуқбузарлик келтирган зарарли оқибатлар арзимас бўлса ёки умуман зарар келтирмаган бўлса (йўл ҳаракати қоидаларининг бузилиши бундан мустасно);
- маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни қараб чиқиш учун жамоат ташкилотларига (меҳнат жамоаларига, фуқаролар йиғинига, маҳаллага ва ҳоказоларга) топширилганда.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар маъмурий жавобгарликка умумий асосларда тортиладилар. «Иммунитетга эга бўлган шахсларга нисбатан ушбу кодекснинг Ўзбе-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс. Т., «Адолат», 1999., 10-бет.

кистон Республикаси қатнашчи бўлган халқаро шартномалар ва битимларга зид бўлмаган қисми қўлланилади»ган ҳолатлар бундан мустасно.

Маъмурий жазо маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик мезони чораси ҳисобланади.

Маъмурий жазо турлари:

/1. Жарима — бу маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан давлат фойдасига ундириладиган пуллик жазо чораси. Жариманинг миқдори маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган вақтдаги, давом этаётган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун эса бу ҳуқуқбузарлик аниқланган вақтдаги белгилаб қўйилган энг кам ойлик иш ҳақидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Жариманинг энг кам миқдори энг кам иш ҳақининг элликдан бир қисмидан, мансабдор шахсларга эса, ўндан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Жариманинг энг кўп миқдори энг кам иш ҳақининг беш бараваридан, мансабдор шахсларга эса, ўн бараваридан ошмаслиги керак. Фақат қонунларда кўзда тутилган айрим ҳоллардаги у фуқароларга нисбатан энг кам иш ҳақининг ўн бараваригача ва мансабдор шахсларга нисбатан ўн беш бараваригача бўлган миқдорни ташкил этиши мумкин¹.

/2. Ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш - ҳуқуқбузарлик қуроли бўлган ашёни мажбурий равишда олиб қўйишдан иборат бўлган маъмурий жазо чораси. Олиб қўйилган ашё сотилиб, ундан тушган пул сотиш учун кетган харажатларни чегириб ташлаган ҳолда эгасига қайтарилади. Масалан, ов милтиғи, агар уни сақлашга рухсатнома бўлмаса, шундай йўл билан олиб қўйилади. Бироқ, мазкур маъмурий жазо чораси овчилик асосий тирикчилик манбаи бўлган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

/3. Мусодара қилиш — маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли бўлган ашёни мажбурий тарзда пулини тўламай давлат мулкига айлантиришдан иборат. Ушбу жазо чораси туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судяси томонидан қўлланилади. Бунда фақат ҳуқуқбузарнинг мулки бўлган ашёгина мусодара қилиниши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини, «Адолат», 1999., 13-бет.

Ўқотар қурооллар ва ўқ-дориларни, бошқа ов қуроолларини мусодара қилиш асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 27-моддаси).

Мусодара қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 53-моддасининг «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин» деган қоидага мувофиқ амалга оширилиши керак.

4. Махсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш) туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судяси томонидан уч йилгача муддатга қўлланилади ва бу муддат 15 кундан кам бўлиши мумкин эмас. /

Ногиронлиги сабабли транспорт воситаларидан фойдаланадиган шахсларга транспорт воситаларини бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш чораси қўлланилиши мумкин эмас, транспорт воситаларини алкоголь ичимликлардан, гиёвандлик воситаси таъсиридан маст бўлган ҳолда ёки ўзгача маст бўлган ҳолда бошқариш ҳоллари, шунингдек, ўзлари иштирокчи бўлган йўл-транспорт ҳодисалари содир этилган жойдан кетиб қолиш ҳоллари бундан мустасно.

Асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш чораси қўлланилиши мумкин эмас (Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 28-моддаси).¹

5. Маъмурий қамоққа олиш — жиноятларга яқин ҳуқуқбузарликларга ёки такрорий кўпол маъмурий ҳуқуқбузарликларга нисбатан қўлланилади. Энг кўп муддат — ўн беш суткагача, лекин фавқулодда ҳолат тартиби шароитида жамоат тартибига таъжовуз қилганлиги учун ўттиз суткагача муддатга қўлланилади. /

Маъмурий қамоққа олиш туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судяси томонидан тайинланади.

Маъмурий қамоққа олиш: а) ҳомиладор аёлларга; б) уч ёшгача боласи бўлган ёки боласини 14 ёшгача ёлғиз тарбиялаётган аёлларга; в) 18 ёшга тўлмаган шахсларга; г) I ва II гуруҳ ногиронларига нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини. Т., «Адолат», 1999., 14-бет.

Қонун ҳужжатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун чет эл фуқароларини ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан маъмурий тарзда чиқариб юбориш назарда тутилиши мумкин (МЖКнинг 23, 29-моддалари)¹

Маъмурий жазоларни маъмурий олдини олиш чораларидан фарқлай билиш керак. Улар маъмурий жазони қўлланишдан олдин қилинади ва ҳуқуқбузарликни тўхтатиб қолишга йўналтирилади.

Маъмурий ҳуқуқда, шунингдек, маъмурий тутиб туриш деб аталган тадбирийдан чора ҳам кўзда тутилади. Бу жазо чораси бўлмай, фақат иш юз берган ҳолатни аниқлаш ёки тутиб турилган киши шахсини аниқлаш мақсадида қўлланилади. Одатда жиноят содир этганликда гумон қилинаётган шахслар ёхуд вазият тақозоси билан у ёки бу ғайри ҳуқуқий кирдикорларга аралашиб қолганлар маъмурий тутиб туришга мустаҳиқ этилади. Тутиб туриш билан биргаликда текширув ва камида икки кишидан иборат ҳолис гувоҳлар иштирокида албатта далолатнома тузган ҳолда тутиб турилган киши буюмлари текширувдан ўтказилади. Маъмурий жазони қўлланиш судланганликни келтириб чиқармайди ҳамда ишдан бўшатишга олиб келмайди. Маъмурий жазо қўлланилган шахс белгиланган муддат давомида жазо чораси бор шахс ҳисобланади. Давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув органларининг мансабдор шахслари маъмурий жазони қўллашлари мумкин.

Маъмурий ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутди. Агар Конституциявий ҳуқуқ давлат механизми фаолиятининг асосий тамойилларини ўрнатадиган бўлса, маъмурий ҳуқуқ эса ушбу механизмни ҳаракатга келтиради, ижроия ҳокимияти органларининг мавжуд тизимини бевоҳот мустаҳкамлайди, ички бошқарув соҳасида давлат фаолиятини ва ушбу фаолиятдан келиб чиқадиган ҳокимият билан фуқаролар ўртасидаги юридик муносабатларни тартибга солади. Маъмурий ҳуқуқ шахс ҳуқуқларини мустаҳкамлайди, фуқароларга мансабдор шахслар зўравонлигидан муҳофаза этиш кафолатларини беради, давлат органлари фаолияти устидан назорат ўрнатади.

Бизнинг республикамизда ушбу масалаларга жуда катта аҳамият бериб келинмоқда. Мазкур муаммолар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарийб барча сессиялари кун тартибида турганлиги, Президентимизнинг кўплаб асарлари

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс. Т., «Адолат», 1999., 12-бет.

уларга бағишланганлиги бунинг ёрқин далили бўла олади. Шунга қарамай, иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида «маъмурий соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлигини кучайтириш» зарурати тўғрисидаги масала яна кўтарилди. Президент Ислон Каримов, «бугунги кунда мамлакатимизда маъмурий бўлиниш ва ҳокимият тузилмалари бошқарувининг етарли даражада ихчам тизими ишлаб чиқилди. Уларнинг юқоридан қуйига ва ўзаро муносабатлари тартиби белгиланди, деб таъкидлаш, шу билан бирга, марказда ва жойларда амалдаги бошқарув тизимининг ҳар бир бўғини ўз вазифаси, ваколатлари ва масъулиятини яхши ва чуқур англайдиган, уни юқори малака билан бажарадиган яхлит самарали механизм сифатида фаолият кўрсата олмаётганини ҳам тан олиш керак»¹, — дея яна таъкидлади.

Албатта, бунинг сабаблари кўп. Улардан бири шундаки, «маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида суяги қотган ижрочилар қарор қабул қилишда мустақил, масъулиятни зиммасига олган ҳолда фаолият ва ташаббус кўрсата олмаёпти. Улар ҳамон юқоридан кўрсатма кутиб ўтириш одатидан халос бўлолмаёпти».

Айни пайтда, давлат бошқаруви органлари тизимида, давлат маҳкамасининг бостириш ва мажбурлов органи сифатидаги функцияларини кучайтиришда ваколатларнинг ҳаддан ташқари бир жойда тўпланиб қолганлиги ҳақида кетаяпти, деб ўйлаш хато бўларди. Аксинча, гап «демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сиёсий, ижтимоий салоҳиятини рўёбга чиқариш тадбиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бориш»² ҳақида кетяпти.

Бу ғоят табиийдир. Жаҳондаги бирон-бир давлат самарали бошқарувга эга бўлмай яшай олмаслиги яхши маълум. Қонунларга оғишмай риоя этувчи, шу қонунларга итоаткор фуқаролар онгига ўз иродаларини етказар экан, давлат ҳокимияти қанчалик кучли бўлса, ижроия органлари қанчалик ишонч ва малака билан ҳаракат қилса, давлат шунчалик қудратли бўлишини ҳаётнинг ўзи

¹ Қаранг: Ислон Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 3 январ.

² Қаранг: Ислон Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессиясидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 23 январ.

кўрсатиб турибди. Мана шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти ўша сессияда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтганди: «Биз давлат тузилмалари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларидаги нохуш ҳолатлар — аҳоли кўз ўнгида ҳокимиятни обрўсизлантираётган порахўрлик, таъмагирлик ва коррупция кўринишлари билан бундан буён асло муроса қила олмаймиз.

Биз бундай иснод келтирувчи ҳодисаларга қарши бутун жамият билан биргаликда кескин курашмоғимиз даркор»¹.

¹ Қаранг: «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 23 январь.

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1. *Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ва усуллари.*
2. *Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва таснифи.*
3. *Юридик шахслар — фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг субъектлари сифатида.*
4. *Фуқаролик ҳуқуқида битимлар тушунчаси, уларнинг турлари, шакллари ва ҳақиқийлик шартлари.*
5. *Мулк ҳуқуқининг мазмуни, вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари.*
6. *Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар турлари ва уларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари.*

1. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСУЛЛАРИ

Фуқаролик ҳуқуқи — ҳуқуқнинг асосий тармоқларидан бири бўлиб, у ҳуқуқий муносабатлар субъектлари ўртасида тенглик, хоҳиш-ирода мухторийлиги (автоном) ва мулкий мустақиллик асосларида юзага келадиган мулкий муносабатлар ҳамда улар билан боғлиқ бўлган ёхуд боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади.

Фуқаролик ҳуқуқи узоқ тарихга эга. Рим ҳуқуқи даврларида-ноқ, ҳуқуқнинг ушбу соҳаси у ёки бу ашё, мол-мулк хусусида фуқаролар ўртасидаги муносабатларни белгилаб берарди. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқини «ашёвий» ёхуд «цивил» ҳуқуқи деб ҳам аташади. Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ тизимида муҳим маъқега эга бўлиб, алоҳида роль ўйнайди. Масалан, меҳнат, оилавий, табиатни муҳофаза этиш ва мулк билан боғлиқ бошқа вужудга келган муносабатларнинг ушбу соҳаларини тўлиқ асосда тартибга сола олмаслик ҳолатлари вужудга келса, бундай ҳолларда Фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланилади.

Ҳуқуқ субъектининг муайян бир мол-мулкка алоқаси моҳиятини аниқловчи, ашёнинг (мулкнинг) бир хил шахслардан бошқаларга ўтишини тартибга солувчи, фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларини тузиш ва улар бўйича олинган мажбуриятларни бажариш қоидаларини белгилувчи, шунингдек, етказилган мулкий ва маънавий зарарни қоплаш тартибини кўрсатиб берувчи ижтимоий муносабатларнинг жуда кенг доираси **Фуқаролик ҳуқуқининг предмети** бўлиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар қуйидагилардан иборат:

1. Мулкнинг муайян шахсларга тегишлилиги ёки мулкнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши ёхуд ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ва бошқа ҳаракатлар билан боғлиқ мулквий муносабатлар.

2. Номулкий характерга эга бўлган, мулк, қиймат, эквивалент билан боғлиқ бўлмаган, шахслардан бошқа шахсларга «ўтказиб ва бериб бўлмайдиган» шахсий ҳуқуқий муносабатлар.

Бу ҳуқуқий муносабатларга асосан шахснинг ор-номуси, виждони, шаъни, қадр-қиммати ва баҳоланиши ниҳоятда мураккаб бўлган, инсоннинг маънавий қадриятлари билан боғлиқ бўлган бошқа ижтимоий муносабатлардир.

Юқоридаги ҳолатларга кўра мулквий муносабатлар ўзи ҳам икки гуруҳга:

- мулквий муносабатлар (ашёвий ҳуқуқлар) га;
- мажбуриятли муносабатларга (шартномалар асосида) бўлинади.

Мулквий муносабатлар мулк эгаси томонидан бошқа шахслар иштирокисиз мустақил равишда амалга оширилади. У шахсларда муайян мол-мулкка эгалик ҳуқуқининг мавжудлиги ёки мол-мулкнинг унинг эгалари бўлмаган шахслар қўлига қонунсиз равишда ўтиб қолишлиги ҳамда ундан виндикацион даъво асосида ўзининг дастлабки эгасига қайтарилиши лозим эканлиги муносабати билан юзага келади. Биринчи ҳолатда мулквий муносабатлар **мутлақ моҳиятга** эга бўлади. Чунки, муайян мулк эгасига шу мулкнинг эгаси бўлмаган шахсларнинг чекланмаган доираси қарама-қарши туради. Бошқача қилиб айтганда, булар бошқа шахснинг мулкка эгалик ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва унинг амалга ошишига тўсқинлик қилмаслик мажбурияти зиммаларида бўлган бошқа барча субъектлардир.

Мажбуриятли муносабатлар камида икки шахс иштирок этган жойдагина юзага келади. Кўп ҳолларда улар мулкни қайта тақсимлаш ёки субъектлар фаолияти натижаларини алмашиш жараёни билан боғлиқ бўлади. Мулкнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши билан боғлиқ мажбуриятли муносабатлар турли асосларга кўра юзага келиши мумкин. Мажбуриятли муносабатларнинг энг салмоқли гуруҳи фуқаролик-ҳуқуқий битимлари (мулкни топшириш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш ва ҳоказолар тўғрисидаги шартномалар) тузиш асосида вужудга келади.

Бир шахснинг бошқасига зарар етказиши оқибатида, шунингдек, асоссиз (яъни етарли даражада қонуний асосларга эга

бўлмай) мулкни сотиб олиш ёки тўплаш натижасида юзага келадиган муносабатлар мажбуриятли муносабатларнинг аксариятини ташкил этади. Мулкни меросга қолдириш билан боғлиқ муносабатлар мажбуриятли муносабатларнинг махсус гуруҳини ташкил қилади. Мулк бир шахсдан бошқасига мерос тартибда ё қонун асосида ёки васиятнома бўйича ва фақат мерос қолдирувчининг вафотидан сўнггина ўтиши мумкин.

Шахсий номулкий муносабатлар гарчи иқтисодий мазмунини йўқотган бўлса-да, бироқ айти пайтда мулкый муносабатлар билан боғлиқдир. Шахсдан ажралмас номоддий неъматлар шахсий номулкий муносабатлар бўлиб майдонга чиқади.

Шахсий номулкий муносабатлар қуйидагиларга бўлинади:

а) бевосита мулкый муносабатлар билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар (масалан, муаллифнинг санъат асарига нисбатан мутлақ ҳуқуқи ёки ихтирочининг ўзига моддий мукофот тўланишини талаб қилиш ҳуқуқи билан боғлиқ муносабатлар);

б) мулкый муносабатлар билан бевосита боғланмаган, лекин барибир мулкый оқибатларни келтириб чиқариши мумкин бўлган шахсий номулкий муносабатлар (чунончи, қадр-қиммати, шаънини ерга уриш, ишчанлик обрўсини тўкиш, маънавий зарар етказиш ва ҳоказолар билан боғлиқ муносабатлар).

Шуни таъкидлаш жоизки, бевосита мулкый муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқи нафақат ҳимоя қилади, балки тартибга ҳам солади.

/ Фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солиш усуллари — фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига асосланган ҳолда давлат томонидан белгиланган мулкый ва у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларга таъсир кўрсатиш воситалари йиғиндисидан иборат. /

Фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш усулининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Фуқаролик муомаласининг барча иштирокчилари ҳуқуқнинг эркин ва мустақил субъектлари деб эътироф этилади. Бу уларга қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиш имкониятини туғдиради. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг эркинлиги уларнинг ҳаракатларига (агар улар ғайриқонуний бўлмаса) ҳеч ким (давлат ҳам, ўзаро шартнома тузган икки тарафнинг ҳар бири ҳам, учинчи томон ҳам) аралаша олмаслигида намоён бўлади.

2. Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг сонидан қатъи назар, улар ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган икки то-

монга бўлинадилар. Турли томондан қатнашувчи фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бир хил ҳажмдаги ваколатларга эга бўлмасликлари мумкин (масалан, фуқаро давлат билан ёки бир қанча ташкилотлар билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришиши мумкин). Бироқ, бунда *тарафларнинг юридик тенглиги тамойили* амал қилади.

Бошқача айтганда, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига киришадиган пайтда ҳуқуқ субъекти сифатида мақом нуқтаи назаридан улар тенг бўлиб қатнашадилар, аммо мулкӣ муносабатлар бўйича улар тенг бўлмаслиги ҳам мумкин.

3. Томонлар ўртасида пайдо бўладиган мунозарали низолар ўзаро келишиш асосида, агар бундай шартлашувга келиша олмаган тақдирда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини ҳал этувчи мустақил бўлган органлар (умумий юрисдикцияга эга бўлган судлар, хўжалик судлари ва ҳакамлар суди кабилар) томонидан ҳал этилиши мумкин.

4. Мулкӣ муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг салмоқли қисмини ташкил этганлиги учун *фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликда мулкӣ жавобгарлик асосий ўринни эгаллайди*.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солувчи бугун қонунчилик мажмуи *фуқаролик ҳуқуқининг манбалари* бўлиб майдонга чиқади. Ҳеч шубҳасиз, бунда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси етакчи рол ўйнайди. Чунончи, унинг 36-моддасида: «ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли», дейилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 ва 27-моддалари инсон шаъни, қадр-қиммати, хусусий ҳаётининг шахсий дахлсизлиги, ёзишмалар сири каби маънавий қадриятлар орқали юзага келадиган шахсий номулкий муносабатларни тартибга солиш асосларини белгилаб беради.

Икки қисм, 6 бўлим, 71 боб, 1199 моддадан иборат Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси фуқаролик ҳуқуқининг асосий манбаи ҳисобланади.

Кодефикация қилинган меъёрий ҳужжатлардан ташқари, қонунлар, Президент Фармонлари ва ҳукумат қарорлари, шунингдек, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган нормаларни ўзида акс эттирган барча меъёрий ҳужжатлар фуқаролик ҳуқуқи манбаларига киради.

Шундай қилиб, фуқаролик ҳуқуқининг барча меъёрий манбалари биргаликда фуқаролик қонун ҳужжатларини ташкил этади. Фуқаролик қонун ҳужжатлари айнан шу маънода тушунилиши Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 3-моддасида ўз ифодасини

топган. Унда шундай кўрсатиб ўтилади: «Фуқаролик қонун ҳужжатлари ушбу Кодексдан, ушбу Кодекс 2-моддасининг биринчи, тўртинчи, бешинчи қисмларида кўрсатилган муносабатларни тартибга солувчи бошқа қонунлар ҳамда қонун ҳужжатларидан иборат»¹.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ўзига хос хусусиятлари:

1. Бошқа қонунлар ва қонун ҳужжатларидаги фуқаролик-ҳуқуқий нормалар Фуқаролик кодексига мос бўлиши керак (ФКнинг 3-моддаси).

2. Фуқаролик қонун ҳужжатлари орқага қайтиш кучига эга эмас ва улар амалга киритилгандан кейин вужудга келган муносабатларга нисбатан қўлланилади.

Қонун, у амалга киритилгунга қадар, вужудга келган муносабатларга қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина татбиқ этилади (ФКнинг 4-моддаси).

3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 5-моддаси қонунга ўхшашлиги бўйича фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашга ижозат беради. Қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаган ҳолларда тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий моҳияти ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади.

4. Иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар (яъни, тадбиркорлик фаолиятининг бирон-бир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган, қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган хулқ-атвор қоидаси) фуқаролик қонун ҳужжатларига зид бўлмаган тақдирда қўлланилади (ФКнинг 6-моддаси).

5. Агар халқаро шартномада ёки битимда фуқаролик қонун ҳужжатларидагига қараганда бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки битим қоидалари қўлланилади (ФКнинг 7-моддаси).

¶ **Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг барча тармоқларига хос умумий тавсифдаги функцияларни бажаради.** Уларга, жумладан, қуйидагилар киради:

- жамиятдаги конкрет ҳаракатларни тартибга солиш;
- ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш;

¹ Қираниг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996., 5-6-бетлар.

- фуқаролар ва юридик шахсларнинг жамият учун ижобий хатти-ҳаракатларини фаоллаштириш;

- ҳуқуқбузарларга нисбатан мажбурлов моҳиятига эга бўлган чораларни қўллаш ва бошқа функциялар. /

/ Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқи яна қуйидаги махсус функцияларни ҳам бажаради:

- жамиятдаги цивилизациялашган иқтисодий муносабатларни тартибга солиш;

- мулкӣ ва номулкӣ ҳуқуқларни муҳофаза этиш;

- мулк шакллари хилма-хиллигини ҳуқуқий жиҳатдан тенг-лик асосида мустақкамлаб қўйиш ва уларни баравар юридик ҳимоя қилиш. /

Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқнинг бошқа тармоқларидан, шу жумладан, бўйсунуш ва ҳисоб бериб туриш тамойили асосига қурилган маъмурий ҳуқуқдан асосий фарқи шундан иборатки, фуқаролик ҳуқуқи бирон-бир давлат мажбурловисиз фуқаролик муомаласи иштирокчиларига таъсир кўрсатишнинг юридик механизмига эга.

2. ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ТУШУНЧАСИ ВА ТАСНИФИ

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар — иштирокчилари субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиблари бўлган ҳамда фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлардир. Шундан келиб чиққан ҳолда фуқаролик ҳуқуқий муносабатга мулкӣ ва айрим номулкӣ шахсий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли, мустақил субъектларининг юридик боғлиқлиги деб қараш керак бўлади. Бу боғлиқлик уларда субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлигида ҳамда шу ҳуқуқ ва мажбуриятларни бузувчиларга нисбатан мулкӣ характердаги давлат-ҳуқуқий мажбурлов чораларини кўриш имконияти таъминланганида ўз ифодасини топади. Одатда фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари уларда қатнашувчи шахслар хоҳиш-иродаси билан вужудга келади. Шартнома фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг пайдо бўлиши учун типик асосларидан бири ҳисобланади. Лекин, баъзан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар уларнинг иштирокчилари хоҳиш-иродаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келиши воқеалари ҳам учраб туради. Масалан, бир шахснинг бошқасига зарар етказиш ҳолати.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг асосий хусусияти унинг иштирокчиларининг юридик тенглигидан иборат. Мабодо бундай

тенглик бўлмас экан, фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг ўзи ҳам бўлмайди ва фуқаролик муносабатидан у бошқа (маъмурий, меҳнат ва шу каби) ҳуқуқий муносабатларга айланиб кетади. Масалан, агар фуқаро маҳаллий ҳокимиятдан квартира сотиб оладиган бўлса, унда тарафлар юридик жиҳатдан тенгдирлар ва демак, мазкур ҳуқуқий муносабат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатига киради. Бироқ, агар фуқаро квартирани маҳаллий ҳокимиятдан хизмат турар-жойи сифатида оладиган бўлса, энди бу маъмурий-ҳуқуқий муносабатга киради ҳамда у тарафларнинг юридик тенгсизлиги тамойили асосига қурилади ва уларнинг бири бошқасига нисбатан ҳуқуқли ваколатларга эга бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат таркиби: а) ҳуқуқий муносабат иштирокчилари субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларидан; б) ҳуқуқий муносабат объектларидан; в) ҳуқуқий муносабат субъектларидан иборат.

Ҳуқуқий муносабатлар қатнашчиларининг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари унинг мазмунини ташкил этади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда бир тараф қонуний ваколат эгаси бўлса, бошқаси — мажбур тараф бўлади, унинг зиммасига бурч юклатилган бўлади.

Субъектив ҳуқуқлар — фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъектининг ижозат берилган хатти-ҳаракати кўлами бўлиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъектлари унинг доирасида ўзларига бериб қўйилган ҳуқуқлар ҳажмидан фойдаланишнинг потенциал имкониятларига эга бўладилар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабати субъекти эга бўлган ҳуқуқлар доираси қонуний ҳуқуқлилик дейилади.

Қонуний ҳуқуқлилик уч гуруҳга бўлинади:

1. Талаб қилиш қонуний ҳуқуқлилиги — мажбур, бурчли тарафдан ўзига юкланган мажбуриятларни бажаришни талаб қилиш имконияти.

2. Ўз ҳаракатлари учун қонуний ҳуқуқлилик — у ёки бу юридик аҳамиятга молик ҳаракатларни мустақил содир этиш имконияти.

3. Ўзини ҳимоя қилишга қонуний ҳуқуқлилик — суд органларига бузилган субъектив ҳуқуқини тиклаш мақсадида ва ҳуқуқбузарга нисбатан давлат-мажбурлов чорасини қўллашни талаб қилиб мурожаат этиш имконияти.

Албатта, ҳар уччала қонуний ҳуқуқлилик бирданига бир ҳуқуқий муносабатда мавжуд бўлиши мутлақо шарт эмас.

Субъектив мажбуриятлар. Бу фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектининг тегишли хулқ-атворда бўлиш бурчидир. Муайян хатти-ҳаракатларни содир этиш шартлиги ёки қандайдир хатти-

ҳаракатларни содир этишдан тийилиб туриш шартлиги субъектив мажбуриятнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади.

Мажбуриятларнинг икки хили мавжуд:

1. Пассив хилдаги мажбуриятлар фуқаролик-ҳуқуқий тақиқлардан вужудга келади ва қонуний ҳуқуқли тараф ёки давлат манфаатларига зарар келтирувчи ҳаракатларни содир этишнинг юридик мумкин эмаслигини билдиради.

2. Фаол хилдаги мажбуриятлар ижтимоий фойдали хатти-ҳаракатларни содир этишга ундашдан иборат. Одатда уларда мулкни топшириш ёки муайян ишларни бажариш ва ҳоказоларни содир этиш талаби ўз ифодасини топади. Мажбур тараф учун улар қонуний ҳуқуқли тараф манфаатлари йўлида ҳаракат қилиш шартлигини англатади. Зеро, бу ҳаракатлар мажбурий чоралар ёки бажармаганлик учун жазо билан таъминланиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат мазмуни деб, субъектлар томонидан киришилаётган муносабат натижасида келиб чиқадиган ҳуқуқ ва бурчларнинг йиғиндисига айтилади. Юқорида кўрсатилганидек, ҳуқуқий муносабат мазмуни икки қисмга, яъни умумий мазмун ва субъектив ҳуқуқ ва бурчга бўлинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектлари. Булар мазкур ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишига сабаб бўлган, ушбу ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари йўналтирилган нарсалардир ёки ҳаракат нимага қаратилган бўлса ҳамда нималар асосида вужудга келган бўлса, бу муносабатлар объект деб аталади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 81-моддасида фуқаролик ҳуқуқи объектларининг турлари қуйидагича санаб ўтилган: «... ашёлар, шу жумладан, пул ва қимматли қоғозлар, бошқа буюмлар, мол-мулк, шу жумладан, мулкӣ ҳуқуқлар, ишлар ва хизматлар, ихтиролар, саноат намуналари, фан, маданият, санъат асарлари ва интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари, шунингдек, шахсий номулкӣ ҳуқуқлар ва бошқа моддий бойликлар киради»¹.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектларини икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Номулкӣ объектлар — ижодий фаолият натижалари, ахборотлар, шунингдек, шахсий номулкӣ неъматлар. Интеллектуал меҳнат натижалари, компьютерларни дастурий таъминлаш, ихтиро ва санъат асарларига муаллифлик ҳуқуқи ва ҳоказолар ижодий фаолият натижаларига киради. Шахсий неъматларга

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996., 47-бет.

субъект шаъни, қадр-қиммати, ишчанлик обрўсига, етказилган маънавий зарарни қоплаш ва бошқалар киради.

2. Мулкый объектлар — конкрет ашёлар, пуллар, қимматли қоғозлар, ишлар, хизматлар, шунингдек, мулкый ҳуқуқ ва мажбуриятлардир.

Шуни таъкидлаш жоизки, «мол-мулк» атамаси фуқаролик ҳуқуқида икки хил маънода, биринчиси, конкрет ашёга нисбатан, иккинчиси, моддий неъматларнинг бутун мажмуига нисбатан қўлланилади (ашёлар, пуллар, қимматли қоғозлар ва шу кабиларга нисбатан, мисол учун Ўзбекистон Республикаси ФК-нинг 93-моддаси ҳайвонларни ҳам мол-мулклар сирасига киритади). Бундан ташқари, айрим ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуу ҳам мол-мулк сирасига киради. Масалан, ворисга мулкни мерос қилиб қолдиришда марҳум берган қарзларни қайтариб олиш ҳуқуқи ҳам айнан марҳум қарзларини тўлаш мажбурияти сингари ворисга ўтади. Моддий неъматларнинг ҳаммаси ва талаб қилиш ҳуқуқларининг ҳаммаси *мулк фаоллигини* ташкил этади. Мулк таркибига кирувчи қарзлар *мулк пассиви* ҳисобланади.

Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқида ашёни тор маънода (яъни конкрет ашё сифатида) тушунишдан ташқари бошқа, ашёнинг кенгайтирилган тушунчаси ҳам мавжуд. Кенгайтирилган маънода тушуниш мазкур тушунчага универсал юридик категория мақомини беради. «Бундай ҳолатда «ашё» деганда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келишига сабаб бўладиган моддий олам ашёларининг ҳаммаси тушунилади. Ашёларни сотиб олиш, фойдаланиш ёки уларни мусодара қилиш жараёнида қонун чиқарувчи субъектларнинг муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Бу ашёларнинг ҳуқуқий режими»¹ деб аталади»¹.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (86-модда) га мувофиқ ашёларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин:

1. Хусусий аломатлари ва ўзига хос турлари билан белгиланган ашёлар. Алоҳида, фақат ўзигагина хос, уни бир хил ашёлар орасидан ажратиб турадиган ва шу тариқа хусусий аломатларга эга бўлган ашё хусусий аломатлари билан белгиланган ашё ҳисобланади. Бундай ашёлар сирасига ноёб, ўзига хос яккаю ягона, бир дона бўлган ашёлар, шунингдек, муайян усул (муҳр босиш, алоҳида белгилар тушириш, рақам бериш ва шу кабилар) билан ажратиб қўйилган ашёлар киради.

¹ Қаранг: Макаренко С.Н., Байлов А.В. Правоведение. М., 1999., 77-бст.

Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқаси билан алмаштириб бўлмайдиган ашёлардир.

Бир турдаги ҳамма ашёларга хос аломатларга эга бўлган ҳамда сони, оғирлиги, ўлчови ва шу қабилар билан белгиланадиган ашёлар турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар ҳисобланади (ФКнинг 87-моддаси).

2. Бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар. Бўлиш натижасида ҳар қайси қисми бутуннинг хоссаларини ўзида сақлаб қоладиган ва шу билан бирга ўзининг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини йўқотмайдиган ашё бўлинадиган ашё ҳисобланади.

Бўлиш натижасида қисмлари дастлабки ашёнинг хоссаларини йўқотадиган, унинг хўжалик (мақсадли) аҳамиятини ўзгартирадиган ашё бўлинмайдиган ашё ҳисобланади (ФКнинг 88-моддаси).

3. Истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар. Бир бор фойдаланиш натижасида йўқ бўлиб кетадиган ёки дастлабки ҳолатида мавжуд бўлмай қоладиган ашёлар (хом ашё, ёқилғи, озиқ-овқат маҳсулотлари ва ҳоказолар) *истеъмол қилинадиган* ашёлар ҳисобланади.

Қайта-қайта фойдаланишга мўлжалланган, бунда ўзининг дастлабки ҳолатини узоқ вақт давомида сақлаб қоладиган ҳамда аста-секин емирилиб борадиган ашёлар (бинолар, ускуналар, транспорт воситалари ва ҳ. к.) *истеъмол қилинмайдиган* ашёлар деб эътироф этилади (ФКнинг 89-моддаси).

Асосий ва мансуб ашёлар. Фойдаланиш туфайли вужудга келадиган муносабатларнинг моҳияти билан бошқа ашё (мансуб ашё) га боғлиқ мустақил ашё *асосий ашё* ҳисобланади.

Асосий ашёга хизмат қилиши керак бўлган ва у билан умумий хўжалик вазифаси орқали боғлиқ ашё *мансуб ашё* дейилади (ФКнинг 90-моддаси).

Мураккаб ашёлар. Яхлит бир бутунни ташкил этадиган турли хил ашёлардан иборат ашё умумий вазифаси бўйича фойдаланиш имконини берадиган бўлса, улар *мураккаб ашё* ҳисобланади (масалан, мебел гарнитурини).

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар объектлари орасида *қимматли қоғозлар* алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 96-моддасида қимматли қоғозлар турлари рўйхати келтирилади. Бунда мазкур рўйхат қимматбаҳо қоғозларнинг барчасини қамраб олмаганини унутмаслик лозим. Чунки реал иқтисодиётда қимматли қоғозларнинг бир хил турлари йўқолиб, бошқалари пайдо бўлиб туриши мумкин. Вексель,

чек, акциялар, давлат облигациялари, депозит ва жамғарма сертификатлари қимматли қоғозларнинг энг кенг тарқалган турлари ҳисобланади.

«Мулкӣ ҳуқуқларни белгиланган шаклга ва мажбурий реквизи́тларга амал қилган ҳолда тасдиқловчи ҳужжатлар қимматли қоғозлар ҳисобланиб, уларни тақдим этган тақдирдагина мазкур ҳуқуқларни амалга ошириш ёки бошқа шахсларга бериш мумкин бўлади.

Қимматли қоғозлар бошқа шахсга берилиши билан улар томонидан тасдиқланадиган ҳамма ҳуқуқлар ҳам ўша шахсга ўтади»¹.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлари субъектлари — ҳуқуқӣ муносабатда қатнашувчи шахслардир. Қуйидагилар фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар субъектлари бўлишлари мумкин:

- жисмоний шахслар;
- юридик шахслар;
- ўз органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари тимсолида давлат.

Рўйхатнинг охиридан ўрин олган субъектлар фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлари субъектлари сифатида майдонга чиқар экан, ўзига хос иккита хусусиятга: 1) улар ҳокимият ваколатларига, яъни қонун ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни қабул қилиш ҳуқуқига эга; 2) ўзлари томонидан мулк ҳуқуқига ҳўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида ташкил этилган юридик шахсларга мустақкамлаб бериб қўйилган мулкдан, шунингдек, фақат давлат ёки муниципал мулкчилигида туриши керак бўлган мулкдан ташқари мулкка эгалик ҳуқуқи асосида улар ўзларига тегишли мулк юзасидан ўз мажбуриятлари бўйича жавоб берадилар.

Жисмоний шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек, фуқаролиги бўлмаган шахслар кирради (ФКнинг 16-моддаси).

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабати субъекти бўлиш учун *ҳуқуқӣ субъектликка* эга бўлиш керак. Унинг мазмуни *ҳуқуқ лаёқати* ва муомала лаёқати тушунчалари орқали очилади.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ лаёқати — бу фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқатидир. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилган пайтдан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди (ФКнинг 17-моддаси).

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996., 51-бет.

Ўзбекистон Республикаси барча фуқароларининг ҳуқуқ лаёқати тенг равишда эътироф этилади. Уни чеклашга фақат қонунда белгиланган тартибдагина йўл қўйилиши мумкин. Чунинчи, жиноят қонуни жиноятнинг муайян турини содир этиб судланган кишиларга фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланиш ҳуқуқини тақиқлаш (чеклаш) ни назарда тутлади.

Фуқаролик муомала лаёқати — бу фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини эгаллаш ва амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик мажбуриятларини яратиш ва уларни бажариш лаёқатидир. Муомала лаёқати балоғат ёшига тўлгандан кейин, яъни ўн саккиз ёшга тўлгандан кейин тўла ҳажмда вужудга келади (ФКнинг 22-моддаси). Мустақил равишда битим тузиш (битим лаёқати) мумкинлиги ҳамда етказилган зарар учун мустақил мулкӣ жавобгарликни зиммасига олиш имконияти фуқароларнинг муомала лаёқати мазмунининг энг муҳим қисмлари ҳисобланади. Фуқаронинг ўз муомала лаёқатини чеклаш имкониятини ҳам, унинг ўз иродаси билан ўзини муомалага лаёқатсиз деб эътироф этишини ҳам қонун кўзда тутмайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси муомала лаёқатининг бир қанча турларини белгилайди:

- 1) тўла ҳажмдаги муомала лаёқати (ФКнинг 22-моддаси);
- 2) балоғат ёшига етмаганлар муомала лаёқати (ФКнинг 27-моддаси);
- 3) кичик ёшдаги болалар лаёқати (ФКнинг 29-моддаси).

Тўла ҳажмдаги муомала лаёқати ҳеч қандай чеклашларсиз барча битимларни амалга оширишни кўзда тутлади. Юқорида таъкидлаганимиздек, тўла муомала лаёқати ўн саккиз ёшдан бошланади. Бироқ, шу ёшга етмасдан олдин ҳам қонун тўла муомала лаёқатига эга деб эълон қилишга ҳам йўл қўяди. Бунини **эмансипация** (ФКнинг 28-моддаси) деб аташади. Эмансипация 16 ёшга тўлган кундан бошланади, яъни балоғатга етмаган шахс меҳнат шартномаси асосида ишлаётган бўлса ёки ўзининг қонуний вакиллари розилиги билан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса, васийлик-ҳомийлик органи ёки суднинг қарори билан муомалага лаёқатлик деб топилади.

Фуқаролик тўла муомала лаёқати доимий ўзгармас ўлчамдир. Лекин қонун чиқарувчи, фуқароларнинг муомала лаёқатини чеклаш мумкин бўлган ҳолатларни белгилаб қўйган. Бундай ҳолат ФКнинг 31-моддасида кўрсатилади ва спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини суистеъмол қилиш нати-

жасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўядиган фуқароларга тааллуқлидир. Шундай ҳолларда бундай фуқароларга ҳомийлик белгиланади. Шу моддага тўғри келадиган шахслар учун фақат майда майший битимларни тузиш ҳуқуқигина тан олинади. Бошқа битимларни тузиш, шунингдек, иш ҳақи, пенсия ва бошқа даромадлар олиш ва уларни мустақил сарф этишни у фақат ҳомийнинг розилиги билангина амалга оширади.

Махсус ҳолларда **фуқарони муомалага лаёқатсиз** деб эътироф этиш мумкин. ФКнинг 30-моддасига биноан муомала лаёқатидан маҳрум этишга қўйидагича йўл қўйилади: руҳий касаллиги ёки ақлий заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқарони суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин ва бундай фуқарога васийлик белгиланади.

Агар даволаниб чиққанидан кейин фуқаро ўз ҳаракатларини назорат қилишга лаёқатли бўлиб қолса, суд уни муомалага лаёқатли деб топиб, унга белгиланган васийликни бекор қилади.

Васийлик ва ҳомийликнинг бир-биридан фарқланишини кўрсатиб ўтиш жоиз. Васийлик кичик ёшдаги болалар устидан, шунингдек, суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар устидан ўрнатилади. Ҳомийлик эса 14 дан 18 ёшгача балоғат ёшига етмаганлар устидан, шунингдек муомала лаёқати чекланган фуқаролар устидан ўрнатилади. (ФКнинг 32-моддаси). Васийдан фарқли ўлароқ, ҳомий фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга киришмайди, балки фақат фуқаронинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишига кўмаклашади.

3. ЮРИДИК ШАХСЛАР — ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ СИФАТИДА

1 Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари субъектлари сифатида **юримдик шахслар** алоҳида тузилмалар бўлиб, улар махсус тартибда юзага келадиган ва тугайдиган бир қатор аломатларга эга бўлади. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 39-моддасига кўра, «ўз мулкда, хўжалик юрителишда ёки оператив бошқарувда алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юримдик шахс ҳисобланади».

Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати у ташкил топган пайтдан (мазкур кодексининг 44-моддаси тўртинчи қисми) бошланиб, юридик шахсни тугатиш тамомланган пайтдан тўхталади (Фуқаролик кодексининг 55-моддаси, ўнинчи қисми).

Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг низоми ёки қонун билан белгиланади.

Юридик шахс қонун ҳужжати билан рўйхати белгиланадиган фаолиятининг айрим турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин.

Қонунда назарда тутилган ҳолат ва тартибдагина юридик шахс ҳуқуқлари чекланиши мумкин (ФКнинг 41-моддаси).

Юридик шахснинг муомала лаёқати - юридик шахснинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини яратиш, эгаллаш ва бажариш лаёқатидир. Жисмоний шахслардан фарқли ўлароқ, юридик шахснинг муомала лаёқати унинг ҳуқуқ лаёқати билан бир вақтда бошланади ва тугайди.

1. Юридик шахс фаолияти — унинг муассислари ва иштирокчиларининг онгли иродали ҳаракатларидан иборат. Муассислар — юридик шахсни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган шахслар. Иштирокчилар — муассисларни ҳам қўшган ҳолда юридик шахс таркибига кирувчи барча шахслар ҳисобланади. /

Юридик шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларини эгаллаш унинг раҳбар органнинг вазифасидир. Ушбу орган яккабошчилик ёки коллегияликка асосланиши мумкин. Юридик шахс мажбуриятларини бажариш унинг барча иштирокчиларининг мақсади бўлади. Иштирокчилар ҳаракатларига юридик шахснинг ўзининг ҳаракатлари сифатида қаралади. Хизмат ёки меҳнат мажбуриятлари доирасида иштирокчилар томонидан содир этиладиган ҳаракатлар учун масъулиятнинг юридик шахс зиммасига тушиши шундан келиб чиқади.

/ Юридик шахслар турлари. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига барча юридик шахслар *тижорат ва нотижорат* юридик шахсларга бўлинади. /

/ Асосий мақсади фойда олишдан иборат бўлган ташкилотлар тижоратчи юридик шахс ҳисобланади. /

Тижоратчи юридик шахслар:

1. Хўжалик ширкатлари — бир қанча (жисмоний ва (ёки) юридик) шахсларнинг умумий ном билан биргаликда тадбиркорлик фаолияти юритиш бўйича шартномавий бирлашмаларидир. Хўжалик ширкатлари:

- тўлиқ ширкат;

- коммандит ширкатларга бўлинади.

Тўлиқ ширкат — иштирокчилари ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкатдир (ФКнинг 60-моддаси).

Тўлиқ ширкат маблағларни тўплаш асосида ташкил этилади. Кўшилган маблағ улушига боғлиқ ҳолда (агар низомда бошқа нарсалар кўзда тутилмаган бўлса) фойдани тақсимлаш амалга оширилади.

Тўлиқ ширкатни тузиш учун таъсис шартномасини тузишнинг ўзи кифоя. Қонунда тўлиқ ширкат учун уставнинг бўлиши назарда тутилмаган. Тўлиқ ширкатнинг таъсис шартномаси қуйидагиларни ўзида акс эттириши керак: 1) барча иштирокчилар фамилияларини ёки бир иштирокчи фамилияси «ва компания» сўзлари кўшилган ҳолда бир иштирокчи фамилиясини (масалан, Иброҳимов ва компания тўлиқ ширкати); 2) тўпланма маблағга ҳар бир иштирокчи кўшган улуш; 3) ширкат иштирокчилари ўртасида кўрилган фойда ёки зарарни тақсимлаш шартлари; 4) ширкат фаолиятини амалга ошириш муддатини ифодалаш лозим.

Янги иштирокчининг киритилишига, худди ундан чиқиб кетиш каби ширкатнинг барча иштирокчилари розилиги билан йўл қўйилади. Тўлиқ ширкат умумий асосларда ёхуд ширкат бирон-бир иштирокчисининг чиқиб кетиши ёки вафоти муносабати билан туғатилади. Тўлиқ ширкат-иштирокчиларининг сони одатда кўп бўлмайди (икки кишидан беш кишигача). Якка тадбиркорлар ва (ёки) тижорат ташкилотлари тўлиқ ширкатларнинг иштирокчилари бўлишлари мумкин (ФКнинг 58-моддаси).

Коммандит ширкат — ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари кўшган ҳиссалари доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қатнашмайдиган бир ёки бир нечта иштирокчи (ҳисса кўшувчи, коммандитчи) мавжуд бўлган ширкатдир.

Коммандит ширкатни тузиш учун ҳеч бўлмаса бир тўлиқ шерик ва бир ҳисса кўшувчи (коммандит шерик) бўлиши кифоя.

Бироқ, маблағ қўювчи ширкат (коммандит ширкат) ишларини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрумдир. Ташкил этишнинг бу шакли ўз мулкани жуда ҳам хавф остида қолдиришни истамайдиган анчагина шахсларни ширкат ишида қатнашишига жалб этиш имконини беради.

Коммандит ширкатда қатнашувчи тўлиқ шериклар ҳуқуқлари ҳамда ширкат мажбуриятлари бўйича уларнинг масъулиятлари ФК қоидалари билан белгиланади.

Шахс фақат битта коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўлиши мумкин. Коммандит ширкатдаги тўлиқ шерик шу ширкатнинг ўзида ҳисса қўшувчи ва бошқа тўлиқ ширкатда иштирокчи бўлиши мумкин эмас (ФКнинг 61-моддаси).

Коммандит ширкат ё ундан барча тўлиқ шериклар чиқиб кетиши билан, ё худ ундан ҳамма ҳисса қўшувчилар чиқиб кетганида ўз фаолиятини тўхтатади. Иккинчи ҳолатда у тўлиқ ширкатга айлантрилиши мумкин. Коммандит ширкатни, жумладан, ночорлик ҳолати учун тугатилаётганда кредиторлар талаблари қондирилгандан кейин ҳисса қўшувчилар ширкат мулкидан ўз улушларини олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

2. Хўжалик жамиятлари — иштирокчилар маблағларини бирлаштириш асосида ташкил этиладиган тижоратчи ташкилотлардир.

Хўжалик жамиятлари қуйидаги шаклларда ташкил этилиши мумкин:

- масъулияти чекланган жамият;
- қўшимча масъулиятли жамият;
- акциядорлар жамияти.

Бизнинг давримизда энг кенг тарқалган хўжалик жамияти — масъулияти чекланган жамиятдир. Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, низом фонди таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият — масъулияти чекланган жамият ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар (ФКнинг 62-моддасида).

Масъулияти чекланган жамият учун низом маблағининг энг кам миқдори белгилаб қўйилган. Шунинг учун, агар у қўрган зарар низом маблағини шу миқдордан пасайтириб юборадиган бўлса, жамият тугатилади.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, низом фонди таъсис ҳужжатларида белгиланган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият қўшимча масъулиятли жамият ҳисобланади. Бундай жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича ўз мол-мулклари билан қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан ҳамма учун бир хил бўлган жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланганидан каррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар. Иштирокчилардан бири ночор (банкрот) бўлиб қолганда унинг жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида жавобгарликни тақсимлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса, бошқа иштирокчилар ўртасида уларнинг қўшган ҳиссаларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Қўшимча мажбуриятли жамиятга ФКнинг масъулияти чекланган жамият тўғрисидаги қоидалари қўлланилади, агарда қонунда бошқа қоида назарда тутилмаган бўлса (ФКнинг 63-моддаси).

Акциядорлар жамияти (АЖ) — низом фонди муайян акциялар сонига бўлинган жамиятдир. Ўз моҳиятига кўра, АЖ масъулияти чекланган жамиятга ўхшайди, ва ундан иштирокчиларининг сони билан фарқланади. АЖ иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар ҳамда ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида жавобгар бўладилар.

Акциядорлар жамияти очиқ ва ёпиқ бўлиши мумкин. Ёпиқ АЖ ўз акцияларини фақат ўз муассислари ўртасида ёки олдиндан белгиланган иштирокчилар доирасида тақсимлайди.

Очиқ АЖларда акцияларни тақсимлаш ва ўзгаларга бериш чекланмаган шахслар доирасида эркин амалга оширилади (ФКнинг 64, 65, 66-моддалари).

Очиқ акциядорлар жамияти иштирокчиларининг сони чекланмаган. Ёпиқ акциядорлик жамиятлари иштирокчиларининг сони эллик кишидан ошмаслиги керак.

Акциядорлар умумий йиғилиши очиқ акциядорлик жамиятининг олий органидир. Акциядорлар йиғилишида кўпчилик овоз билан жамиятнинг ижроия органи сайланади. Мазкур орган коллегиял (бошқарув, дирекция) ёки якка бошчилик (директор) шаклида бўлиши мумкин.

Хўжалик жамиятлари юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган шўъба ва қарам жамиятларга эга бўлишлари мумкин.

Агар бир (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг устав фондида ундан устунлик мавқеига

эга бўлган ҳолда иштирок этиши туфайли ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача тарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти шўъба хўжалик жамияти ҳисобланади (ФКнинг 67-моддаси).

Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият хўжалик жамиятига қарашли овоз берадиган акцияларнинг йигирма фоиздан кўпроғига эга бўлса, бундай хўжалик жамияти қарам жамият деб ҳисобланади (ФКнинг 68-моддаси).

3. Ишлаб чиқариш кооперативлари — фуқароларнинг шахсан иштирок этиш ҳамда аъзоларнинг (иштирокчиларнинг) мулк билан қўшиладиган пай бадалларини бирлаштириш асосида биргалликда ишлаб чиқариш ёки бошқа хўжалик фаолиятини олиб бориш учун аъзолик негизидаги ихтиёрий бирлашмасидир. Қонун ва ишлаб чиқариш кооперативи таъсис ҳужжатларида унинг фаолиятида аъзолик негизида шунингдек, юридик шахсларнинг қатнашиши ҳам назарда тутилиши мумкин (ФКнинг 69-моддаси).

Низом ишлаб чиқариш кооперативининг таъсис ҳужжати ҳисобланади. Кооператив акциялар чиқариш ҳуқуқига эга эмас. Кооператив аъзоси шу кооператив рўйхатдан ўтиш пайтига пай бадалининг камида 10 фоизини, қолган қисмини эса, рўйхатдан ўтилган кундан кейин бир йил давомида тўлаши керак. Ишлаб чиқариш кооперативлари пай бадаллари асосида ташкил этилади. Лекин бу ерда аъзолар ўртасида фойдани тақсимлашда кооперативга топширилган мулк миқдори эмас, балки ҳар бир аъзонинг шахсий меҳнати билан иштироки муҳим аҳамиятга молик. Ишлаб чиқариш кооперативининг аъзолари кооперативнинг мажбуриятлари бўйича қонунда ва кооператив уставида назарда тутилган миқдорларда ва тартибда субсидиар (қўшимча) жавобгар бўладилар.

Кооператив аъзоларининг умумий йигилиши унинг олий бошқарув органи ҳисобланади. Қарорлар қабул қилиш чоғида кооперативнинг ҳар бир аъзоси пай миқдоридан қатъи назар, бир овозга эга бўлади. Умумий мажлис бошқарув ва унинг раисини сайлади.

Кооператив аъзоси истаган вақтида кооперативдан чиқиши, ўз пайи ёки унинг бир қисмини шу кооперативнинг бошқа аъзосига ёки (умумий мажлис розилиги билан) учинчи шахсга топшириши (сотиши) мумкин. Кооператив унинг аъзолари қарори асосида хўжалик ширкати ёки жамиятга айлантрилиши мумкин.

4. Ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот **унитар корхона** деб аталади.

Унитар корхонанинг мол-мулки бўлинмасдир ва у қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан, корхона ҳодимлари ўртасида ҳам тақсимланиши мумкин эмас.

Унитар корхона — тижоратчи ташкилотнинг алоҳида бир туридир. Унитар корхона мулки давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи мулкида жойлашган бўлади. Мулк эгаси томонидан тайинланадиган раҳбар унитар корхона бошқарув органи ҳисобланади. Барча унитар корхоналар хўжалик юритиши ҳуқуқига асосланган корхоналар ҳамда оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган корхоналарга бўлинади.

Хўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона мулк эгаси ёки унинг томонидан вакил қилинган орган томонидан ташкил этилади. Бундай корхона давлат рўйхатидан ўтгунигача унинг устав фонди мулк эгаси томонидан тўлиқ тўланган бўлиши керак. Давлат органи ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи томонидан тасдиқланган устав таъсис ҳужжати ҳисобланади. Хўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган корхона мулкнинг эгаси шу корхона мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайди. Корхона мулк эгасининг розилигисиз мулкни тасарруф этиш ҳуқуқига эга эмас. Мулкдор корхонанинг хўжалик ихтиёрида бўлган мулкдан фойдаланишдан тушган фойданинг бир қисмини олиш ҳуқуқига эгадир.

Хўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган корхонанинг тугатилиши ёки қайта ташкил этилиши мулк эгасининг қарори билан рўй беради. Бироқ, корхонанинг соф активлари қиймати қонун белгилаган миқдордан камайиб кетган ҳолатда у суд билан тугатилиши мумкин (ФКнинг 71-моддаси).

Тезкор бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, давлат органининг қарорига мувофиқ давлат мулки бўлган мол-мулк негизида тезкор бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси (давлат корхонаси) ташкил этилиши мумкин.

Давлат корхонасининг таъсис ҳужжати унинг низомидир.

Давлат корхонасининг унга бириктириб қўйилган мулкка бўлган ҳуқуқи ФКнинг 178-ва 179-моддаларига мувофиқ белгиланади.

Давлат корхонаси уни тузган давлат органининг қарорига мувофиқ қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин (ФК-нинг 72-моддаси).

Тижоратчи бўлмаган юридик шахслар — фойда олишни асосий мақсад қилиб қўймайдиган ва ўз иштирокчилари ўртасида фойдани тақсимламайдиган, ижтимоий, хайрия, маданий-маърифий ва бошқа фаолият юритиш мақсадида тузилган ташкилотлардир. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида тижоратчи бўлмаган ташкилотлар рўйхати келтирилган бўлиб, бундай ташкилотларга: матлубот кооперативи, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар, муассасалар, юридик шахслар бирлашмалари (уюшма ва иттифоқлари), фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари киритилган.

1. Матлубот кооперативи иштирокчиларнинг мулк (мулк) эҳтиёжларини қондириш мақсадида фуқароларнинг аъзоликка асосланган ихтиёрий бирлашмаси бўлиб, бу бирлашув унинг аъзолари томонидан ўз мулк (пай) бадалларини қўшиш йўли билан амалга оширилади. Матлубот кооперативининг низомида ФК 43-моддасининг тўртинчи ва бешинчи қисмларида кўрсатилганларидан ташқари: кооператив аъзолари қўшадиган пай бадалларининг миқдори тўғрисидаги; кооператив аъзолари пай бадалларининг таркиби ва уларни қўшиш тартиби ҳамда уларнинг бадални қўшиш мажбуриятини бузганлик учун жавобгарлиги тўғрисидаги; кооперативни бошқариш органларининг таркиби ҳамда ваколатлари, улар томонидан қарорлар қабул қилиш тартиби; шу жумладан, қарорлар бир овоздан ёки овозларнинг мажбурий кўпчилиги билан қабул қилинадиган масалалар тўғрисидаги; кооператив кўрган зарарларни кооператив аъзолари томонидан тўлаш тартиби тўғрисидаги маълумотлар ҳам бўлиши мумкин.

Матлубот кооперативининг аъзолари кўрилган зарарни йиллик баланс тасдиқланганидан кейин уч ой мобайнида қўшимча бадаллар тўлаш йўли билан қоплашлари шарт. Ушбу бурч бажарилмаган тақдирда кооператив кредиторларнинг талабларига мувофиқ суд томонидан тугатилиши мумкин.

Матлубот кооперативининг аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича ҳар бир кооператив аъзоси тўлайдиган қўшимча бадалнинг тўланмаган қисми доирасида субсидиар жавобгар бўладилар. Матлубот кооперативи тижорат фаолиятига нисбатан

ФКнинг тижоратчи ташкилотлар тўғрисидаги қондалари қўлла-нилади (ФКнинг 73-моддаси).

Агар жиддий мулоҳаза юритадиган бўлсак, умуман матлубот кооперативи тижоратчи ва нотижорат ташкилотлари ўртасидаги оралиқ ўринни эгаллайди. Турар-жой қурилиши, сарой (гараж), чорбоғлар ва шунга ўхшаш кооперативлар матлубот кооперативига мисол бўла олади.

2. Жамоат бирлашмалари — булар маънавий ёки ўзга номоддий эҳтиёжларни қондириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бирлашган фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир.

Жамоат бирлашмалари ўз низомларида назарда тутилган ишлаб чиқариш ёки ўзга тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ҳақлидирлар.

Жамоат бирлашмаларининг иштирокчилари (аъзолари) ушбу бирлашмаларга мулк қилиб берган мол-мулкларига, шу жумладан, аъзолик бадалларига бўлган ҳуқуқларини сақлаб қолмайдилар. Улар ўзлари аъзо сифатида иштирок этаётган жамоат бирлашмаларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, мазкур бирлашмалар эса, ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Жамоат бирлашмалари ҳуқуқий мавқеининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади (ФКнинг 74-моддаси).

3. Ижтимоий фондлар — фуқаролар ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулкий бадаллар қўшиш асосида таъсис этилган, хайрия, ижтимоий, маданий-маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайдиган, аъзоликка эга бўлмаган ташкилотдир.

Фондга унинг муассислари томонидан берилган мол-мулк фондининг мулкидир. Муассислар ўзлари ташкил этган фонднинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, фонд эса, ўз муассисларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Ижтимоий фонд мол-мулкдан ўз низомида белгиланган мақсадлар учун фойдаланади. Фонд ўз низомида назарда тутилган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақли. Фондлар тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун хўжалик жамиятлари тузишга ёки уларда иштирок этишга ҳақлидирлар.

Фонд ҳар йили ўз мол-мулкдан қандай фойдалангани ҳисоботини эълон қилиши шарт.

Ижтимоий фондни бошқариш ва унинг органларини шакллантириш тартиби унинг низомда билан белгиланади. Юқорида айтилганлардан ташқари уставда яна: фонднинг органлари тўғрисидаги, шу жумладан, фонднинг фаолиятини назорат қилиб борадиган ҳомийлик кенгаши ҳақидаги; фонднинг мансабдор шахсларини тайинлаш ва уларни озод қилиш тартиби; фонд тугатилганда унинг мол-мулкни тақсимлаш тартиби тўғрисидаги маълумотлар акс этиши керак.

4. Муассасалар — булар нотижорат ташкилот бўлиб, мулк эгаси (давлат, юридик ва жисмоний шахс) томонидан бошқарув, ижтимоий-маданий ва бошқа вазифаларни амалга ошириш учун тузилади. Муассасалар мулк эгаси томонидан тўла ёки қисман молиявий таъминлаб турилади.

Муассасалар ўз мажбуриятлари бўйича ихтиёрларидаги пул маблағлари билан жавоб берадилар. Ушбу маблағлар етарли бўлмаган тақдирда тегишли мол-мулк эгаси унинг мажбуриятлари юзасидан субсидиар жавобгар бўлади. Ўз моҳиятига кўра муассаса ўз мулкига эга бўлмаган давлат ташкилотидир. Ўзбекистон Республикасида муассасаларнинг аксарияти давлат ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органига қарашлидир. Булар — давлат бошқарувининг марказий ва маҳаллий органлари, ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари. Хусусий муассасаларни, масалан, музейлар, кутубхоналар ва шу кабиларни ташкил этишга йўл кўйилади. Муассасанинг низоми унинг таъсис ҳужжатидир.

Айрим турдаги давлат муассасалари ва бошқа муассасалар ҳуқуқий мақомининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

5. Юридик шахслар бирлашмалари (уюшма ва иттифоқлари). Юридик шахслар ўзларининг фаолиятларини мувофиқлаштириши, шунингдек, муштарак манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида уюшмалар (иттифоқлар) шаклида бирлашмалар тузишлари мумкин.

Агар иштирокчиларнинг қарорига мувофиқ уюшмага (иттифоққа) тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш вазифаси юклатилса, бундай уюшма (иттифоқ) ФКда назарда тутилган тартибда хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантрилиши керак. Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун уюшмалар (иттифоқлар), башарти бу уларнинг низом мақсадларига зид келмаса, хўжалик жамиятлари тузиш ёки уларда иштирок этишга ҳақлидирлар.

Уюшмалар аъзолари ўз мустақилликларини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар.

Уюшма ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди.

Уюшма аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича уюшманинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиар жавобгар бўладилар.

Қонун ҳужжатларида юридик шахслар бирлашмалари ҳуқуқий мақомининг хусусиятлари белгиланиши мумкин.

Низом ва таъсис шартномаси юридик шахслар бирлашмаларининг таъсис ҳужжатлари ҳисобланади.

6. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари юридик шахслар сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиларидир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари яратган ёки сотиб олган мулки унинг мулки ҳисобланади.

Фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий мақоми қонун ҳужжати билан белгиланади.

Юридик шахсларни ташкил этиш турли усуллар билан амалга оширилиши мумкин. Бу юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига боғлиқ.

Юридик шахсларни ташкил этиш усуллари:

1. Фармойиш бериш усули юридик шахсни ташкил этиш учун мулк эгасининг фармойиши (масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарори) етарли бўлган ҳолатларда қўлланади. Яқин вақтларда ҳам худди шу усул кенг тарқалганди. Унда шу йўл билан кўпчилик давлат корхоналари ва муассасалари ташкил этиларди.

2. Рухсат этиш усули. Бу усул юридик шахснинг у ёки бу ваколатли давлат органи, масалан, вазирлик ёки идора розилиги билан ташкил этилишини назарда тутди. Илгарилари жамоат ва кооператив ташкилотларнинг кўпчилиги шу йўл билан ташкил топарди. Ҳозирги вақтда рухсат этиш шакли фақат айрим юридик шахсларнинг айрим турлари учунгина сақланиб қолган. Чунончи, тижорат ташкилотлари бирлашмаларини тузиш учун олдиндан Монополияга қарши сиёсат бўйича давлат кўмитасининг розилигини олиш керак бўлади.

3. Мурожаат қилиш усули. Бу усулнинг моҳиятига асосан давлат органларининг юридик шахсларни вужудга келтиришда уларнинг рухсатини олиш талаб этилмайди. Шунинг учун бу усулни «мурожаат-этиш» усули демасдан, «меъёрий-рухсат этилиши талаб этилмайдиган усул» деб атаса мақсадга мувофиқдир.

Бу ҳозирги вақтга энг кенг тарқалган усул. Унинг моҳияти шундаки, бир ёки бир неча (жисмоний ёки юридик) шахс юридик шахсни ташкил этиш бўйича шартнома тузишади, унинг низомини ишлаб чиқишади ва барча зарур таъсис ҳужжатлари билан рўйхатдан ўтказувчи органга боришади. У ерда ҳужжатлар юридик экспертизадан ўтказилади ва кейин у ёки бу юридик шахсни ташкил этиш тўғрисида қарор чиқарилади.

Юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтиши унинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати юзага келиши учун, шунингдек, унинг фаолиятининг молиявий ҳамда солиқ назоратини таъминлаш учун керак.

Юридик шахсни рўйхатдан ўтказиш учун таъсис ҳужжатлари (низом ва (ёки) таъсис шартномаси)ни юридик шахсни ташкил этиш тўғрисидаги қабул қилинган қарор билан бирга таъсисчилар йиғилишининг далолатномаси, рўйхатдан ўтказиш ҳақидаги ариза, рўйхатдан ўтказиш учун бож тўланганлик ҳақидаги маълумот ва бошқа ҳужжатлар тақдим этилади.

Юридик шахснинг таъсис шартномаси тузилади, низом эса таъсисчилар томонидан тасдиқланади.

ФКга мувофиқ бир муассис томонидан ташкил этилган юридик шахс шу муассис тасдиқлаган устав асосида иш олиб боради.

Юридик шахснинг низоми ва бошқа таъсис ҳужжатларида юридик шахснинг номи, унинг жойлашган ери, юридик шахс фаолиятини бошқариш тартиби белгилаб қўйилиши, шунингдек, уларда тегишли турдаги юридик шахслар тўғрисида қонунда назарда тутилган бошқа маълумотлар бўлиши керак. Тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ва унитар корхоналарнинг, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, бошқа тижоратчи ташкилотларнинг ҳам таъсис ҳужжатларида юридик шахс фаолиятининг соҳаси ва мақсадлари белгилаб қўйилган бўлиши керак.

Таъсис шартномасида тарафлар (муассислар) юридик шахс ташкил этиш мажбуриятини оладилар, уни ташкил этиш соҳасида биргаликда фаолият кўрсатиш тартибини, унга ўз мол-мулкларини бериш ҳамда фаолиятида иштирок этиш шартларини белгилайдилар. Шартномага фойда ва зарарларни иштирокчилар ўртасида тақсимлаш; юридик шахс фаолиятини бошқариш, муассисларнинг унинг таркибидан чиқиш шартлари ва тартиби ҳам белгилаб қўйилади. Таъсис шартномасига муассисларнинг келишувига мувофиқ бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин.

Таъсис ҳужжатларидаги ўзгартишлар давлат рўйхатидан ўтказилган пайдан бошлаб, қонунда белгиланган ҳолларда эса,

авлат рўйхатидан ўтказишни амалга оширувчи орган ана шундай ўзгартишлар ҳақида хабардор қилинган пайтдан бошлаб учинчи шахслар учун кучга эга бўлади. Юридик шахслар ва уларнинг муассислари мазкур ўзгартишларни ҳисобга олиб иш юритган учинчи шахслар билан муносабатларда ана шундай ўзгартишлар рўйхатга олинмаганлигини ваз қилиб кўрсатишга ҳақли эмаслар (ФКнинг 43-моддаси).

Юридик шахс фаолиятининг тўхтатилиши уни қайта ташкил этиш ёки тугатиш натижасида рўй беради. Бу ҳолат ихтиёрий равишда ҳам, шунингдек, мажбурий асосда ҳам, яъни суд қарори билан амалга оширилиши мумкин.

Юридик шахсни қайта ташкил этиш қуйидаги шаклларда амалга оширилиши мумкин:

1. **Икки ёки ундан ортиқ юридик шахснинг қўшилиши.** Бунда битта юридик шахс пайдо бўлади. Топшириш ҳужжатиغا мувофиқ қўшилишгача мавжуд бўлган барча юридик шахсларнинг ҳамма мулкӣ ҳуқуқлари ва бурчлари янги вужудга келган юридик шахсга ўтади.

2. **Қўшиб олиш.** Бу ҳолатда юридик шахслардан бири қўшиб олинган юридик шахс ҳуқуқ ва мажбуриятларининг эгаси бўлиб қолади. Бу майда корхоналарни улардан йирик корхона томонидан ютиб юборишда ҳам юз бериши мумкин.

3. **Бўлиниш.** Бир юридик шахс асосида икки ёки ундан ортиқ юридик шахслар вужудга келади. Қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тақсимлаш балансига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади.

4. **Ажралиб чиқиш.** Юридик шахс таркибидан унинг айрим тузилмалари алоҳида ажралиб чиқади ва улар асосида бир ёки бир нечта юридик шахслар ташкил этилади. Қайта ташкил этиш бу шаклининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, олдинги юридик шахс яшаб қолаверади, лекин у кесик ҳолда бўлади, зеро, янги ташкил бўлган ҳар бир юридик шахсга қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бир қисми ўтади.

5. **Бир шаклдан иккинчи шаклга айлантириш** — юридик шахс ташкилий-ҳуқуқӣ шаклини ўзгартириш демакдир. Масалан, масъулияти чекланган жамият акциядорлар жамияти ёки ишлаб чиқариш кооперативига айланиш ҳуқуқига эга. Коммандит ширкати тўлиқ ширкатга айланиши мумкин ва ҳ. к. Янгидан

ташқил топган юридик шахсга ҳуқуқ ва мажбуриятлар топшириш ҳужжатига асосан ўтади.

Кўшиб олиш шаклида қайта ташқил этиш ҳолларини истисно қилганда, янгидан вужудга келган юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб юридик шахс қайта ташқил этилган ҳисобланади.

Юридик шахс унга бошқа юридик шахсни кўшиб олиш шаклида қайта ташқил этилганида кўшиб олинган юридик шахснинг фаолияти тўхтатилгани ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилган пайтдан бошлаб юридик шахс қайта ташқил этилган ҳисобланади (ФКнинг 49-моддаси).

Юридик шахсни тугатиш — бу юридик шахс фаолиятини унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа субъектларига ўтказмаган ҳолда тўхтатиши ҳаракатларидир.

Тугатиш ихтиёрий ва мажбурий бўлиши мумкин. Юридик шахс ташқил этилган фаолият муддатининг ўтиб бўлиши, унинг фаолият мақсадига эришилгани, устав мақсадларига эришиб бўлмаслиги ихтиёрий тугатишга асос бўлиши мумкин.

Юридик шахснинг тегишли рухсатномасиз (лицензиясиз) фаолият юритиши, низом мақсадларига зид фаолият ёки фаолиятнинг таъқиқланган турлари билан шуғулланиш, шунингдек, қонунни кўпол равишда бузган ҳолда фаолият юритиш **мажбурий тугатишга** асос бўлади.

Ночорлик (банкротлик) тугатишнинг махсус ҳолатига киради. Бундай тугатиш тартиби қонун билан белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 53-моддасига мувофиқ юридик шахс қуйидаги ҳолларда тугатилиши мумкин: — унинг муассислари (иштирокчилари)нинг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ, шу жумладан, юридик шахснинг амал қилиш муддати тугатиши, уни ташқил этишдан кўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан ёки юридик шахсни ташқил қилиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топганида;

— фаолият рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга оширилган ёки қонун томонидан таъқиқлаб қўйилган фаолият амалга оширилган тақдирда ёхуд 6 ой мобайнида (савдо ва савдо-воситачилик корхоналари эса 3 ой мобайнида) банк ҳисобварақлари

бўйича пул операциялари ўтказиш билан боғлиқ молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаган ва (ёки) давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йил ичида низом фонди таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантирилмаган тақдирда, шунингдек, ФКда назарда тутилган бошқа ҳолларда суднинг қарорига мувофиқ.

Суднинг юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарорида унинг муассислари (иштирокчилари) ёхуд юридик шахснинг таъсис ҳужжатлари билан уни тугатилишига вакил қилинган орган зиммасига юридик шахсни тугатишни амалга ошириш вазифаси юклатилиши мумкин (ФКнинг 53-моддаси).

Юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки уни тугатишга вакил қилинган орган бу ҳақда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга дарҳол ёзма хабар беришлари керак, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган юридик шахс тугатиш жараёнида эканлиги ҳақидаги маълумотларни юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритиб қўяди.

Юридик шахсни тугатиш ҳақида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки орган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишган ҳолда тугатиш комиссиясини (тугатувчини) тайинлайдилар ҳамда ФКнинг 55-моддасига мувофиқ тугатиш тартиби ва муддатларини белгилайдилар. Мазкур модданинг асосий мазмунини қуйидагилар ташкил этади:

а) тугатиш комиссияси матбуот органларида юридик шахсни тугатиш ҳақида, шунингдек, кредиторлар берадиган талабларнинг тартиби ва муддатлари ҳақидаги хабарни босиб чиқарадилар. Бу муддат хабар эълон қилинганидан кейин икки ойдан ортиқ бўлиши мумкин эмас;

б) кредиторлар ўз талабларини тақдим этадиган муддат тугагач, тугатиш комиссияси оралиқ тугатиш балансини тузади. Бу баланс тугатилаётган юридик шахс мол-мулкнинг таркиби, кредиторлар қўйган талаблар рўйхати, шунингдек, уларни қараб чиқиш натижалари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади;

в) агар мазкур юридик шахснинг маблағлари кредиторлар талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, тугатиш комиссияси суд қарорларини бажариш учун белгиланган тартибда юридик шахс мол-мулкни ким ошди савдоси орқали сотади;

г) тугатилаётган юридик шахс кредиторларига пул суммаларини тўлаш ФКнинг 56-моддасига мувофиқ навбат тартибда амалга оширилади.

Кредиторлар билан ҳисоб-китоблар тугаганидан сўнг тугатиш комиссия тугатиш балансини тузади. Тугатилаётган давлат корхонасининг мол-мулки ёки тугатилаётган муассасанинг пул маблағлари кредиторлар талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, кредиторлар ўз талабларининг қолган қисмини ушбу корхона ёки муассасанинг мулк эгаси ҳисобидан қондириш тўғрисида судга даъво билан мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Кредиторлар талабларини қондиргандан кейин қоладиган мол-мулк унинг муассисларига (иштирокчиларига) топширилади.

Юридик шахснинг тугатилиши ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритиб қўйилганидан сўнг юридик шахсни тугатиш тамомланган, юридик шахснинг фаолияти эса тугаган ҳисобланади (ФКнинг 55-моддаси).

Тугатиш тўғрисидаги масала билан боғлиқ равишда юридик шахснинг ночорлиги (банкротлиги) тўғрисидаги масалани ҳам кўриб чиқиш керак бўлади. Фуқаролик кодексининг 57-моддасида банкротликнинг қуйидаги таърифи келтирилган: «Тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс, давлат корхонасидан ташқари, шунингдек, матлубот кооперативи ёки ижтимоий фонд шаклида иш олиб бораётган юридик шахснинг кредиторлар талабларини қондиришга қурби етмаса, суднинг қарорига мувофиқ у ночор (банкрот) деб ҳисобланиши мумкин».

Юридик шахснинг банкрот деб эътироф этилиши уни тугатилишига олиб келади.

Тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс, шунингдек, матлубот кооперативи ёки ижтимоий фонд шаклида иш олиб бораётган юридик шахс кредиторлар билан биргаликда ўзининг банкротлигини эълон қилиши мумкин.

Суднинг юридик шахсни банкрот деб эътироф этиши ёки юридик шахснинг ўз банкротлигини эълон қилиш асослари, шунингдек, бундай юридик шахсни тугатиш тартиби қонунда белгиланади.

4. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИДА БИТИМЛАР ТУШУНЧАСИ, УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ҲАҚИҚИЙЛИК ШАРТЛАРИ

Маълумки, ҳуқуқ субъектлари ўз фаолиятларини юридик фактлар, омиллар асосига қурадилар. Ҳуқуқ назариясига кўра эга юридик фактлар (омиллар) ҳаракатлар ва ҳодисаларга бўлинади.

Ҳаракатлар қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин. Юридик ишлар қонуний ҳаракатларнинг турларидан бирига кирилади. Улар маъмурий ишлар ва фуқаролик-ҳуқуқий битимларга бўлинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий битимлари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини вужудга келтирувчи асослардан бири бўлиб ҳисобланади ҳамда улар ўртасидаги муомаланинг асосий шаклидир. Ўз моҳиятига кўра, битим фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар мавжудлигининг универсал шакли ҳисобланади. Зеро, улар бошқа ҳеч қандай шаклда мавжуд бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 101-моддасига мувофиқ фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар битимлар деб тан олинади (ФКнинг 101-моддаси). Ашёни сотиб олиш, сотиш, хизмат кўрсатиш, ашёни вақтинча фойдаланиш учун топшириш, ҳадя қилиш ва шу каби ҳаракатлар битимлар мезонини ташкил этади.

Битим хоҳиш-ирода билан боғлиқ ҳаракатдан иборат, чунки у ҳуқуқ субъектининг муайян юридик оқибатларни келтириб чиқаришга интилишини ифода қилади. Ҳуқуқ субъектининг бундай мақсади ички ирода деб аталади. Ички ирода ташқарида намоён бўладиган усуллар хоҳиш-истак билдириш (хоҳиш-иродани изҳор этиш) дейилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг турлари:

1. *Бир тарафлама, икки тарафлама ва кўп тарафлама битимлар.* Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 102-моддасига биноан «битим тузиш учун қонун ҳужжатларига ёки тарафларнинг келишувига мувофиқ бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли бўлса, бундай битим бир тарафлама битим ҳисобланади».

Шартнома тузиш учун икки тарафнинг келишилган хоҳиши зарур бўлса, бу — икки тарафлама битим бўлади. Уч ёки ундан ортиқ тарафлар хоҳиши талаб қилинса — у кўп тарафлама битим ҳисобланади. Бироқ, битимларнинг аксарияти икки тарафлама ёки кўп тарафлама битимлар бўлади.

2. *Ҳақ бараварига ва текин битимлар.* Ҳақ бараварига битимда тарафлардан бири тўлов ёки бошқа муқобил таклиф олиши керак. Битимларнинг кўпчилиги ҳақ эвазига бўлади (олди-сотди, алмашиш). Ҳадя қилиш текин битимга мисол бўлиши мумкин.

3. *Реал ва консенсуал битимлар.* Тарафлар қандайдир ўзаро биргаликдаги ҳаракатни амалга оширишга келишувга эришган пайтдан бошлаб консенсуал битим тузилган ҳисобланади. Масалан, ашёни сотиб олишни таклиф қилаётган сотувчи билан уни

сотиб олишни ихтиёр қилган харидор ўртасида келишувга эришиш пайти. Ашёни (пулни) қўлдан-қўлга топшириш пайтидан реал битим тузилган ҳисобланади. Чунончи, ҳадя қилиш, қарз бериш ёки олиш, ашёни сақлаш.

4. *Шартли ва шартсиз битимлар.* Аксарият битимлар шартсиз тавсифга эга. Бу эса ушбу битимлар бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари олдиндан ҳеч қандай қўшимча шартлар билан келишиб олинмаганини билдиради. Агар тарафлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг юзага келиши ёки тўхтатилиши қачон юз бериши номаълум бўлган ҳолатларга боғлиқ бўлса, бундай битим шартли битим ҳисобланади. Шартли битимлар кечиктириш шарти билан тузилган ва бекор бўлиш шарти билан тузилган битимларга бўлинади.

Агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларининг келиб чиқишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум бўлган ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, битим кечиктириш шарти билан тузилган ҳисобланади. Агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларининг бекор бўлишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, бундай битим бекор бўлиш шарти билан тузилган битим ҳисобланади (ФКнинг 104-моддаси).

5. *Муддатсиз ва муддатли битимлар.* Муддатсиз битимда унинг кучга кириш пайти ва тўхтатилиш муддати белгиланмайди. Муддатли битимларда эса юқорида таъкидланган ҳар икки ҳолат акс этган бўлади. Муддатли битимлар шартли битимларга ўхшаб кетади. Бироқ, муддатли битим субъектлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг вужудга келиши ва тўхтатилиш пайтини белгилар экан, уларни албатта, юз бериши керак бўлган ҳолатларга боғлиқ қилиб қўйса, шартли битим эса, мана шу ҳар икки пайтни юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатларга боғлиқ қилиб қўяди.

Кўрсатиб ўтилган битимлардан ташқари баъзан адабиётларда **биржа битимлари** алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу ажратишнинг моҳияти бундай битимларни имзолашнинг алоҳида тартиби ва уни амалга оширишнинг махсус шакли белгиланишидан иборат.

Битимнинг шакли — бу субъектларнинг эрки ва ўз хоҳиш-иродаларини ифодалаш услубидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига битимларнинг уч шакли назарда тутилган: оғзаки битимлар, оддий ёзма шаклда тузилган ва нотариал тасдиқланган битимлар (ФКнинг 105-моддаси).

Оғзаки битимлар шахс хоҳиш-иродасини оғзаки ифодалаш йўли билан тузилади. Фуқаролик кодексининг 106-моддасига му-

вофиқ, қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида ёзма шакл белгилаб қўйилмаган, жумладан, у тузилаётган вақтнинг ўзидаёқ бажариладиган битим оғзаки тузилиши мумкин.

Жетон, патта ёки одатда қабул қилинган бошқа белги бериш йўли билан тасдиқланган битим, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, оғзаки шаклда тузилган битим ҳисобланади.

Ёзма шаклда тузилган шартномани бажаришга қаратилган битимлар, агар қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, тарафларнинг келишувига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин.

Сукут сақлашга асосланган битимлар оғзаки битимларга тенглаштирилади. Сўзсиз ҳаракатлар, шахснинг битим тузишга хоҳиш-иродасини ифодаловчи сўзсиз ҳаракатлар, имо-ишоралар, мимика йўли билан тузиладиган шартномалар. Бундай битимлар конклюдент битимлар деб аталади.

Битимнинг ёзма шакли ёзма ҳужжат кўринишида тузилади ва агар иш муомаласи одатларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса, тарафлар ёки уларнинг вакиллари имзолаши керак (ФКнинг 107-моддаси).

Агар қонун ҳужжатларига ёки иштирокчилардан бирининг талабларига зид бўлмаса, битим тузиш чоғида имзодан факсимиле усулида нусха кўчириш воситаларидан фойдаланишга йўл қўйилади.

Баъзан хатлар, телеграммалар телетайпрограммалар, телефонграммалар, факслар ёки субъектлар ва улар хоҳиш-иродаларини ифодалайдиган бошқа ҳужжатлар билан айирбошлаш ҳам ёзма шаклда битим тузишга тенглаштирилади. Қонун ҳужжатларида ва тарафларнинг келишувида битим шакли мос келиши шарт бўлган қўшимча талаблар (муайян шаклдаги бланкада тузилиши, муҳр босиб тасдиқланиши ва бошқалар) белгилаб қўйилиши ва бу талабларга риоя этмаслик оқибатлари назарда тутилиши мумкин.

Агар фуқаро жисмоний камчилиги, касаллиги ёки саводсизлиги туфайли битимни шахсан ўзи имзолай олмаса, унинг илтимосига биноан битимни бошқа фуқаро имзолаши мумкин. Бошқа фуқаронинг имзоси нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан гувоҳлантирилиб, битим тузувчи уни шахсан ўзи имзолай олмаслигининг сабаблари кўрсатилиши шарт. Битимларнинг оддий ёзма шакли юридик шахслар ўртасида, шунингдек, фуқаролар ва юридик шахслар ўртасида тузиладиган

барча битимларни назарда тутати. Фақат фуқаролар ўртасида тузиладиган битимларга келсак, қонун энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммага, қонунда кўзда тутилган ҳолатларда эса битим суммасидан қатъи назар, барча битимларни ёзма равишда расмийлаштириш вазифасини юклайди.

Харидорга бериладиган чек ёзма шаклдаги битимнинг энг оддий мисоли бўла олади.

Битимнинг оддий ёзма шаклига риоя этмаслик унинг ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келмайди. Лекин ўзаро низо туғилганда, бу битимнинг тузилгани, мазмуни ва бажарилишини гувоҳлик кўрсатмалари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан тарафларни маҳрум этади.

Қонунда ёки тарафларнинг келишувиди тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади (ФКнинг 109-моддаси).

Нотариал тасдиқланган битимлар ФКнинг 107-моддасига мос келадиган ҳужжатда нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан тасдиқловчи устхат ёзиб қўйиш йўли билан амалга оширилади.

Қуйидаги ҳолларда битимларни нотариал тасдиқлаш шарт:

- 1) қонунда кўрсатилган ҳолларда;
- 2) тарафлардан исталган бирининг талаби бўйича (ФКнинг 110-моддаси).

Битим қонуний кучга эга бўлиши учун у ҳақиқий бўлиши керак.

Битимларнинг ҳақиқийлиги шартлари:

- 1) мазмуни қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга зид бўлмаган битимлар ҳақиқий деб эътироф этилади;
- 2) фақат муомала лаёқатига ва ҳуқуқ лаёқатига тўлиқ эга бўлган фуқаролар ёки қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган юридик шахслар битимларнинг иштирокчилари бўлиши мумкин;
- 3) битимда қатнашаётган шахсларнинг хоҳиш-иродаси уларнинг ички иродасига мос бўлиши керак;
- 4) хоҳиш-ирода икки хил маъноли ва ноаниқ тушунчалар орқали билдирилмаслиги лозим;
- 5) битимни тузган шахснинг хоҳиш-иродаси зўравонлик, қарамлик ва алдаш, қўрқитиш ёки мажбурлаш қўринишидаги (руҳий ёки жисмоний) тазйиқ шакллари билан ҳоли бўлиши керак;

б) битим алдов таъсири остида, яъни бир тарафнинг бошқа тараф ёки шу битимни тузишдан манфаатдор шахс томонидан атайлаб адаштириш асосида тузилмаслиги даркор;

7) битим қонунда назарда тутилган шаклда тузилиши керак.

Кўрсатиб ўтилган шартларнинг бирортасига риоя этмаслик битимни ҳақиқий эмас, деб топиш учун асос бўлади. Тан олиниши учун суд қарори керак бўладиган битимлар **баҳсли (низоли) битим** дейилади. Ҳақиқий эмаслиги суд орқали тасдиқланиши талаб этилмайдиган битим **аҳамиятсиз битим**, бўлади. Фақат номигагина, тегишли ҳуқуқий оқибатлар учун асос яратиш мақсадини кўзламай тузилган битимлар қалбаки **битим** деб аталади. Бошқа битимни яшириш мақсадида амалга оширилган битим кўзбўямачилик **битими** дейилади. Барча қалбаки **битимлар аҳамиятсиз битимлар** ҳисобланади.

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган балоғатга етмаган шахс билан тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги низоли деб ҳисобланади, яъни унинг ота-онаси ёки бошқа қонуний вакиллари даъвоси билан суд томонидан ҳақиқий эмас, деб тан олиниши керак (ФКнинг 118-моддаси). Муомала лаёқати суд томонидан чекланган фуқаро билан тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги ҳам худди шу йўл билан эътироф этилади (ФКнинг 120-моддаси). Бундай ҳолатда битимнинг ҳақиқий эмаслиги ҳомий даъвоси бўйича тан олинади.

Фуқаролик қонунчилигида **асоратга солувчи битим** деб аталган тушунча учрайди, яъни жуда оғир ҳолатлар оқибатида ўзи учун гоят ноқулай шартларга кўнишга мажбур бўлган шахс тузган битим учраб туради. Агар бошқа тараф бундай вазиятдан ўз манфаатлари йўлида, яъни масалан, бойиб қолиш ёки муайян фойдага эга бўлиш мақсадида фойдаланган бўлса, бундай битим суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин.

Битимни ҳақиқий эмас, деб топиш пайтида тарафлар битим тузишдан олдинги ҳолатга қайтишлари керак. Бундай тадбир **реституция** деб аталади. У икки тарафлама (ҳар бир тараф битим натижасида сотиб олган мол-мулкни бошқасига қайтарадиган ёки унинг қийматини тўлайдиган ҳолат) ва бир тарафлама (агар суд битимнинг ҳақиқий эмаслигига бир тараф айбдор деб топса) бўлиши мумкин. Бир тарафлама реституция натижасида жабрланган томонга мол-мулк қайтарилади, айбдор томондан эса мол-мулк давлат фойдасига тортиб олинади. Агар ҳар икки тараф мол-мулк давлат фойдасига тортиб олинмаган бўлса, реституция қўлланилмайди.

Битим ҳақиқий эмас, деб эътироф, этилган пайтда жабрланган томон кўрган зарарларини ундириб бериш-қоплашни талаб қилиши мумкин. Битимни ҳақиқий эмаслигини исботлашнинг бутун оғирлиги шу битимни ҳақиқий эмас, деб топишни талаб қилаётган томонга тушади.

5. МУЛК ҲУҚУҚИНИНГ МАЗМУНИ, ВУЖУДГА КЕЛИШ ВА БЕКОР БЎЛИШ АСОСЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонун ҳужжатларида шахснинг ашёга (мулкка) муносабатини тартибга солувчи меъёрларга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу муносабатлар ҳаминша фаол ва тезкор характерга эга бўлади. У ашёга нисбатан юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг муайян ҳажмига эга бўлган, яъни қонуний ҳуқуқли субъектнинг ўз манфаатларини қондириш мақсадида ашёга бевосита таъсири билан боғлиқ. У ёки бу ашё шу субъектнинг ҳўжалик ҳукмронлиги доирасида бўлади. Қонуний ҳуқуқли субъектнинг (ўз эгаллигида бўлган ёки шунингдек, унинг мулки бўлмаган) ашёга нисбатан айнан шундай фаол муносабати мулк ҳуқуқининг ва ашёвий ҳуқуқнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 165-моддаси мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларига ҳўжалик юритиш ҳуқуқи ва тезкор бошқариш ҳуқуқи; мерос қилиб қолдириладиган ер участкаларига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи; бегона ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш ҳуқуқи — сервитутлар ҳамда мулкдор бўлмаган шахсларнинг бошқа ашёвий ҳуқуқларини киритади. Мулкдор бўлмаган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқлари қонунбузарлардан ФКнинг 232-моддасида кўзда тутилган тартибда ҳимоя қилинади¹.

Мулк ҳуқуқи мулкдор бўлган шахсларнинг ашёвий ҳуқуқларига киради. Мулк — у ёки бу моддий неъматлар (ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки ўзлаштириш)нинг мансублиги бўйича кишилар ўртасида мулкый муносабатларни тавсифловчи иқтисодий категориядир.

Мулк ҳуқуқи — ўз эгасига унга тегишли мулкка нисбатан эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш бўйича ваколатлар берувчи ашёвий ҳуқуқдир.

Мулк ҳуқуқи мазмуни Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 164-моддасида баён этилган. Шу модданинг ўзида

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996., 103-бет.

мулк ҳуқуқининг мuddатсиз эканлиги таъкидланади. Ушбу моддага мувофиқ мулк ҳуқуқи уч таркибий қисм: 1) мулкка эгалик қилиш; 2) ундан фойдаланиш; 3) мулкни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборат.

Эгалик қилиш ҳуқуқи — бу амалда ашёга эга бўлиш, унга бевосита таъсир ўтказиш имконияти (ушлаб кўриш, ҳис этиш, гараждаги сенинг автомобилнинг, сен ўз квартиранда ўтирибсан, ҳис-туйғулари ва ҳ.к.). Бунинг устига эгалик ҳуқуқи мулкдорни ўз ашёси билан бевосита алоқада бўлишини талаб қилмайди. Масалан, дам олишга кетар экан мулкдор ўзи қолдириб кетаётган мулкнинг, қолдирилган квартиранинг эгаси бўлиб қолаверади. Мулкка эгалик қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин.

Амалдаги меъёрий ҳужжатлар ёки тарафлар келишувига биноан вужудга келадиган эгалик қонуний эгалик ҳисобланади. Буюмга берилган чек, кафолат талони, олди-сотди бўйича ёзма шартнома ва бошқа ҳужжатлар ашёнинг қонуний сотиб олинганини тасдиқловчи асос бўлиши мумкин.

Етарли ҳуқуқий асосларсиз ашёни эгаллаш ноқонуний эгалик ҳисобланади. Ҳужжатларни тегишли равишда расмийлаштирмадан ашёни сотиб олиш, мулкни махфий ёки ошкора ўғирлаб олиш, уй ёки квартирага ўзбошимчалик билан кириб олиш (эгаллаш) ва ҳ. к. ноқонуний эгаликка киради. Ноқонуний эгаллаш инсофли (ҳалол) ва инсофсиз бўлиши мумкин.

Мол-мулкни ўзига ноқонуний ўтказилганлигини билмаган ва билиши мумкин ҳам бўлмаган шахс мулкнинг инсофли эгалловчиси деб тан олинади.

Мол-мулкни ўзига ноқонуний ўтказилганлигини билган ёки билиши керак бўлган шахс мулкнинг инсофсиз эгалловчиси ҳисобланади. Эгалик ҳуқуқи мулкдордан мулкдор бўлмаган шахсга ўтиши мумкин (масалан, ашёларни сақлаш камерасига топшириш). Бунда мазкур ҳуқуқни топшираётган шахс ашёнинг мулкдори бўлиб қолаверади.

Фойдаланиш ҳуқуқи — бу ашёлар воситасида у ёки бу эҳтиёжларни қондириш, ашёдан унинг фойдали хусусиятларини ҳамда даромадини олиш ҳуқуқидир. Эгалик ҳуқуқи сингари фойдаланиш ҳуқуқи ҳам мулкдор бўлмаган шахс томонидан масалан, ижара шартномаси бўйича топширилиши мумкин (ФКнинг 535-моддаси).

Тасарруф этиш ҳуқуқи юридик ҳужжатлар асосида ашёнинг тақдирини тасарруф этиш йўлидаги қонуний ҳуқуқлиликдан

фойдаланиш бўлиб ифодаланади. Тасарруф этиш ҳуқуқини амалга ошираркан, мулкдор ашёни ўздан бегоналаштириши (сотиши, ҳадя қилиши, мерос бўйича топшириши ва ҳ. к.) ёки ижарага топшириши, ҳуллас, то ашёни йўқ қилиб ташлашгача, яъни юридик ҳолатини ўзгартиришгача бориши мумкин.

Уччала қонуний ҳуқуқлиликнинг моҳияти шундаки, мулкдор мутлақо ўз ихтиёри асосида мулкка эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади, шунингдек, ўз мулкига нисбатан қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатларга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этишга ҳақлидир.

Лекин, шунга қарамай, мулкдорнинг ўзига тегишли ашёга нисбатан ҳокимияти чексиз-чегарасиз эмас. Мулк ҳуқуқини амалга ошириш бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига зарар етказмаслиги керак. Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширишда фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олувчи чораларни кўришга мажбур (ФКнинг 172-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ мамлакатимизда мулкнинг ҳар қандай шакллари ҳимоя қилинади. Фуқаролик кодексининг 167-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади. Бунда Фуқаролик кодексининг 213-моддасида баён қилинганидек, республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалардан (муниципал мулк) иборат бўлган давлат мулки оммавий мулкдир. ¶

Бошланок қайд этиш керакки, «мулк шакли» тушунчаси юридик эмас, балки иқтисодий категориядир. Бироқ, ҳар бир мулк шакли ўзига мос мулк ҳуқуқининг пайдо бўлишига сабаб бўлиши лозим. Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, муниципал тузилмалар (шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари) оммавий (давлат) ва муниципал мулк субъектлари ҳисобланади. Фуқаролар ва нодавлат юридик шахслар хусусий мулк субъектларидир.

¶ Мулк ҳуқуқи асосида мулк бир эмас, икки ва ундан ортиқ шахсларга мансуб бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда мулкка нисбатан умумий мулк ҳуқуқи вужудга келади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 216-моддасига мувофиқ «мол-мулк мулкдорлардан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган (улушли мулк) ёки бундай улушлар аниқлаб қўйилмаган (биргаликдаги мулк) ҳолда умумий мулк бўлиши мумкин».

Умумий мулк турли хил асосларда вужудга келади. Масалан, никоҳда турган шахсларга нисбатан юзага келиши мумкин. Бир-

галикдаги харид натижасида, мулкни мерос қилиб қолдириш ва бошқа асосларда ҳам умумий мулк пайдо бўлади.)

Умумий улушли мулк ё қонун кучи билан ёки тарафлар келишуви бўйича белгиланади. Бу, умумий мулк мулкдорлар сонига мутаносиб равишда улушларга бўлинади, деган маънони билдиради. Улушлар ҳажми умумий мулкка ҳар бир мулкдор қўшган ҳиссасининг катта-кичиклигига боғлиқ ҳолда ёки қонун бўйича белгиланади. Агар қонун улушлар ҳажмини белгиламайдиган ва тарафлар ҳар бир мулкдор улуши ҳажмини олдиндан келишиб олган бўлмасалар, унда мулк баравар улушларда бўлинади. Бундай ҳолларда умумий мулк иштирокчилари сонининг ўзгаришига боғлиқ равишда улуш ҳажми ортиб ёки камайиб бориши мумкин (ФКнинг 217-моддаси).

¶ ФКнинг 218-моддасига биноан, ҳар бир улушли мулк иштирокчиси ўз хоҳишига қараб ўз улушини сотишга, совға қилишга, васият қилиб қолдиришга, гаровга беришга ёки бошқача тарзда тасарруф этишга, улушни ҳақ эвазига бошқа шахсга бериш чоғида ушбу Кодекснинг 224-моддасида назарда тутилган қоидаларга амал қилган ҳолда ҳақли бўлади. 224-моддада эса мулкдорлардан бири ўз улушини бошқа шахсга сотган вақтида қолган мулкдорлар сотилган улушни у сотиладиган нархда ва бошқа шартларда имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқига эгадирлар, ким ошди савдоси орқали сотиш ҳоллари бундан мустасно, дейилган.

Умумий мулкдаги улушини сотувчи иштирокчи бу ҳақда умумий мулкнинг қолган иштирокчиларини ёзма равишда хабардор қилиб, улушнинг нархини ва уни сотишнинг бошқа шартларини кўрсатишга мажбур. Агар қолган мулкдорлар имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечсалар ёки бу ҳуқуқни хабар қилинган кундан эътиборан кўчмас мулкка нисбатан бир ой давомида, бошқа мол-мулкка нисбатан эса, ўн кун давомида амалга оширмасалар, сотувчи ўз улушини ҳар қандай шахсга сотишга ҳақли бўлади (ФКнинг 224-моддаси). Агар умумий мулк улушини сотиш чоғида сотувчи имтиёзли сотиб олиш қоидасини бузган бўлса, бошқа мулкдорлар уч ой мобайнида харидорнинг қилган ҳаракатидан норози бўлиб, унга ўтказилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзларига ўтказишни суд тартибида талаб қилишга ҳақлидирлар.

¶ **Биргаликдаги мулк.** Бунда биргаликдаги мулк иштирокчилари мулкдорлари улушларини аниқламаган ҳолда биргаликда эгалик қиладилар ва фойдаланадилар. Эр-хотинлар мулки ва деҳқон,

фермер хўжалиги мулки шундай мулк ҳисобланади. Биргаликдаги мулк иштирокчилари ўзаро келишган ҳолда биргаликда эгалик қиладилар, фойдаланадилар ва уни тасарруф этадилар. Биргаликдаги мулкнинг ҳар бир иштирокчиси, агар иштирокчиларнинг келишувидан бошқача тартиб англашилмаса, умумий мол-мулкни тасарруф этиш хусусида битимлар тузишга ҳақли.

Бироқ, биргаликдаги мулк иштирокчиларидан бири тузган умумий мол-мулкни тасарруф этиш билан боғлиқ битим уни тузган иштирокчининг зарур ваколатлари йўқлиги сабабли, битимдаги иккинчи тараф буни билган ёки билиши лозим бўлганлиги исботланган тақдирдагина қолган иштирокчиларнинг талабига мувофиқ ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин (ФКнинг 225-моддаси).|

Умумий мулк иштирокчисининг улушини ажратишга фақат унинг иштирокчилар таркибидан чиқиш чоғида мулкни барча иштирокчилар ўртасида баравар улушларга бўлган ҳолда йўл қўйилади (ФКнинг 226-моддаси).

| Қонун мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва мулкни тасарруф этиш билан боғлайдиган қонуний ҳуқуқлилиқ бошланиши билан боғлайдиган юридик фактлар мулк ҳуқуқини эгаллаш учун асослар ҳисобланади. Улар: меҳнат фаолияти, мол-мулкдан фойдаланиш соҳасидаги тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолияти, шу жумладан, мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, битимлар асосида қўлга киритиш; давлат мол-мулкни хусусийлаштириш; мерос қилиб олиш; эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат; қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа асослардан иборат (ФКнинг 182-моддаси).

Адабиётларда мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асосларини бошланғич ва ҳосила асосларга бўлиш одати қабул қилинган.

| Мулк ҳуқуқи вужудга келишининг бошланғич (дастлабки) усуллари олдинги мулкдор ҳуқуқларига боғлиқ бўлмайди. Мулк ҳуқуқи ё илк бор ёки ашёнинг олдинги эгаси хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келади. Ўзбекистон қонун ҳужжатлари мулк ҳуқуқини эгаллашнинг шундай усуллари қаторига қуйидагиларни киритади: 1) мулкни яратиш ва кўпайтириш (ФКнинг 183-моддаси); 2) кўчар ва кўчмас мулкка очиқ (ошкора) узоқ ва узлуксиз эгалик қилиш (эгаллаш муддати) натижасида мулкни эгаллаш (ФКнинг 187-моддаси); 3) ҳамма йиғиб олиши мумкин бўлган ашёларни мулкка айлантириш (ФКнинг 189-моддаси); 4) эгасиз ашёлар, топилма, қаровсиз ҳайвонлар ва

хазинага мулк ҳуқуқини эгаллаш (ФКнинг 191, 192, 193, 194, 195, 196-моддалари).

Мулк ҳуқуқи вужудга келишининг ҳосила усуллари шу билан фарқ қиладики, янги мулкдор ҳуқуқи олдинги мулкдор ҳуқуқига асосланади, яъни унинг хоҳиш-иродаси бўйича вужудга келади. Бундай ҳолларда мулк ҳуқуқи, одатда, шартнома асосида (олдиротди, алмашиш, ҳадя қилиш ва ҳ. к. бўйича шартномалар бўйича) ва мулкни мерос қилиб қолдириш тартиби асосида вужудга келади. Бундан ташқари, Ўзбекистон қонун ҳужжатларига мувофиқ мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг ҳосила усулларига қуйидагилар киради:

1. Национализация, (миллийлаштириш) фуқароларга ҳамда юридик шахсларга қарашли национализация қилинаётган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказишдан иборат.

Мазкур мол-мулк кейинчалик денационализация қилинган тақдирда, агар қонунларда ўзгача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, собиқ мулкдорлар ушбу мол-мулкнинг қайтариб берилишини талаб қилишга ҳақлидирлар (ФКнинг 202-моддаси).

Шуни таъкидлаш жоизки, мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг бу усули (афтидан узоқ давом этган анъанага кўра) Фуқаролик кодексидаги мулк ҳуқуқини ҳосила усул билан қўлга киритилган мулк ҳуқуқи рўхатида биринчи ўринга қўйилган. Ваҳоланки, ҳозирги вақтдаги ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар бу усулнинг эндиликда камдан-кам учрашини тақозо этади. Умуман олганда эса, мазкур қонун ҳужжатида мувофиқ национализация мулк ҳуқуқининг ҳақ тўлаш билан ўтишини назарда тутди. Бу национализация тадбирини мулкни сотиб олишга жуда яқин қилиб қўяди.

2. Хусусийлаштириш — национализацияга қарама-қарши жараён, яъни давлат (республика ёки муниципал) мулкни фуқаролар ва юридик шахсларга махсус ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган тартибда топширишдир.

3. Реквизиция қуйидагиларни кўзда тутди: Табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилиши мумкин (реквизиция).

Реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли (ФКнинг 203-моддаси).

Мусодара — бу маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят учун, шунингдек фуқаролик-ҳуқуқий меъёрларига риоя этмаганлик учун суд қарорига биноан жазо сифатида ҳақ тўламай мулкни олиб қўйишдир (ФКнинг 201-моддаси).

Мулк ҳуқуқининг бекор бўлиши. Мулк ҳуқуқини вужудга келишининг барча бошланғич усуллари мулкни бир шахсдан бошқасига ўтказиш фактидан келиб чиқади. Бу — бир шахсда мулк ҳуқуқининг вужудга келиши учун у бошқа шахсда бекор бўлиши кераклигини англатади. Худди шунинг учун ҳам мулк ҳуқуқини эгаллашнинг юқорида кўрсатиб ўтилган усуллари бир вақтнинг ўзида бошқа шахс томонидан ўз мулкнинг ихтиёрий ёки мажбурий топширилиши натижасида унинг мулк ҳуқуқининг бекор бўлишига асос бўлиб ҳам хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 197-моддасида шундай баён қилинади: «Мулк ҳуқуқи мулкдорнинг ихтиёрий суратда мажбуриятни бажариши, мулкдорнинг мол-мулк тақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиши, суд қарори асосида мол-мулкни олиб қўйиш (сотиб олиш) йўли билан, шунингдек, мулк ҳуқуқини бекор қилувчи қонун ҳужжатларига асосан бекор бўлади».

Мулк ҳуқуқини муҳофаза этиш усуллари. Фуқаролик ҳуқуқи мулкдорни бошқа шахсларнинг ҳар қандай ноқонуний ҳаракатларидан ҳимоя қилади. Бундай ҳаракатлар ашё мулкдор ихтиёридан унинг иродасига хилоф равишда чиқиб кетаётган вазиятда ўз ифодасини топиши мумкин. Масалан, ўғирлаш, талон-торож қилиш, товламачилик йўли билан ашёни олиб қўйиш ҳолларида. Мазкур ҳолатда мулкдорнинг поймол этилган ҳуқуқи суд тартибида виндикация (ҳимоя) даъвоси ёрдамида тикланади. **Виндикация даъвоси** — бу мулкдорнинг ўз мол-мулкни бошқа ҳар қандай шахснинг қонунсиз эгалигидан қайтаришни суд орқали талаб қилиб олиш ҳуқуқи (ФКнинг 228-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 231-моддасига кўра, мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин (негатор даъво).

Мазкур ҳар икки даъво ашёвий-ҳуқуқий моҳиятга эга бўлиб, бизнинг назаримизда, уларга батафсилроқ тўхталиш ўринли бўларди.

Виндикация даъвоси — бу ўз мулкидан маҳрум бўлган мулкдорнинг шу мулкка қонунсиз эгалик қилиб турган мулкдор бўлмаган шахсдан мол-мулкни асл ҳолида қайтаришни талаб қилиб олишидир. Ўз мулкидан маҳрум бўлган мулкдор ёки шу мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс мазкур даъво бўйича даъвогар деб ҳисобланади. Мол-мулкни қонунсиз инсофли (ФКнинг 229-моддаси) ёки инсофсиз эгалловчи (ФКнинг 230-моддаси) жавобгар бўлиб майдонга чиқади. Боз устига бунда даъво билан чиқиш чоғида мол-мулкни амалда эгаллаб турган шахс жавобгар бўлиши мумкин. Агар мулкдор ўз хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мол-мулкка эгалик ҳуқуқини йўқотган бўлса виндикация даъвоси билан чиқилади. Виндикация даъвоси билан чиқиш учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши керак:

- талаб қилинаётган мулк амалда бошқа шахснинг эгалигида бўлиши керак;

- фақат бошқасига алмаштириб бўлмайдиган ашёлар ва турга хос аломатлари бўлган ашёлар даъво предмети бўлиши мумкин;

- мулкдор маҳрум бўлган мулк ўзининг асосий хусусиятларини ва сифат белгиларини йўқотмаган бўлиши лозим;

- мулкига эга бўлмаган мулкдор ва уни қонунсиз эгалловчи шахс даъво қилинаётган мол-мулк бўйича бир-бирлари билан шартнома ёки бошқа мажбуриятли ҳуқуқий муносабат билан боғланмаган бўлишлари керак.

Виндикация даъвосини қондиришда тегишли ҳисоб-китоблар амалга оширилиши керак. Даъвогар мол-мулкни асли ҳолида қайтариш билан бирга, агар жавобгар шу мол-мулкни инсофсиз эгаллаб турган бўлса, ундан мол-мулкка эгалик қилган бутун вақти давомида олган фойдалари (ҳосил - дарахтлар)ни қайтаришни ёки тўлашни талаб қилиши мумкин. Қонунсиз инсофли эгалловчи эса, мол-мулк эгасига бу шахс ё ўзининг эгалиги қонуний эмаслигини билган ёки билиши лозим бўлган пайтдан бошлаб ёхуд мулкдорнинг мол-мулкни талаб қилиб олиш ҳақидаги даъвоси бўйича талаб келган пайтдан бошлаб олган ёки чиқариб олиши лозим бўлган ҳамма даромадларни (ҳосил-дарахтларни) қайтариши керак бўлади. Айни пайтда инсофли эгалловчи ҳам, инсофсиз эгалловчи ҳам мол-мулкдан қанча вақт давомида олинган даромад мулкдорга қайтарилиши керак бўлса, шунча вақт давомида мол-мулкка қилинган зарур харажатларни

тўлашни мулкдордан талаб қилишга ҳақли ва шу кабилар. Бундан ташқари инсофли эгалловчи мол-мулк сифат белгиларининг яхшилайдиган нарсаларни башарти мулкка зарар етказмай ажратиб олиш имкони бўлса, бу нарсаларни ўзида қолдириши мумкин ёки акс ҳолда шу мақсадга сарфланган харажатларни тўлашни талаб қилиши мумкин (ФКнинг 230-моддаси).

Негатор даъво — 231-модда мазмунидан келиб чиқишича, ўз мулкига эгалик қилаётган мулкдорнинг шу мулкдан фойдаланиши ва уни тасарруф этишдаги қонуний ҳуқуқларини амалга оширишдаги тўсқинликларни бартараф этиш талабидир. Мол-мулкнинг амалдаги ва қонуний эгаси бўлган, лекин ундан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлган шахс ёки кўрсатиб ўтилган қонуний ҳуқуқларини амалга оширишга тўсқинлик қилинаётган шахс негатор даъвоси бўйича **даъвогар** ҳисобланади. Ўзининг ғайри ҳуқуқий хатти-ҳаракатлари билан мулкдорнинг ўз қонуний асосда фойдаланиш ҳуқуқини тўла амалга оширишига имкон бермаётган шахс негатор даъво бўйича **жавобгар** бўлади.¹

Ер участкаси бўйича қўшнилардан бирининг ноқонуний кирдикорлари (ўтиш жойларини тўсиб қўядиган материаллар омборини ташкил қилиш, уйни қўшни участкасига зич қилиб қуриш, ўз участкасини ҳаддан ташқари баланд қилиб ўраш ва ҳ. к.) бундай вазиятга типик мисол бўла олади. Жавобгарнинг ҳаракатлари ёки фаолиятсизлиги ноқонунийлигини исботлаш даъвогар мажбуриятига кирмайди. Агар жавобгар тескарисини исботлай олмаса, унинг ҳаракатлари ноқонуний ҳисобланади. Агар жавобгар ўз ҳаракатларининг қонунийлигини исботлайдиган бўлса, негатор даъво қондирилмайди.

Мажбурият ҳуқуқининг мазмуни ашёвий ҳуқуқларнинг бир шахсдан бошқасига ўтиши билан боғлиқ фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан иборат.¹ «Агар ашёвий ҳуқуқ муайян шахсга бириктирилган мулкнинг аҳволини қайд этадиган бўлса, мажбурият ҳуқуқи эса, мулкнинг ҳаракати ва қайта тақсимланиши жараёнини мувофиқлаштиради. Бошқача қилиб айтганда, ашёвий ҳуқуқ турғунлик ҳолатидаги мулкий муносабатларни, мажбурият ҳуқуқи эса шу мулкий муносабатларнинг жўшқин ҳолатини ифодалайди».¹

Мажбурият ҳуқуқининг асосида мажбурият тушунчаси ётади. Мажбурият — фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бўлиб, унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян

¹ Қаранг: Макаренко С.Н., Байлов А.В. Правосудие. М., 1999., 115-бет.

ҳаракатни амалга оширишга, чунончи: мол-мулкни топшириши, ишни бажариш, хизматлар кўрсатиш, пул тўлаш ва ҳоказо ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса, қарздордан ўзини ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида ҳамда ФКда кўрсатилган бошқа асослардан келиб чиқади (ФКнинг 234-моддаси).

Шу тариқа мажбуриятда икки тараф — қарздор ва кредитор қатнашади. Қарздор ва кредитор — мажбурият ҳуқуқи субъектлари бўлиб, улар моддий бойликларни топшириш, товарларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш ва шу каби мулкый муомала соҳасида қатнашаётган жисмоний ва юридик шахсларнинг муайян доирасини аниқлашга хизмат қилади. Қарздор томонида ҳам, худди шунингдек, кредитор томонидан ҳам бир вақтнинг ўзида бир неча шахс иштирок этиши мумкин.

Қонун субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келишини боғлайдиган юридик фактлар мажбуриятларнинг келиб чиқишига асос бўлади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларига асосан мажбуриятлар:

- шартномалардан;
- етказилган зарар оқибатида;
- суд қарори асосида;
- фуқаролик қонунчилиги фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларнинг вужудга келиши билан боғлайдиган бошқа ҳаракатлар ва ҳодисалар натижасида келиб чиқиши мумкин.

Шартнома мажбуриятларнинг вужудга келиши учун энг кенг тарқалган ва муҳим асослардан бири ҳисобланади. Мажбуриятлар кўпинча олди-сотди, ижара, айрибошлаш, пудрат ва шу кабилар бўйича шартномалардан иборат бўлади. Барча шартномалар охир-оқибатда ягона бир вазифага эга мулкый муомалани ташкил этиш шакли бўлиб хизмат қилади.

Мажбуриятларнинг шартномасиз вужудга келиш шакллари ҳам анча кенг тарқалган. Масалан, **етказилган зарар оқибатидаги мажбурият** фуқаролар, ташкилотларнинг зарар етказилишига олиб келган онгли ёки ихтиёрсиз ҳаракатлари оқибатида пайдо бўлади. Жисмоний шахс саломатлиги, ҳаёти ёки мулкига зарар етказган шахс бундай зарарни тўла ҳажмда тўлаши керак. Маънавий зарар ҳам тўланиши керак бўлган зарарлар қаторига

киради. Унинг ҳажми суд томонидан зарар келтирилган конкрет шарт-шароитларни назарда тутган ҳолда аниқланади.

Давлат органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг маъмурий ҳужжатлари ҳам мажбуриятларнинг юзага келишига асос бўлиши мумкин. Мисол учун, маҳаллий маъмуриятнинг фуқарога турар-жой бериш ҳақидаги қарор муниципал ижарачи фуқаро билан ижарага берувчи — муниципал уй эгаси ўртасидаги турар-жой мажбуриятларининг келиб чиқишига асос бўлиб хизмат қилади.

Мажбурият ҳуқуқининг муҳим қисмларидан бири **мажбуриятларнинг ижросини талаб этишдан иборат бўлиб**, у тегишли ва қатъий бажаришни талаб этишдан иборат бўлиши мумкин.

Бурчли шахс томонидан кредитор олдида мажбуриятни шартнома, қонун ёки иш муомаласи одатларидан келиб чиқувчи белгиланган муддатда ва белгиланган жойда бажарган ҳаракатлари **лозим даражада бажариш** деб эътироф этилади.

Мажбур шахснинг шартномада белгиланган шартларни бузган ҳолда бажариши **лозим даражада бажарилмаган** деб аталади (Тегишли равишда бажарилмаган мажбуриятни мажбур шахснинг қабул қилган мажбуриятлари бўйича амалдаги фаолиятсизлигини билдирувчи мажбуриятларни бажармасликдан фарқлаш лозим).

Реал суратда бажариш қарздорнинг айнан мажбурият мазмуни ташкил этувчи ҳаракатни ушбу мажбуриятни етказилган зарарни қоплаш ёки жаримани тўлаш кўринишида пул билан алмаштирмаган ҳолда амалга оширишни назарда тутди. Умуман, мажбуриятларнинг қатъий ва тегишли равишда бажаришларга бўлиниши кўп жиҳатдан шартли тавсифга эга. Чунки мажбуриятни реал амалга оширмай туриб, уни тегишли равишда ижро этиб бўлмайди.

Мажбуриятларнинг бажарилиши кредиторларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган ҳоллар ҳам маълум. Бундай вазиятда мажбуриятларни муқобил тарзда бажариш ҳақида сўз кетади (ФКнинг 256-моддаси). Масалан, олди-сотди шартномасига кўра, сотувчининг ашёни харидорга мулк сифатида топшириш мажбуриятини бажариши харидорнинг ҳам бунинг учун муайян миқдордаги пулни тўлаши билан боғлиқ.

Мажбуриятларнинг барқарорлиги, агар қонунда ёки мазкур шартноманинг ўзида бошқача тартибни кўзда тутмаган бўлмаса, бирон-бир тарафнинг ўзича бир томонлама тартибда шартнома шартларини ўзгартиришга ҳақли эмаслиги билан таъминланади.

Шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга фақат қуйидаги ҳоллардагина рухсат этилган: мажбуриятларнинг муқобил тарафдан бажарилишининг кечиктирилиши; мажбуриятларни бажариш муддати ўтиб кетганда; тарафлардан бири томонидан шартнома шартлари жиддий бузилган тақдирда.

Қарздор ўз мажбуриятларини турлича йўл билан, бир йўла (бутунича) ёки бўлиб-бўлиб бажариши мумкин. Агар тарафлар мажбуриятни бажариш усулини олдиндан келишиб олмаган бўлсалар, кредитор мажбуриятни бўлиб-бўлиб бажарилишини қабул қилмаслик ҳамда қарздордан уни тўла ҳажмда бажаришни талаб қилишга ҳақлидир. Айрим ҳолларда қарздор **мажбуриятнинг бажарилишини учинчи шахсга топшириши мумкин** (ФКнинг 240-моддаси). Масалан, етказиб бериш шартномаси бўйича мажбуриятини қарздор юкни ташиб берувчи зиммасига юклайди. Бундай ҳолатда шартнома икки томонлама тузилганича қолаверади. Зеро, юк ташувчи мажбуриятдаги тарафлардан бири бўлолмайди. Шунинг учун агар мажбуриятнинг бажарилиш шarti юк ташувчи айби билан бузиладиган бўлса, кредитор ўз эътирозини юк ташувчига эмас, қарздорга йўналтиради.

Мабодо, кредитор юзага келган вазият тақозоси билан мажбуриятнинг бажарилишини шахсан қабул қилиб ола олмаса, мажбурият кимнинг олдида бажарилиши шарт бўлса - ўша шахсни белгилаб беришга ҳақлидир. Буни ижро манзилини ўзгартириш дейилади. Ушбу ҳолатда қарздор ўз мажбуриятларини ижросини ё кредитор томонидан ёки бунга қонуний вакил қилинган шахс томонидан қабул қилинишини исботлов-далилни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Зеро, агар қарздор бунга ишонч ҳосил қилмай туриб, ўз мажбуриятини қабул қилишга қонуний вакил қилинмаган шахс олдида ижро этадиган бўлса, мажбурият бажарилмаган ҳисобланади, мажбуриятни қабул қилган шахсга нисбатан суд даъвоси қондирилмайди.

Мажбуриятнинг бажарилиш муддати шартномада кўзда тутилган бўлиши керак. Агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгилаб қўйилган бўлса, кредитор ҳар қачон ижрони талаб қилишга, қарздор эса, ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажариши шарт (ФКнинг 242-моддаси).

Мажбуриятнинг белгиланган муддатда бажарилмаслиги уни кечиктириш деб аталади. Мажбуриятни муқобил тарзда бажаришда қарздор ҳам, кредитор ҳам бажариш муддатини кечиктиришга йўл қўйишлари мумкин.

Фақат муддатни ўтказиб юборишгина эмас, балки мажбуриятни муддатидан илгари бажариш ҳам мажбуриятни бажариш муддатини бузишга киради. Мажбуриятни муддатидан олдин бажариш мумкинлиги шартномада белгилаб қўйилган ҳоллар бундан мустасно (ФКнинг 243-моддаси).

Агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятни бажаришни кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб бажаришга йўл қўйилмайди.

Етарли асослар мавжуд бўлганида суд қарздорга мажбуриятни бажаришни кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб бажариш имконини беришга ҳақли (ФКнинг 244-моддаси).

Мажбуриятни бажариш жойи, одатда, мажбуриятнинг ўзида ифодаланган бўлади. Агар мажбуриятни бажариш жойи қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгилаб қўйилган бўлмаса ва мажбуриятнинг моҳиятидан ёхуд иш муомаласи одатларидан ёинки одатда қўйиладиган бошқа талаблардан англашилмаса, ижро қуйидаги жойларда амалга оширилиши керак:

1) кўчмас мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича, мол-мулк турган жойда;

2) ташишни назарда тутадиган товар ёки бошқа мол-мулкни топшириш мажбуриятлари бўйича, товарни кредиторга етказиб бериш учун уни биринчи ташувчига топшириш жойида;

3) қарздорнинг товарни ёки бошқа мол-мулкни топшириш юзасидан ўзга мажбуриятлари бўйича - мол-мулкни тайёрлаш ва сақлаш жойида, башарти мажбуриятнинг келиб чиқиши пайтида бу жой кредиторга маълум бўлган бўлса;

4) пул мажбурияти бўйича, мажбурият вужудга келган пайтда кредитор яшаган жойда, агар кредитор юридик шахс бўлса, унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ерида, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойлашган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса, ижро этиш жойи ўзгартирилиши билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида;

5) бошқа барча мажбуриятлар бўйича, қарздорнинг яшаш жойида, агар қарздор юридик шахс бўлса, унинг жойлашган ерида (ФКнинг 246-моддаси).

6. ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ШАРТНОМАЛАР ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШINI ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИ

Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома — бу икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувидир (ФКнинг 353-моддаси).

Мажбуриятларнинг кўпчилиги шартнома асосида вужудга келади. Шартномага нисбатан битим турдош тушунча ҳисобланади. Кенгроқ маънода олганда умуман ҳар қандай шартнома битим бўла олади. Лекин ҳар қандай битим ҳам шартнома бўлавермайди. Шунга мувофиқ равишда, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ ФКнинг 9-бобида кўзда тутилган икки ва кўптомонлама битимлар ҳақидаги қоида шартномаларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Шу тариқа битимлар, уларнинг бекор бўлиши, уларнинг ҳақиқийлик шартлари ва ҳақиқий эмаслигининг оқибатларини тартибга солувчи фуқаролик-ҳуқуқий меъёрлари шартномаларга ҳам тегишли ҳисобланади. Бундан ташқари, битимларнинг турлари ва шакллари шартномаларнинг тур ва шаклларига мос келади. Бироқ, шуларга қарамай, фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар ўзининг алоҳида ажралиб турувчи хусусиятларига ҳам эга.

Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар турлари битимлар турларига мос келади, лекин бундан ташқари, таснифи бўйича бошқа асосларга ҳам эга. Юридик йўналтирилганлигига қараб шартномалар асосий ва дастлабки шартномаларга бўлинади. Шартномаларнинг мутлақ кўпчилиги асосий шартномалар ҳисобланади. Улар бевосита тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқаради.

Дастлабки шартнома — тарафларнинг келажакда асосий шартномани тузиш бўйича келишувидан иборат. Дастлабки шартномани тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 361-моддасида белгиланган. Дастлабки шартномани тузар экан, тарафлар асосий шартнома предмети ва муҳим шартларини, шунингдек, унинг тузилиш муддатини белгилаб оладилар. Агар бундай муддат белгиланмаган бўлса, асосий шартнома дастлабки шартнома тузилган пайтдан бошлаб тузилиши керак бўлади.

Тарафларнинг келишувини дастлабки шартномадан фарқлай билиш керак. Мақсадлар ҳақидаги келишув тарафларнинг бирон-бир ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқармайди ва дематти, ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатларга олиб келмайди.

Учинчи шахслар фойдасига тузиладиган шартномалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 362-моддасида назарда тутилган. Тарафлар қарздор ижрони кредиторга эмас, балки шартномада кўрсатилган ёки кўрсатилмаган, қарздордан мажбуриятни ўз фойдасига бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган учинчи шахсга бажариши мажбур деб белгилаб қўйган шартнома шундай шартнома деб эътироф этилади.

Шартномаларни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 27-бобида белгилаб берилган. Шартнома тузиш учун тарафлардан бири бошқа томонга **оферта** деб аталадиган ёзма таклифни жўнатиши керак (ФКнинг 364, 367-моддалари). Офертани жўнатган тараф **оферент** деб аталади. Оферта шартноманинг муҳим шартларини акс эттириши ҳамда бир ёки бир неча муайян шахслар билан шартнома тузиш мақсадини ифодалаши лозим. Шартноманинг муҳим шартлари акс этмаган ва аниқ шахслар доирасига йўлланган таклифлар (масалан, реклама) ни **оферта қилиш бўйича таклиф** деб қараш керак.

Агар таклиф шартноманинг муҳим шартларини акс эттириб, розилик билдирувчи ҳар қандай шахс билан шартнома тузиш мақсадини ифодаласа, бундай таклиф **оммавий оферта** деб тан олинади (ФКнинг 369-моддаси). Масалан, дўкон пештахталарида нархлари кўрсатилиб жойлаштирилган буюмлар, бекатда тўхтаб турган жамоат транспорти ва ҳ.к.

Оферта (яъни, таклиф, шартнома лойиҳаси) бошқа тарафга икки нусхада жўнатилади. Агар офертани олган тараф шартноманинг шартларига рози бўлса, олинган нусхаларга имзо қўйиб, муҳир босади ва бир нусхани ўзига қолдириб, бошқасини оферентга жўнатади. Ушбу ҳаракат тўла ва писандасиз келишувни билдиради ва **акцепт** деб аталади (ФКнинг 364, 370-моддалари). Шартнома тузилишига розилик билдирган тараф **акцептнинг** дейилади. Офертани писандасиз қабул қилишдан ташқари ҳар қандай бошқа хатти-ҳаракат (масалан, шартномани фақат айрим аниқлашлар ва ўзгартиришлар билан тузишга розилик) акцепт бўлолмайди. Бундай жавоб рад этиш ва айни пайтда янги оферта деб эътироф этилади.

Агар офертада унга жавоб бериш муддати кўрсатилган бўлса-ю, шу муддатда жавоб олинмаса, битим тузилмаган ҳисобланади.

Жавоб бериш муддати белгилаб қўйилмаган офертага энг оқилона вақт мобайнида розилик билдирилиши керак. Мабодо, акцепт кечикиб олинган тақдирда оферентда бу ҳодисани эътиборсиз қолдириб, шартноманинг тузилишига рози бўлиш ёки шартномани тузишдан бош тортишга ҳақи бор (ФКнинг 368-моддаси).

Қонунга мувофиқ оферта (шартнома лойиҳаси) йўлланган тараф учун шартнома тузиш мажбурий бўлган ҳолларда бу тараф оферта олинган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида бошқа тарафга акцепт тўғрисидаги ёки акцептдан бош тортиши тўғрисидаги ёхуд офертани бошқа шартларда акцептлаши тўғрисида (шартнома лойиҳасига келишмовчиликлар баённомаси) билдириш йўллаши керак (ФКнинг 377-моддаси). Келишмовчиликлар баённомаси шартнома лойиҳаси (оферта) билан бирга оферентга жўнатилади. Оферент 30 кун мобайнида ё акцептант таклиф этган ўзгартиришларни қабул қилиши ёки шартномани тузишдан бош тортиши ёхуд акцептант 30 кун мобайнида жавоб беришга мажбур бўлган ўз келишмовчиликлар баённомасини жўнатиши даркор. Келишмовчиликлар баённомаси рад этилган тақдирда барча низоли масалаларни қараб чиқиш учун судга оширилади (ФКнинг 377-моддаси).

Шартнома тузишдан асоссиз бўйин товлаган тараф шу тўғрисида ётказилган зарарларни бошқа тарафга тўлаши керак (ФКнинг 377-моддаси).

Мажбуриятлар ижросини таъминлаш усулларига қуйидагилар киради: неустойка, гаров, қарздор мулкани ушлаб қолиш, кафилик, кафолат, закат ва қонун ёки шартномада кўзда тутилган бошқа усуллар (ФКнинг 259-моддаси).

Неустойка — қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммасидир (ФКнинг 260-моддаси). Неустойка миқдори тўғридан-тўғри қонунда ёки шартномада кўрсатилади. Ҳатто асосий мажбурият оғзаки тузилган тақдирда ҳам неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилиши шарт (ФКнинг 262-моддаси).

Неустойка қуйидаги шаклларда бўлади:

1) **жарима** — қарздор мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда тўлайдиган ва қоида тариқасида,

қатъий пул суммасида ҳисобланадиган неустойка жарима ҳисобланади (ФКнинг 261-моддаси).

2) пеня — қарздор мажбуриятларнинг бажарилишини кечиктириб юборганида тўлайдиган ва ўтказиб юборилган муддатнинг ҳар бир куни учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига нисбатан фоиз ҳисобланадиган неустойка пеня ҳисобланади (ФКнинг 261-моддаси).

3) қонуний неустойка — кредитор шартномада кўзда тутилгани ёки тутилмаганидан қатъий назар талаб қилишга ҳақли бўлган неустойкалардир.

Неустойкани талабнома билдириш ва ёхуд даъво қилиш, яъни судга мурожаат этиш орқали, қарздор ҳисобидаги маблағларни ҳисобдан чиқариш орқали ундириб олиш мумкин.

Бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни бажаришни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади (ФКнинг 264-моддаси). Мулк эгаси ёки мулк эгасининг розилиги билан мулкка нисбатан ҳўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлган шахс гаровга қўювчи бўлиши мумкин. Гаров билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси меъёрлари билан тартибга солинади (ФКнинг 264-289-моддалари).

Гаровнинг икки асосий тури мавжуд:

1) закатат, бунда гаровга қўйилган мулк гаровга олувчи ихтиёрига ўтади;

2) гаровга қўйилган нарсасини гаровга олувчига топширилмайдиган гаров (ФКнинг 269-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 265-моддасига мувофиқ гаров закатат, ипотека, шунингдек, ҳуқуқлар гарови тарзида амал қилиши мумкин.

Гаровга қўйиладиган мулк гаровга қўювчи томонидан гаровга олувчига ўтказилганда гаров закатат деб ҳисобланади.

Кўчмас мулкни гаровга қўйиш ипотека ҳисобланади.

Закататда, агар шартномада кўзда тутилган бўлса, гаровга олувчи гаров нарсасидан фойдаланиши мумкин. Нарсаларни гаровга қўйиб, ломбарддан олиннадиган қарзлар закататнинг энг кенг тарқалган туридир. Мулкни гаровга қўювчида қолдириладиган гаровда гаровга олувчи қолдирилган мулкни назорат қилиш ҳуқуқига эга

бўлади ва гаровга қўйилган мулкни асраш чораларини кўришни гаровга қўювчидан талаб қилишга ҳақлидир.

Гаровга қўйилиши мумкин бўлган мулкни қуйидаги турларга бўлиш мумкин: кўчмас мулк гарови (ипотека); транспорт воситаларини гаровга қўйиш; муомаладаги товарлар гарови; қимматли қоғозларни гаровга қўйиш; мулкий ҳуқуқларни гаровга қўйиш; пул маблағларини гаровга қўйиш. Бунда кўчмас мулк ва муомаладаги маблағлар гаровга топширилмайди.

Гаров тўғрисидаги шартнома ёзма шаклда тузилиши керак.

Ипотека тўғрисида шартнома, нотариал тасдиқланиши керак бўлган шартномага мувофиқ олинadиган мажбуриятларни таъминлаш юзасидан кўчар мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартнома нотариал тасдиқланиши шарт (ФКнинг 271-моддаси).

Ипотека тўғрисидаги шартнома тегишли мулкларга тааллуқли битимларни рўйхатга олиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши керак.

Гаров тўғрисидаги шартномага гаров предмети ва унинг қиймати, шунингдек, гаров билан таъминланадиган мажбуриятнинг ҳажми ва бажариш муддати кўрсатилган бўлиши керак.

Мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули сифатида ушлаб қолиш «қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда уни тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли»лигидан иборат (ФКнинг 290-моддаси).

Қабул қилиб олувчи юкни ташиб берганлик учун тўланиши керак бўлган ҳақни тўлашдан бош тортган ёки ўзини олиб қочганда юк ташувчи юкни бермай қўйиши ушлаб қолишга мисол бўла олади. Мулкни ушлаб қолиш гаров билан кўпгина умумий хусусиятларга эга. Қатор ҳолларда ушлаб қолиш гаровга айланиб кетади. Ушлаб қолишнинг фарқи шундаки, мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмагани амалдаги факт сифатида кўриниб қолгандан кейингина уни қўлланилади, гаров ҳақидаги шартнома эса мажбурият бажарилишидан олдин тузилади. Мажбурият бажарилмаган ҳолларда мулкни ушлаб турган кредитор

манфаатлари гаровга қўйилган мулк учун кўзда тутилган қоидалар бўйича амалга оширилади.

Кафиллик бу шундай келишув бўлиб, унга кўра, кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади.

Кафиллик шартномаси келгусида вужудга келадиган мажбуриятни таъминлаш учун ҳам тузилиши мумкин.

Кафиллик шартномаси ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя қилмаслик кафиллик шартномасининг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади (ФКнинг 292-моддаси).

Кафил ва у кафил бўлган қарздор кредитор олдида солидар жавобгарлик ҳисобланишади. Кредитор томонидан кафил олди-га талаблар қўйилганда кафиллик берувчи бунга қарздорни аралаштирмаган ҳолда ўз ихтиёрича ҳаракат қилишга ҳақлидир.

Мажбуриятнинг ўзига тегишли қисмини бажарган кафил бажарилган қисм бўйича чиқимларни қоплашни талаб этиши мумкин. Мажбуриятни тўлиқ бажарган кафилга кредитор ҳуқуқлари ўтади. Бу ҳуқуқ унга мажбуриятларни бажариш учун сарф бўлган харажатларни тўлиқ қоплашни қарздордан талаб қилиш имконини беради. Бундан ташқари, қарздорга мажбуриятни бажаришда кўмаклашар экан, кафил шу жараёнда сарфланган харажатларнигина эмас, балки қарздордан мажбуриятни бажариш билан боғлиқ бошқа зарарларни ҳам тўлашни талаб қилишга ҳақли. У шунингдек, кредиторга тўланган сумма бўйича фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳам ҳақлидир (ФКнинг 295-моддаси).

Қарздор кафиллик билан таъминланганида мажбуриятни ўзи бажариши лозим. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 296-моддасига мувофиқ кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажарган қарздор бу ҳақда кафилни дарҳол хабардор қилиш шарт. Акс ҳолда ўз навбатида мажбуриятни бажарган кафил асоссиз олинганни кредитордан ундириб олишга ёки қарздорга регресс талаб қўйишга ҳақли. Регресс талаб қўйилган тақдирда қарздор асоссиз олинганнигина кредитордан ундириб олишга ҳақли.

Кафолат. Кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (**кафил**) бошқа шахс (**принципал**) нинг илтимосига кўра кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (**бенефициар**) пул

суммасини тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради (ФКнинг 292-моддаси).

Кафолат шартномаси суғурта шартномасига ўхшаб кетади. Уларнинг фарқи шундаки, кафолат мажбуриятни бажаришни таъминлаш усули бўлиб хизмат қилади. Чунки, мажбурият бажарилмаган тақдирда қарздор-принципал бенефициарга тўланган суммани кафилга тўлашга мажбур бўлади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 299-310-моддалари кафолатга бағишланган.

Шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси **закалат** ҳисобланади (ФКнинг 311-моддаси).

Мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида закалат фақат жисмоний шахслар ўртасидаги битимларда қўлланилади. Закалат суммасидан қатъий назар, закалат ҳақидаги келишув ёзма шаклда тузилиши керак. Ёзма шаклга риоя этилмаган ҳолатларда закалат берувчи топширган сумма аванс (ширинкома, бўнак) сифатда қаралади ва бинобарин, закалат ҳақидаги келишув билан боғлиқ ҳеч қандай юридик оқибатларга олиб келмайди.

Закалат учта вазифани бажаради - тўлов вазифасини (мулк қийматининг бир қисми бўлади); тасдиқловчи вазифасини, (яъни, у шартнома тузилганлиги фактини тасдиқлайди) ва таъминловчи вазифасини бажаради. Ҳар қалай, энг сўнггиси энг муҳими ҳисобланади. Чунки, шартноманинг бажарилмагани учун жавобгар бўлган закалат берган тараф пулидан айрилади, мажбуриятнинг бажарилмаслигига айбдор бўлган закалат олган тараф шу закалатни икки барабар қилиб қайтаришга мажбур бўлади.

Умумий хулосалар. Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизимида ва умуман ҳар қандай ҳуқуқий давлат ёки уни қуришни амалга ошираётган давлат ҳуқуқ тизимида фавқулодда муҳим аҳамиятга эга. Инсоният ўзининг ҳарбий ғалабалари ва буюк жангларини тез орада унутиши, лекин одамлар у муаллифи бўлган фуқаролик кодексини абадий унутмасликлари ҳақидаги Наполеон айтган гапларни эслайлик. Орадан кўп йиллар ўтиб кетди, лекин бу гапларнинг долзарблиги ҳамон ўз кучини йўқотгани йўқ.

Ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини истаган ҳар бир фуқаро фуқаролик ҳуқуқини билиши шарт.

Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш шароитида фуқаролик ҳуқуқининг аҳамияти янада ошади. Зеро, айнан фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари асосида цивилизациялашган бозор муносабатлари барпо этилади. Фуқаролик ҳуқуқи алоҳида эътибор билан муносабатда бўлишга лойиқдир, унинг меъёрларини билиш республикамиз ҳар бир фуқаросига қўйиладиган асосий талаб бўлиб, унинг ҳуқуқий маданияти кўрсаткичидир, чунки, «*бизнинг бош стратегик мақсадимиз — бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик жамият барпо этишдир. Юртимизда яшайдиган барча инсонлар учун миллати, тили ва динидан қатъи назар, муносиб ҳаёт шароити яратиб бериш, ривожланган демократик мамлакатлардаги каби кафолатланган турмуш даражаси ва эркинликларини таъминлаш, давлатимиз сиёсатининг мазмун-моҳиятини ифодалайди*».¹

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 28-бет.

МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1. *Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси, предмети, усули, манбалари, тамойиллари ва функциялари.*
2. *Жамоа шартномалари ва келишувлари.*
3. *Меҳнат шартномаси (контракти). Уни тузиш ва бекор қилиш тартиби.*
4. *Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий тартибга солиш.*
5. *Меҳнат интизоми ва меҳнат низоларини ҳал этиш.*

1. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, УСУЛИ, МАНБАЛАРИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Меҳнат ҳуқуқи — Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг энг муҳим, кенг ҳажмли ва мураккаб тармоқларидан бири. У (корхона қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклда бўлишидан қатъи назар) ходимлар ва иш берувчилар меҳнат муносабатларини тартибга солишда асосий рол ўйнайди. Меҳнат ҳуқуқи меҳнат муносабатларининг вужудга келиши, амал қилиши ва бекор қилинишини тартибга солади, ходимларнинг биргаликдаги меҳнатлари режимини белгилайди, меҳнат мезони, меҳнатни муҳофаза этиш қоидалари ва меҳнат низоларини кўриб чиқиш тартибини ўрнатади.

Шуни таъкидлаш жоизки, меҳнат ҳуқуқи нормалари технологик жараёнларни эмас, балки меҳнат муносабатлари субъектларининг ижтимоий алоқаларини, яъни меҳнатнинг ижтимоий шаклларини тартибга солади. Бу меҳнат ҳуқуқи боғ-полиз участкасидаги меҳнатни, уй бекасининг меҳнатини, билимларни ўзлаштириш бўйича талаба меҳнатини тартибга солмайди деган маънони билдиради. Меҳнат ҳуқуқи меҳнатни ижтимоий-иқтисодий ташкил этишдаги меҳнат бўйича муносабатларни тартибга солади, яъни жамиятда мавжуд бўлган биргаликдаги меҳнат жараёнидаги кишилар ўртасидаги алоқани тартибга солади.

Меҳнат фаолияти жараёнида ўз меҳнат лаёқати қўлланишида келиб чиқадиган меҳнат муносабатлари **меҳнат ҳуқуқи предмети** бўлиб майдонга чиқади. Унга қуйидагилар киради:

- ходим ва иш берувчи ўртасидаги муносабатлар;
- меҳнат жамоаси манфаатларини ифодаловчи касаба уюшмаси органи ходимларнинг меҳнат шароитлари, турмуши ва дам

олишини яхшилаш борасидан корхонада юзага келадиган ташкилий-бошқарув муносабатлари;

- ишчи кучларини қайта тақсимлаш бўйича муносабатлар;
- аҳолини ишга жойлаштириш бўйича муносабатлар;
- моддий зарарни қоплаш билан боғлиқ муносабатлар;
- меҳнат низоларини ҳал этишда вужудга келадиган процесуал муносабатлар.

Меҳнат ҳуқуқининг усуллари. Меҳнатнинг бошқа ҳар қандай тармоғи сингари меҳнат ҳуқуқи ҳам фақат ўзигагина хос бўлган ўзининг тартибга солиш усулига эга. Маълумки, усулнинг мазмуни — муносабатлар қандай усуллар билан тартибга солинади ёки бошқарилади, деган саволга жавобда ўз ифодасини топади. Ушбу усулнинг асосий хусусиятлари қуйидагича намоён бўлиши мумкин:

1. *Фуқароларни ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этиш директив кўрсатма ёрдамида эмас, балки эркин манфаатдорлик асосида*, яъни меҳнат муносабатлари иштирокчиларига шартномавий эркинликни бериш орқали амалга оширилади. Меҳнат муносабатларининг ихтиёрий ва шартномавий моҳияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида мустаҳкамланган.

2. *Тарафларнинг юридик тенглиги* фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар каби меҳнат муносабатларига ҳам хосдир.

3. *Меҳнат ҳуқуқи марказлашган ва локал бошқарувнинг* қўшиб олиб борилиши билан ажралиб туради. Локал ҳужжатларда тарафлар келишувига биноан иш кўни тартиби, дам олиш (танаффус) вақти белгиланган, таътиллار графиги ҳамда ходимлар меҳнат шароитини батафсил тартибга солувчи бошқа масалалар келишилади. Бунда локал ҳужжатлар нормалари республика қонун ҳужжатларига зид бўлмаслиги муҳимдир.

4. Меҳнат шартномалари тарафларининг мажбуриятларни бажариш воситаси сифатида қўлланидиган санкциялар моҳияти. *Санкцияларнинг қўлланиши ва ходимлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш суддан ташқари ҳолларда ҳам амалга оширилиши мумкин. Ходимни ишга қайта тиклаш билан боғлиқ масалалар бундан мустасно.* Меҳнат ҳуқуқи бўйича жавобгарлик чоралари моддий, интизомий характерга эга бўлади.

Меҳнат ҳуқуқи манбалари. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 1-моддасига мувофиқ «Ўзбекистон Республикасида меҳнатга оид муносабатлар, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа келишувлари, шунингдек жамоа шартномалари ва бошқа локал норматив ҳужжатлар билан тартибга солинади».

Меҳнат ҳуқуқи манбалари республика миқёсидаги ва локал манбаларга бўлинади.

Республика миқёсидаги манбаларга қуйидагилар киради:

1). Меҳнатга доир қонун ҳужжатларининг юридик базаси ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.

2). Меҳнат ҳуқуқи нормаларини акс эттирувчи қонунлар.

3). Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси.

4). Ўзбекистон Республикаси Президентининг меҳнат муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган Фармонлари.

5). Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг меҳнат ҳуқуқи предметини ташкил этувчи муносабатларни тартибга солишга қаратилган қарорлари.

6). Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Олий Мажлис қарорлари.

7). Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари ва Жўқорги Кенес қарорлари.

8). Давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроия органлари ўз ваколатлари доирасида қабул қиладиган қарорлар.

Меҳнат ҳуқуқининг **локал манбаларига** қуйидагилар киради:

1) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий ижодкорлиги;

2) корхонада ўрнатилган ички меҳнат тартиби қоидалари;

3) жамоа шартномалари ва келишувлари;

4) меҳнат шартномалари (контрактлари);

5) корхона ва муассасаларнинг буйруқ ва фармойишлари.

Меҳнат ҳуқуқий манбалари орасида Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ)нинг ҳужжатлари алоҳида ўрин тутати. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 10-моддасида шундай далолат берилади:

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ёки Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясида ходимлар учун меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларга нисбатан имтиёзлироқ қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома ёки конвенциянинг қоидалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг ёки Халқаро Меҳнат Ташкилотининг Ўзбекистон томонидан ратификация қилинган конвенциясининг қоидалари меҳнатга оид муносабатлар бевосита қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаган ҳолларда ҳам қўлланилади.

Меҳнат ҳуқуқи тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1) фуқароларнинг ўз меҳнат лаёқатларини ўзлари эркин таъриф этишлари тамойили;

2) ҳеч қандай камситиш-таҳқирларсиз барабар меҳнатни барабар рағбатлантириш тамойили;

3) ходимлар аҳолининг меҳнат ҳақидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан пасайиб кетишига йўл қўйиб бўлмаслиги тамойили.

Меҳнат ҳуқуқи функциялари меҳнат қонунчилиги олдида турган вазифалар билан белгиланади. Ушбу вазифалар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 2-моддасида баён этилган. Кўрсатиб ўтилган модда мазмунига назар ташланар экан, унда келтирилган вазифалар кўпроқ декларатив характерга эга эканлигини сезиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси қўйган вазифалардан келиб чиққан ҳолда меҳнат ҳуқуқининг иккита функцияси — тартибга солувчи ва кўмаклашувчи функцияларни ажратиш мумкин.

Тартибга солувчи функциянинг таъсир кучи меҳнат ва у билан боғлиқ муносабатларга ёйилади.

Кўмаклашувчи функция шундан иборатки, меҳнат ҳуқуқи бу функцияни бевосита ўзи бажармай (ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган бошқа ижтимоий) тузилмалар билан ҳамкорликда адо этади. Меҳнат ҳуқуқи: меҳнат унумдорлигининг ошишига; иш сифатининг яхшиланишига; моддий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга; аҳоли моддий ва маданий ҳаёт даражасини кўтаришга; меҳнат интизомини мустаҳкамлашга кўмаклашишга даъват этилган. Бундан ташқари, ҳуқуқ ишлаб чиқариш эҳтиёжларини таъминлаб бориш мақсадида ишчи кучлари бозорини яратишга ёрдам бериши керак.

Меҳнат ҳуқуқининг асосий мазмунини меҳнатта оид муносабатлар ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, булар — меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлардир.

Меҳнатта оид муносабатлар субъектлари асосий ва қўшимча субъектларга бўлинади. Бундай бўлиниш у ёки бу субъект меҳнат муносабатларининг вужудга келиши, амал қилиши ва бекор қилинишига таъсир этиш даражасига асосланган. **Ходим ва иш берувчи** меҳнат муносабатларининг асосий субъектлари бўлиб майдонга чиқадилар (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 14 -ва 15-моддаларига қаранг). Меҳнат жамоаси кенгаши; меҳнат низолари бўйича комиссиялар; касаба уюшмалари; меҳнат органлари, корхонадаги юридик хизматлар ва ишлаб чи-

қаришнинг нормал ишлашини таъминловчи бошқа таркиботлар **қўшимча субъектлардир.**

Бироқ, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар доирасида ижрочи шартномадан келиб чиқадиган меҳнат натижасини тақдим этиши, яъни тегишли мажбуриятни лозим даражада бажариши керак. Меҳнат характери ва мезонига тааллуқли масалалар, иш куни режими ва тартиби, қабул қилинган мажбуриятларни бажариш усуллари, меҳнат жараёни натижасининг ўзигина эмас, балки унинг ўзи ҳам меҳнат ҳуқуқий муносабатлари доирасига киради ва бу уни фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан ажратиб туради.

Субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари меҳнат муносабатларининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. **Ходимларнинг асосий ҳуқуқлари қуйндагилардан иборат:**

1) ўз меҳнати учун қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда иш ҳақи олиш;

2) муддатлари чегараси белгиланган иш вақтини ўрнатиш, бир қатор касблар ва ишлар учун иш кунини қисқартириш, ҳар ҳафталик дам олиш кунлари, байрам кунлари, шунингдек ҳақ тўланадиган йиллик таътиллار бериш орқали таъминланадиган дам олиш;

3) хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган шароитларда меҳнат қилиш;

4) касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

5) иш билан боғлиқ ҳолда соғлиғига ёки мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш;

6) касаба уюшмаларига ҳамда ходимлар ва меҳнат жамоаларининг манфаатларини ифода этувчи бошқа ташкилотларга бирлашиш;

7) қариганда, меҳнат қобилиятини йўқотганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш;

8) ўзининг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шу жумладан, суд орқали ҳимоя қилиш ва малакали юридик ёрдам олиш;

9) жамоаларга доир меҳнат низоларида ўз манфаатларини қувватлаш (Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 16-моддаси):

Ходимларнинг мажбуриятлари умумий тарзда Меҳнат кодексининг 1-моддасида белгилаб қўйилган ҳамда ички тартиб қоидалари ва қўшимча йўриқномалар билан батафсил тартибга солинган. Ходим:

1) меҳнат вазифаларини виждонан бажариш;

- 2) меҳнат интизомига риоя қилиш;
- 3) корхона, муассаса, ташкилот мулкига тежаб-тергаш муносабатида бўлиш;
- 4) белгиланган меҳнат нормаларини бажаришга мажбур.

2. ЖАМОА ШАРТНОМАЛАРИ ВА КЕЛИШУВЛАРИ

Жамоа шартномаси — корхонада иш берувчи билан ходимлар ўртасидаги меҳнатга оид, ижтимоий-иқтисодий ва касбга оид муносабатларни тартибга солувчи норматив ҳужжатдир (МКнинг 29-моддаси).

МКнинг 31-моддасига мувофиқ ҳар қайси тараф жамоа шартномаси, келишувини тузиш ва ўзгартириш юзасидан музокаралар олиб бориш ташаббуси билан чиқишга ҳақлидир.

Музокаралар олиб бориш ва жамоа шартномаси, келишувининг лойиҳасини тайёрлаш учун тарафлар тенг ҳуқуқлилиқ асосида тегишли ваколатларга эга бўлган вакиллардан иборат комиссия тузадилар.

Комиссиянинг таркиби, музокараларнинг муддати, ўтказиладиган жойи ва кун тартиби тарафлар қарори билан белгиланади (МКнинг 32-моддаси).

Тарафлар ўртасида ихтилофлар келиб чиққан тақдирда, улар ўртасида жамоа музокаралари олиб борилади. Жамоа шартномаси мазмуни тўғрисидаги баҳсли масалалар суддан ташқари тартибда ва меҳнат низолари бўйича комиссияга мурожаат қилган ҳолда ҳал этилади. Бу жамоа шартномаларини якка тартибдаги меҳнат шартномаларидан ажратиб турувчи хусусиятлардан биридир.

Чунки, «Меҳнат жамоалари инсон умрининг асосий қисми ўтадиган, унинг тафаккури, ҳаётга муносабати шаклландиган ижтимоий-маънавий муҳитдир. Улар кишида жамоа руҳи, меҳнатсеварлик, омилкорлик, адолат тушунчаси, меҳр-оқибат туйғуларини тарбиялайдиган ўзига хос маскан ҳисобланади»¹.

Агар тарафлар муросага келмаса, ихтилофлар далолатномаси тузилади. Кейин уч кун ичида келиштириш комиссияси тузилади ёки тарафлар ўзаро келишув асосида танланган воситачига мурожаат қиладилар.

Ихтилофлар далолатномаси етти кун ичида қараб чиқилиши керак.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 67-бет.

Ваколатли орган тимсолида касаба уюшмаси, ходимлар томонидан ваколат берилган бошқа вакиллик органи бевосита меҳнат жамоасининг умумий мажлиси (конференцияси) ва иш берувчи билан шартнома тузиш зарурлиги тўғрисидаги қарорни қабул қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Жамоа шартномалари корхоналарда, уларнинг юридик шахс ҳуқуқи берилган таркибий бўлинмаларида тузилади (МКнинг 351-моддаси).¹

Шундай қилиб, жамоа шартномаси, бир тарафдан, ходимлар томонидан касаба уюшмалари ёки ўзлари ваколат берган бошқа вакиллик органлари сўрали, иккинчи тарафдан, бевосита иш берувчи ёки у ваколат берган вакиллар томонидан тузилади (МКнинг 36-моддаси).¹

¹Меҳнат кодексининг 37-моддаси жамоа шартномаси мазмуни ва таркибини батафсил таҳлил қилади.

Жамоа шартномаси лойиҳаси ходимлар томонидан корхона бўлинмаларида муҳокама этилади ҳамда тушган мулоҳаза ва таклифлар асосида қиёмига етказилади.¹

Қиёмига етказилган лойиҳа меҳнат жамоаси умумий йиғилиши (конференцияси) муҳокамасига олиб чиқилади. Агар унда ходимларнинг ярмидан кўпроғи иштирок этган бўлса, йиғилиш ваколатли ҳисобланади.

¹Меҳнат жамоасининг конференцияси, башарти унда делегатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этган бўлса, ваколатли ҳисобланади (МКнинг 39-моддаси).¹

¹Агар жамоа шартномаси учун умумий йиғилиш (конференция)да иштирок этганларнинг эллик фоизидан кўпроғи ёқлаб овоз берган бўлса маъқулланган ҳисобланади.¹

Агар жамоа шартномасининг лойиҳа маъқулланмаса, тарафларнинг вакиллари уни умумий йиғилишда (конференцияда) билдирилган таклиф-истакларни эътиборга олган ҳолда ишлаб такомилга етказадилар ҳамда ўн беш кун ичида умумий йиғилиш (конференция) муҳокамасига қайта тақдим этадилар.

Умумий йиғилиш (конференцияда) маъқулланганидан кейин тарафларнинг вакиллари жамоа шартномасини уч кун ичида имзолайдилар (МКнинг 40-моддаси).¹

Жамоа шартномаси имзоланган вақтдан эътиборан ёки жамоа шартномасида кўрсатилган кундан бошлаб кучга кирази ҳамда тарафлар белгилаган муддат давомида амал қилади.

Белгиланган муддат тугагач, жамоа шартномаси тарафлар янги шартнома тузгунча ёки амалдаги шартномани ўзгартиргунча, тўлдиргунча амалда бўлади (МКнинг 41-моддаси).

Жамоа шартномасида назарда тутилган мажбуриятларнинг бажарилишини тарафларнинг вакиллари, меҳнат жамоаси, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигининг тегишли органлари текшириб борадилар.

Жамоа шартномасини имзолаган шахслар ҳар йили ёки шартноманинг ўзида махсус кўрсатилган муддатда мажбуриятларнинг бажарилиши ҳақида меҳнат жамоасининг умумий мажлисида (конференциясида) ҳисобот бериб турадилар (Меҳнат кодексининг 46-моддаси).

Жамоа шартномасидан ташқари қонунда келишувлар тузиш ҳам назарда тутилган.

Келишувлар — тартибга солинадиган муносабатлар соҳаси, ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларнинг хусусиятларига қараб бош, тармоқ ва ҳудудий (минтақавий) жамоа келишувлари тузилиши мумкин (Меҳнат кодексининг 47-моддаси).

Бош келишув Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчиларнинг республика миқёсидаги бирлашмалари ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан ҳам тузилади.

Бош келишув ижтимоий-иқтисодий масалалар хусусида келишиб сиёсат олиб боришнинг умумий принципларини белгилаб беради (Меҳнат кодексининг 48-моддаси).

Тармоқ келишувлари тегишли касаба уюшмалари (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги билан ҳам тузилади.

Тармоқ келишувлари тармоқни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, меҳнат шартлари ва унга ҳақ тўлашни, тармоқ ходимларининг (касбдошлар гуруҳларининг) ижтимоий кафолатларини белгилаб беради (Меҳнат кодексининг 49-моддаси).

Ҳудудий (минтақавий) келишувлар тегишли касаба уюшмалари (ходимларнинг бошқа вакиллик органлари) ва иш берувчилар (уларнинг бирлашмалари) ўртасида, тарафларнинг таклифига кўра эса маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари билан ҳам тузилади.

Худудий келишувлар ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш шартларини белгилайди (Меҳнат кодексининг 50-моддаси).

3. МЕҲНАТ ШАРТНОМАСИ (КОНТРАКТИ). УНИ ТУЗИШ ВА БЕКОР ҚИЛИШ ТАРТИБИ

Меҳнат шартномаси ходим билан иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лавозим бўйича ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишувдир.

Ходим ва иш берувчи меҳнат шартномасининг тарафлари бўлиб ҳисобланадилар (Меҳнат кодексининг 72-моддаси).

Меҳнат шартномалари фақат тарафларнинг ўзаро розиликлари билангина тузилади. Дастлабки хоҳиш-ирода ишга кирмоқчи бўлган шахсдан келиб чиқиши керак. Бу хоҳиш-ирода ёзма ариза беришда ўз ифодасини топади. Муқобил хоҳиш-ирода иш берувчидан келиб чиқиши керак. Меҳнат шартномасини тузишга иш берувчи розилик билдирган тақдирда ходим корхона кадрлар бўлимига шахсий варақа ва меҳнат дафтарчасини тақдим этади. Агар ходим муайян малака ва зарур мутахассисликни талаб қиладиган ишга қабул қилинаётган бўлса, у мазкур мутахассислик ва малакани тасдиқловчи ҳужжат (диплом, гувоҳнома ва ҳ.к.) ни тақдим этиши керак.

Ишга қабул қилиш вақтида ишга кираётган шахсдан қонун ҳужжатларида кўрсатилмаган ҳужжатларни талаб қилиш тақиқланади (Меҳнат кодексининг 80-моддаси).

Кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар тақдим этилганида меҳнат шартномаси тузилиши керак. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 78-моддаси ишга қабул қилишни асосиз равишда рад этишни таъқиқлайди. Ишга қабул қилиш корхона маъмуриятининг буйруғи билан расмийлаштирилади. Лекин ишга кириш, лозим даражада расмийлаштирилганидан қатъий назар меҳнат шартномасининг тузилганлиги амалда ишга тушишни билдиради.

Ишга қабул қилиш ходимнинг топширилаётган ишга лаёқатлигини текшириб кўриш мақсадидаги синов билан шартлашилган бўлиши мумкин. Синов муддати уч ойдан ошиб кетмаслиги керак.

Дастлабки синовни ўташ ҳақида меҳнат шартномасида шартлашилган бўлиши лозим. Бундай шартлашув бўлмаган тақдирда

ходим дастлабки синовсиз ишга қабул қилинган, деб ҳисобланади (Меҳнат кодексининг 84-моддаси).

Дастлабки синов муддати тугагунига қадар ҳар бир тараф иккинчи тарафни уч кун олдин ёзма равишда огоҳлантириб, меҳнат шартномасини бекор қилишга ҳақли.

Агар дастлабки синов муддати тугагунга қадар тарафлардан бирортаси ҳам меҳнат шартномасини бекор қилишни талаб қилмаган бўлса, шартноманинг амал қилиши давом этади ва бундан кейин уни бекор қилишга умумий асосларда йўл қўйилади (Меҳнат кодексининг 87-моддаси).

Мазкур кодексга мувофиқ ҳомиладор аёллар, уч ёшга тўлмаган боласи бор аёллар, корхона учун белгиланган минимал иш жойлари ҳисобидан ишга юборилган шахслар ишга қабул қилинганда, шунингдек, олти ойгача муддатга ишга қабул қилиш ҳақида ходимлар билан меҳнат шартномаси тузилганда дастлабки синов белгиланмайди (Меҳнат кодексининг 84-модда).

Меҳнат дафтарчаси корхонада беш кундан ортиқ ишлаган барча ходимлар учун тутилади. Меҳнат дафтарчаси ходимнинг меҳнат стажини тасдиқловчи асосий ҳужжатдир.

Иш берувчи меҳнат дафтарчасига ишга қабул қилиш, бошқа доимий ишга ўтказиш ва меҳнат шартномасини бекор қилиш тўғрисидаги маълумотларни ёзиши шарт. Ходимнинг илтимосига кўра меҳнат дафтарчасига ўриндошлик асосида ишлаган ва вақтинча бошқа ишга ўтказилган даврлар ҳақидаги ёзувлар киритилади. Меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари (сабаблари) меҳнат дафтарчасига ёзилмайди (Меҳнат кодексининг 81-моддаси).

Ўзининг меҳнат вазифаларини бажариш жараёнида ходим бошқа ишга ўтказилиши мумкин.

Меҳнат шартномаси зарур шартларидан бирининг ўзгартирилиши **бошқа ишга ўтказиш** деб ҳисобланади. Меҳнат қонунчилиги бошқа ишга ўтказишнинг бир қанча турларини ажратиб кўрсатади:

1) агар ходимга доимий асосда бошқа касб, мутахассислик, вазифа бўйича иш топшириладиган бўлса, ўша корхонанинг ўзида бошқа ишга ўтказиш ҳолати рўй беради;

2) бошқа жойга ишга ўтказиш.

Юқоридагилар доимий ишга ўтказиш турлари бўлиб, улар фақат ходимнинг розилиги билан амалга оширилади. Доимий бошқа ишга ўтказишлардан ташқари, корхона маъмурияти ходимни вақтинча бошқа ишга ўтказиб туришга ҳақли. Бироқ, бошқа ишга ўтказиш муддати тугаши билан иш берувчи аввалги ишини ходимга тақдим этишга мажбур.

Вақтинча бошқа ишга ўтказиш Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси 94-моддасига мувофиқ ходим ташаббуси асосида ҳам амалга оширилиши мумкин. Соғлиги ҳолатига кўра тиббий хулоса кўрсатмалари асосида ходим вақтинчалик енгилроқ ишга ўтказишни талаб қилишга ҳақли. Ҳомиладор аёллар, икки ёшга тўлмаган боласи бор аёллар вақтинча ана шундай талаблар билан чиқишга ҳақли. Вақтинча шундай ишларга ўтказиш ушбу Кодекснинг тегишинча 218, 226 - ва 227-моддаларида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Меҳнат шартномасини бекор қилишнинг умумий асослари 97-моддада баён этилган. Унга кўра меҳнат шартномаси қуйидаги ҳолатларда бекор қилиниши мумкин:

1) тарафларнинг келишувига кўра. Ушбу асосга биноан меҳнат шартномасининг барча турлари исталган вақтда бекор қилиниши мумкин;

2) тарафлардан бирининг ташаббуси билан;

3) муддатнинг тугаши билан;

4) тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра;

5) янги муддатга сайланмаганлиги (танлов бўйича ўлмаганлиги) ёхуд сайланишда (танловда) қатнашишда рад этганлиги муносабати билан;

6) меҳнат шартномасида назарда тутилган асосларга кўра. Меҳнатга оид муносабатларни бекор қилиш тўғрисидаги шартлар қонунда йўл қўйиладиган ҳоллардагина тарафлар томонидан меҳнат шартномасида кўрсатиб қўйилиши мумкин.

Шуни қайд этиш жоизки, **тарафлар келишувига биноан меҳнат шартномасини бекор қилиш** меҳнат шартномасини ходимнинг ташаббуси билан бекор қилинишидан кўп ҳам фарқ қилмайди. Зеро, ҳар иккала ҳолатда ҳам тарафлар у ёки бу тарзда муросага келадилар.

Меҳнат шартномасини ходимнинг ташаббуси билан бекор қилишга Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 99-моддасига биноангина йўл қўйилади.

Мабодо, ходим номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномасини бекор қилмоқчи бўлса, у корхона маъмуриятини икки ҳафта олдин ёзма равишда огоҳлантириши керак. Огоҳлантириш муддати тугагандан сўнг ходим ишни тўхтатишга ҳақли, иш беврувчи эса, ходимга меҳнат дафтарчасини бериши ва у билан ҳисоб-китоб қилиши шарт.

Ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан меҳнат шартномаси огоҳлантириш муддати тугамасдан олдин ҳам бекор қилиниши мумкин.

Агар огоҳлантириш муддати тугагандан кейин ходим билан меҳнат шартномаси бекор қилинмаган ва меҳнат муносабатлари давом этаётган бўлса, ходимнинг ташаббуси билан меҳнат шартномасини бекор қилиш ҳақидаги ариза ўз кучини йўқотади, бундай ҳолда меҳнат шартномасини шу аризага мувофиқ бекор қилишга йўл қўйилмайди.

Меҳнат шартномасини иш берувчи ташаббусига кўра бекор қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 100-моддасига мувофиқ амалга оширилиши мумкин.

Номуайян муддатга тузилган меҳнат шартномасини ҳам, муддати тугагунга қадар муддатли меҳнат шартномасини ҳам иш берувчининг ташаббуси билан бекор қилиш асосли бўлиши шарт.

Қуйидаги сабаблардан бирининг мавжудлиги меҳнат шартномасини бекор қилишнинг асосли эканлигини билдиради:

1) технологиядаги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишдаги ўзгаришлар, ходимлар сони (штати) ёки иш хусусиятларининг ўзгаришига олиб келган ишлар ҳажмининг қисқарганлиги ёки корхонанинг тугатилганлиги;

2) ходимнинг мзлакаси етарли бўлмаганлиги ёки соғлиги ҳолатига кўра бажараётган ишига нолойиқ бўлиб қолиши;

3) ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини мунтазам равишда бузганлиги;

4) ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бир марта кўпол равишда бузганлиги (ходимнинг ўз меҳнат вазифаларини бузиши кўпол тусга эгаллиги ёки эга эмаслиги ҳар бир муайян ҳолда содир қилинган ножўя ҳаракатнинг оғир-енгиллигига ҳамда бундай бузиш туфайли келиб чиққан ёки келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларга қараб ҳал этилади);

5) ўриндошлик асосида ишламайдиган бошқа ходимнинг ишга қабул қилиниши муносабати билан, шунингдек, меҳнат шартларига кўра ўриндошлик иши чекланиши сабабли ўриндошлар билан меҳнат шартномасининг бекор қилинганлиги;

6) мулкдорнинг алмашиши сабабли корхона раҳбари билан тузилган меҳнат шартномасининг бекор қилинганлиги.

Ходим вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик даврида ва меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган таътилларда бўлган даврда меҳнат шартномасини иш

берувчининг ташаббуси билан бекор қилишга йўл қўйилмайди, корхона бутунлай тугатилган ҳоллар бундан мустасно.

Меҳнат кодексининг 106-моддасида кўрсатилганидек, меҳнат шартномаси тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар бўйича ҳам бекор қилинади.

Меҳнат шартномасининг бекор қилиниши масаласига Меҳнат кодексига фавқулодда катта эътибор берилган. Ушбу масалага 9 моддадан 113-моддагача бўлган кўп миқдордаги моддалар бағишланганлиги ҳам шундан далолат бериб турибди.

4. МЕҲНАТНИНГ МУҲИМ ШАРТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ

Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий тартибга солиш ҳуқуқий муносабатлар мазмунини ташкил этади. Иш вақтини белгилаш, яъни ходим ўз зиммасига юкланган вазифаларни бажариши керак бўлган вақтни белгилаш энг муҳим меҳнат шарт-шароитларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексига иш вақтининг уч тури белгиланган:

- иш вақтининг нормал муддати;
- иш вақтининг қисқартирилган муддати;
- тўлиқсиз иш вақти.

Иш вақтининг нормал муддати ҳафтасига қирқ соатдан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Олти кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги ишнинг муддати етти соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса саккиз соатдан ортиб кетмаслиги лозим (Меҳнат кодексининг 115-моддаси). Байрам (ишланмайдиган) кунлари арафасида кундалик иш (смена) муддати камида бир соатга қисқартирилади (Меҳнат кодексининг 121-моддаси).

Тунги вақтда ишлаётганда иш вақтининг муддати бир соатга қисқартирилади. Ишлаб чиқариш шароитларига кўра зарур бўлган ҳолларда, хусусан ишлаб чиқариш узлуксиз бўлган жойларда, шунингдек, бир кун дам олинадиган олти кунлик иш ҳафтаси шароитида смена бўлиб ишланаётган жойларда тунги иш муддати кундузги иш муддатига тенглаштирилади.

Ходимларни тунги вақтдаги ишга жалб этиш ушбу МКнинг 220-моддаси бешинчи қисмида ва 228 -, 245-моддаларида белгиланган чеклашларга риоя этган ҳолда амалга оширилади (Меҳнат кодексининг 122-моддаси).

Тунги вақтдаги ишнинг ҳар бир соати учун камида бир ярим баравар миқдорда ҳақ тўланади.

Ишлаб чиқариш узлуксиз бўлган жойларда иш шароитларига кўра иш вақтининг кундалик ва ҳафталик муддатига риоя этиб бўлмайдиган ҳолларда ҳисобга олинандиган иш вақтининг муддати иш соатларининг нормал миқдоридан ошиб кетмайдиган тарзда иш вақтини жамлаб ҳисобга олиш жорий қилиниши мумкин. Бунда ҳисобга олинандиган давр бир йилдан, кундалик иш вақтининг муддати эса ўн икки соатдан ортиб кетмаслиги лозим (Меҳнат кодексининг 123-моддасига қаранг).

МКнинг 116-моддасига мувофиқ иш вақтининг қисқартирилган муддати қуйидагича белгиланади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар учун (242-модда);
- I ва II гуруҳ ногиронлари бўлган ходимлар учун (220-модданинг учинчи қисми);
- ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар учун (117-модда);
- алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар учун (118-модда);
- уч ёшга тўлмаган болалари бор ва бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланандиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёллар учун (228-модда).

Иш вақтининг қисқартирилган муддати назарда тутилган ходимларнинг меҳнат ҳақи ўша корхонада тўлиқ иш вақти асосида ишлайдиган ходимлар меҳнат ҳақидан кам бўлмаслиги керак.

Тўлиқсиз иш вақти ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгиланади. 119-моддага мувофиқ иш берувчи МКда (229-модда), шунингдек, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт.

Тўлиқсиз иш вақти шарт билан ишлаш ходимнинг йиллик асосий меҳнат таътилининг муддатини, меҳнат стажини ҳисоблашни ҳамда бошқа меҳнат ҳуқуқларини бирон-бир тарзда чеклашга асос бўлмайди ва ишланган вақтга ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга мутаносиб равишда ҳақ тўланади.

Ходимларни қонуи билан белгиланган нормал муддатдан ташқари ишларга, яъни иш вақтидан ташқари ишларга жалб этишга, одатда йўл қўйилмайди. 124-моддага мувофиқ ходим учун белгиланган кундалик иш (смена) муддатидан ташқари ишлаш иш вақтидан ташқари иш деб ҳисобланади. Иш вақтидан ташқари ишлар ходимнинг розилиги билан қўлланиши мумкин.

Иш сменасининг муддати ўн икки соатдан иборат бўлганда, шунингдек меҳнат шароити ўта оғир ва ўта зарарли ишларда иш вақтидан ташқари ишларга йўл қўйилмайди.

Иш вақтидан ташқари ишга жалб этиш МКнинг 220-моддаси бешинчи қисмида ва 228, 245-моддаларида белгиланган чеклашларга риоя этган ҳолда амалга оширилади. Уларга кўра ҳомиладор аёлларнинг, шунингдек, 14 ёшга етмаган боласи бор аёллар тунги ва ишдан ташқари ишларга улар розилигисиз жалб этилишига йўл қўйилмайди.

18 ёшга етмаган шахсларни ҳам тунги ва ишдан ташқари ишларга жалб этилиши тақиқланади.

Дам олиш вақти — ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан холи бўлган ва бундан у ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкин бўлган вақтдир (Меҳнат кодексининг 126-моддаси).

Қонун ҳужжатлари дам олиш вақтининг қуйидаги турларини белгилайди:

- иш куни давомидаги танаффуслар;
- ҳафталик дам олиш (дам олиш ва байрам кунлари);
- ҳар йилги навбатдаги меҳнат таътиллари;
- иш ҳақи сақланмаган ҳолда бериладиган таътиллари.

МКнинг 127-моддасига мувофиқ ходимга иш куни (смена) давомида дам олиш ва овқатланиш учун танаффус берилиши керак, бу танаффус иш вақтига киритилмайди.

Танаффус бериш вақти ва унинг аниқ муддати ички меҳнат тартиби қоидаларида, смена графикларида ёки ходим иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгилаб қўйилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунларда ва бошқа меъёрий ҳужжатларда иш куни (смена) давомида бошқа танаффуслар ҳам белгилаб қўйилиши мумкин.

Ҳар ҳафталик дам олиш. МКнинг 129-моддасига мувофиқ барча ходимларга дам олиш кунлари (ҳар ҳафталик узлуксиз дам олиш) берилади.

Беш кунлик иш ҳафтасида ходимларга икки дам олиш куни, олти кунлик иш ҳафтасида эса, бир дам олиш куни берилади.

Якшанба умумий дам олиш куни ҳисобланади.

Дам олиш кунларида ишлатиш тақиқланади. Иш берувчининг фармойиши бўйича айрим ходимларни дам олиш кунлари ишга жалб этишга алоҳида ҳоллардагина, жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи томонидан касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан келишиб белгиланган асослар бўйича ва тартибда йўл қўйилади.

Ходимларни улар дам оладиган кунлари ишга жалб этиш МКнинг 220-моддаси бешинчи қисмида ва 228-, 245-моддаларида белгиланган чеклашларга риоя этган ҳолда амалга оширилади.

Дам олиш кунларида бажарилган иш учун компенсация ва ҳақ тўлаш МКнинг 157-моддасига биноан амалга оширилади. Унга кўра, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам кунларидаги ишга икки ҳиссадан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўланади.

Ходимнинг хоҳишига кўра, байрам ёки дам олиш кунларидаги иш бошқа дам олиш куни (отгул) бериш билан қопланиши мумкин. Бунда шу кун учун бир ҳиссадан кам бўлмаган миқдорда ҳақ тўланиши керак (Меҳнат кодексининг 157-моддасига қаранг).

Йиллик навбатдаги меҳнат таътиллари иш жойидан қатъи назар, барча ходимларга берилади. Йиллик меҳнат таътиллари йиллик ҳақ тўланадиган таътил, йиллик қўшимча таътил ва иш ҳақи сақланмаган ҳолдаги таътиллarga бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 134-моддасига биноан ходимларга ўн беш иш кунидан кам бўлмаган муддат билан йиллик асосий таътил берилади.

Куйидагиларга уларнинг ёши ва соғлиғи ҳолатини ҳисобга олиб, йиллик узайтирилган асосий таътил берилади:

- ўн сакиз ёшга тўлмаган шахсларга — ўттиз календар кун;
- ишлаётган I ва II гуруҳ ногиронларига — ўттиз календар кун.

Айрим тоифадаги ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларининг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятларини ҳамда бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, қонун ҳужжатларига мувофиқ узайтирилган таътиллар белгиланади.

Шунингдек, меҳнат шартномасининг шартларида ҳам узайтирилган йиллик асосий таътиллар берилиши назарда тутилиши мумкин (Меҳнат кодексининг 135-моддаси).

Йиллик қўшимча таътиллар йиллик ҳақ тўланадиган асосий таътилга қўшимча равишда ва 136-моддага мувофиқ куйидаги ходимларга берилади:

- меҳнат шароити ноқулай ва алоҳида тусга эга бўлган ишлар учун банд бўлган ходимларга (137-модда);

- оғир ва ноқулай табиий-иқлим шароитларида иш бажараётган ходимларга (138-модда). (Табиий-иқлим шароити оғир ва ноқулай жойлар рўйхати ҳамда йиллик қўшимча таътилниң энг кам муддати Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгилаб қўйилади);

- меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда, меҳнат шартномасининг шартларида назарда тутилган бошқа ҳолларда берилади.

Иш ҳақи сақланмаган таътил ходим аризасига биноан маъмурият розилиги билан берилади. Аризада у иш ҳақи тўланмайдиган қисқа муддатли таътилга чиқишга ундовчи сабабларни баён этиши керак. Булар оилавий аҳвол, бошқа тусдаги узрли сабаблар бўлиши мумкин. Тарафларнинг келишувига биноан кейинчалик шу давр учун ходим ишлаб бериши ҳам мумкин.

Корхона маъмурияти ходимнинг розилиги билан уни асосий ёки қўшимча таътилдан чақириб олиши мумкин. Бунда ходим сабабларини изоҳламаган ҳолда ўз таътилининг узилишига рад жавобини беришга ҳақли. Бундай рад жавобига меҳнат интизомини бузиш деб қарашлари мумкин эмас.

5. МЕҲНАТ ИНТИЗОМИ ВА МЕҲНАТ НИЗОЛАРИНИ ҲАЛ ЭТИШ

Меҳнат интизоми — ишлаб чиқариш жараёнида ходимлар хатти-ҳаракатларининг муайян тартибидир. Улар ишонтириш, ходимни моддий қизиқтириш, ҳалол меҳнати учун уни рағбатлантириш усуллари билан шакллантирилади. Меҳнат кодексининг 176-моддасига мувофиқ, ходим ўз меҳнат вазифаларини ҳалол, виждонан бажариши, меҳнат интизомига риоя қилиши, иш берувчининг қонуний фармойишларини ўз вақтида ва аниқ бажариши, технология интизомига, меҳнат муҳофазаси, техника хавфсизлиги ва ишлаб чиқариш санитарияси талабларига риоя қилиши, иш берувчининг мол-мулкани авайлаб асраши шарт.

Ходимнинг меҳнат вазифалари ички тартиб-қоидаларда, интизом тўғрисидаги устав ва низомларда, корхонада қабул қилинадиган локал ҳужжатларда (жамоат шартномаларида, йўриқномаларда ва ҳоказоларда), меҳнат шартномасида аниқ белгилаб қўйилади.

Меҳнат вазифаларини намунали бажарганлик учун ходимларга **рағбатлантириш чора-тадбирлари** белгиланган. Улар маънавий характерда (ташаккур билдириш, фахрий ёрлиқ билан мукофотлаш ва ҳ. к.) ва моддий тусда (мукофотлар бериш, қимматли совгалар билан тақдирлаш ва шу кабилар) рағбатлантиришлар бўлиши мумкин. Алоҳида меҳнат хизматлари учун ходимни орденлар, медаллар билан мукофотлашга, фахрий унвонларга тақдим этилади (Меҳнат кодексининг 180-моддаси).

Ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи куйидаги **интизомий жазо чораларини** қўллашга ҳақли:

1) хайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдордаги жарима.

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда ходимга жарима солиш кўзда тутилган бўлиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жаримани ушлаб қолиш МКнинг 164-моддаси талабларига риоя этган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 -ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўлланиш тақиқланади (Меҳнат кодексининг 181-моддаси).

Интизомий жазо чорасини қўллаш учун маъмурият меҳнат вазибаларининг бузилишига йўл қўйиш сабаблари тўғрисида ходимдан ёзма равишдаги тушунтириш хатини талаб қилиши керак. Ҳар бир ноҳўя хатти-ҳаракат учун фақат битта интизомий жазо у аниқланганидан кейин бир ойдан ортиқ вақт ўтмаган муддатда қўлланиши мумкин (бу муддатга ходим касал бўлган вақт ҳамда унинг таътилдаги вақти кирмайди). Интизомий жазо чораси амал қилаётган вақт ичида ходимга нисбатан рағбатлантириш чоралари қўлланилмайди.

Ноҳўя хатти-ҳаракат содир этилган кундан бошлаб олти ой ўтганидан, молия-хўжалик фаолиятини тафтиш этиш ёки текшириш натижасида аниқланганда эса, содир этилган кундан бошлаб икки йил ўтганидан кейин жазони қўллаб бўлмайди.

Интизомий жазо берилгани тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади (Меҳнат кодексининг 182-моддаси).

Интизомий жазони қўллаган иш берувчи ўз ташаббуси билан, ходимнинг илтимосига биноан, меҳнат жамоаси ёки ходимнинг бевосита раҳбари илтимосига кўра жазони бир йил ўтмасдан олдин олиб ташлашга ҳақли.

Меҳнат низоларини ҳал этиш тартиби. Якка меҳнат низолари деганда, иш берувчи ва ходим ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунларини қўлланиш, меҳнат шартларини белгилаш ёки ўзгартириш бўйича келиб чиқадиган келишмовчиликлар тушунилиши керак (Меҳнат кодексининг 259-моддасига қаранг).

Куйидагилар якка меҳнат низолари сабаблари бўлиши мумкин:

- маъмурият ва ходимларнинг меҳнат қонунларини яхши билмасликлари, бунинг натижасида улар ногўғри қўлланиши;

- тез ўзгарувчан ташқи ҳолатларда қонунларнинг ўзининг но-муқаммаллиги;

- янги меҳнат шартларини белгилаш ёки амалдагиларини ўзгартириш, масалан, янги ишлаб чиқариш нормаларини белгилаш масалалари юзасидан ходимлар билан маъмурият ўртасидаги келишмовчиликлар;

- маъмурият билан касаба уюшмалари ўртасидаги келишмовчиликлар.

МКнинг 260-моддасига мувофиқ якка меҳнат низолари:

- меҳнат низолари комиссиялари томонидан, ушбу Кодекснинг 260-моддасида кўрсатилган низолар бундан мустасно;

- туман (шаҳар) судлари томонидан кўриб чиқилади.

Ходим меҳнат низосини ҳал қилиш учун ўз хоҳишига кўра, меҳнат низолари комиссияларига ёки бевосита судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Меҳнат низолари бўйича комиссия. Жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувда меҳнат низолари комиссияларини тузиш назарда тутилиши мумкин.

Меҳнат низолари комиссиялари иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи томонидан тенглик асосида тузилади.

Комиссияга касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органидан ажратилган аъзолар тегишли органининг қарори билан, иш берувчининг вакили эса, унинг буйруғи билан тасдиқланадилар.

Башарти ходим келишмовчиликни мустақил равишда ёки касаба уюшмаси кўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органи иштирокида иш берувчи билан бевосита олиб борган музокараларида ҳал эта олмаган бўлса, меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўриб чиқилади.

Меҳнат низолари комиссияси якка меҳнат низоларини кўради, кўриб чиқишнинг ўзгача тартиби белгиланган меҳнат низолари (МКнинг 269 -, 276-моддалари) бундан мустасно.

Меҳнат низолари бўйича комиссия ариза берилганидан кейин ўн кун мобайнида меҳнат низосини кўриб чиқиши керак. Низо ариза берган ходим ва маъмурият вакили иштирокида қараб чиқилади. Меҳнат низосини ходимнинг иштирокисиз кўриб

чиқишга фақат унинг ёзма равишдаги аризаси асосидагина йўл қўйилади. Башарти ходим узрсиз сабаблар билан комиссия мажлисига келмаса, мазкур аризани кўриб чиқишни кун тартибидан олиб ташлаш хусусида қарор қабул қилиниши мумкин, бу эса ходимни такроран ариза билан мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди (Меҳнат кодексининг 264-моддаси).

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёхуд ходимлар бошқа вакиллик органининг вакиллари ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинади.

Комиссиянинг қарори далиллар билан исботланган ҳамда меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларга, меҳнат шартномасига асосланган бўлиши керак (Меҳнат кодексининг 265-моддаси).

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори бу қарор устидан шикоят қилиш учун белгиланган ўн кунлик муддат ўтгандан кейин уч кун ичида иш берувчи томонидан бажарилиши керак.

Башарти иш берувчи белгиланган муддат ичида комиссия қарорини бажармаса, меҳнат низолари комиссияси томонидан ходимга ижро варақаси кучига эга бўлган гувоҳнома берилади.

Меҳнат низолари комиссияси берган ва олинганидан кейин кўпи билан уч ой ичида туман (шаҳар) судига тақдим этилган гувоҳнома асосида суд ижрочиси меҳнат низолари комиссиясининг қарорини мажбурий тарзда ижро эттиради (Меҳнат кодексининг 266-моддаси).

Бевосита туман (шаҳар) судларида қуйидаги меҳнат низолари кўрилади:

1) агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

2) улар меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар, ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

3) улар ходим томонидан иш берувчига стқазилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

4) улар меҳнат вазибалари бажараётганда ходимнинг соғлиғига шикаст стқазилгани оқибатидаги зарарни (шу жумладан, маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига стқазилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

5) улар МК 78-молдасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

б) улар иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари меҳнат низолари ҳам ходимнинг хоҳишига кўра бевосита туман (шаҳар) судларида кўрилади.

Меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўрилмаган деган ваз билан ходимнинг аризасини кўриб чиқишни рад этишга йўл қўйилмайди.

Ишга тикланиш бўйича даъво аризасига биноан ходим қуйидагиларни талаб қилишга ҳақли:

- бевосита ўзининг ишга тикланишини;
- мажбурий прогул учун ҳақ тўлашни;
- мазкур маънавий зарарни қоплашни.

273-моддага мувофиқ, ходим билан тузилган меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинганда уни ишга тиклаш, шунингдек, меҳнат шартномасини бекор қилиш асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида суд чиқарган ҳал қилув қарори ёки ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилган ходимни аввалги иш жойига тиклаш ҳақида меҳнат низоларини кўрувчи орган чиқарган қарор дарҳол ижро этилиши лозим.

Ишга тиклаш бўйича суд қарорини бажаришни иш берувчи томонидан кечиктирилган тақдирда суд ходимга ўртача иш ҳақи тўлаш ҳақида ажрим чиқаради.

Жамоаларга доир меҳнат низолари (зиддиятлари) ишлаб чиқариш нормалари, ишбай меҳнат нархларини ўзгартириш, иш ҳақи тизими, иш вақти тартиби, таъгиллар, меҳнат муҳофазаси тизимини белгилаш ва мавжуд шартларни ўзгартириш, жамоа шартномасини тузиш ва бажариш масалалари бўйича келишмовчиликлар асосида юзага келади.

Меҳнатнинг янги шартларини белгилаш ёки мавжуд шартларини ўзгартириш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низоларини ҳал этиш тартиби қонун билан белгилаб қўйилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонулар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни, шу жумладан, иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинган жамоа шартномалари, келишувлари, лоқал ҳужжатларни қўлланиш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низолари суд тартибида кўриб чиқилиши лозим.

Иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи ўртасидаги келишувга биноан қабул

қилинган жамоа шартномалари, келишувлари ва бошқа локал ҳужжатларни қўлланиш хусусидаги жамоаларга доир меҳнат низоларини судлар тарафлардан бирининг аризаси асосида кўриб чиқадилар (Меҳнат кодексининг 281-моддаси).

Умумий хулосалар. Меҳнат ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин тутди. Иқтисодиётимизнинг бозор муносабатларига ўтиши, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида меҳнатнинг ва меҳнат кишиси ролининг ошиши билан унинг аҳамияти янада ошиб кетди. Ўйлаймизки, инсоннинг энг асосий ҳуқуқларидан бири — унинг эркин ва ижодий меҳнатга бўлган ҳуқуқи, жамият томонидан эҳтиёжли бўлиш ҳуқуқи эканлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Иш берувчи деб аталадиганлар томонидан меҳнат қонунларининг бузилиш ҳоллари ҳали ҳам оз эмаслиги ҳаммага маълум. Лекин ҳар бир фуқаро инсон фаолиятининг ушбу муҳим соҳасида ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини яхши биладиган бўлса, меҳнат қонунларини бузиш тобора камайиб бораверади.

ОИЛА ХУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1. *Оила ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва манбалари. Никоҳни тузиш ва тугатилиш тартиби.*
2. *Эр-хотинларнинг мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари.*
3. *Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.*
4. *Оила аъзоларининг алимент мажбуриятлари.*
5. *Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш.*

1. ОИЛА ХУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ ВА МАНБАЛАРИ. НИКОҲНИ ТУЗИШ ВА ТУГАТИЛИШ ТАРТИБИ

Маълумки, «оила — мафкуравий тарбиянинг энг муҳим ижтимоий омилларидан биридир. Чунки, оила — жамият негизи бўлиб, кўп асрлик мустақкам маънавий таянчларга эга. Миллий мафкурамизга хос бўлган илк тушунчалар, аввало, оила муҳитида сингади. Бу жараён боболар ўғити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга оширилади»¹. Шундай экан, оилада соғлом муҳит — соғлом мафкурани шакллантириш лозим. Бунда оила ҳуқуқи асосий ўринни эгаллайди.

Оила ҳуқуқи — эр-хотинлар, қариндошлар, ота-оналар (фарзандликка олувчилар) ва болалар ўртасидаги шахсий номулкий ва улар билан боғлиқ мулкий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ тармоғидир. Ушбу таърифдан оила ҳуқуқи ўзининг бошқалардан фарқ қилувчи хусусиятларига қарамай, фуқаролик ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқлигини сезиш ҳам мумкин. Бу фарқлар куйидагилардан иборат: 1) оилавий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига хос бўлмаган юридик фактлардан (никоҳ, қариндошлик, оналик, оталик, фарзандликка олиш ва ҳоказолар)дан вужудга келади; 2) оилавий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, кўпроқ шахсий-ҳуқуқий моҳиятга эга; 3) оилавий ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бегоналаштирилмайдиган, яъни бошқаларга топшириб бўлмайдиган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан иборат.

Оила ҳуқуқи предмети — оилавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлардан иборат. Оила ҳуқуқи

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 66-бет.

нормалари: никоҳдан ўтиш тартибини ва шартларини белгилайди; эр-хотинлар ўртасидаги шахсий номулкий ва мулккий муносабатларни тартибга солиди, ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиди; фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийлик билан боғлиқ равишда вужудга келадиган муносабатларни тартибга солиди; никоҳнинг тугатилишининг тартиби ва шартларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва 1998 йил 30 апрелда қабул қилиниб, 1998 йил 1 сентябрдан кучга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси — **оила ҳуқуқининг асосий манбаи** ҳисобланади. Оила ҳуқуқи манбаларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг қатор моддалари ҳам киради. Бундан ташқари, Оила кодексининг 6-моддасига биноан «Оила тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаган оила аъзолари ўртасидаги мулккий ва шахсий номулкий муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари оилавий муносабатларнинг моҳиятига зид келмаган тақдирдагина қўлланилади»¹.

! **Никоҳ тушунчаси** оила ҳуқуқининг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, юридик адабиётда никоҳнинг хилма-хил тавсифларини учратиш мумкин. Биз Ф.Отахўжаев томонидан ўз диссертациясида тақлиф этилган таърифни келтиришни ўринли деб топдик: «Никоҳ — бир-бирини севган ва никоҳ ёшига етган эркак ва аёлнинг умуминсоний қадриятлар ва Шарқ анъаналарига асосланган оилада болаларни тарбиялашга йўналтирилган ўзаро шахсий номулкий ва мулккий ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқарадиган қонун асосидаги оилани яратиш мақсадидаги ўзаро келишилган бутун умрга мўлжалланган иттифоқидир»².

Мазкур таъриф нафақат юридик маънодаги, балки ижтимоий-фалсафий маънодаги «оила» тушунчасини ўзида акс эттирган. Оила тарихи ўнлаб, ҳатто юзлаб минг йилликлар билан ўлчанади. Оила — энг аввало жамият асосини ташкил этувчи, болаларни тарбиялаш ва уларни шахс сифатида шакллантириш муҳити бўлган бирламчи ячейкадир.

Республикамызда оилага алоҳида аҳамият берилади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (63-модда)да қуйидаги инсонпарвар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т.: «Адолат», 1998.

² Атаходжаев Ф.М. «Развитие законодательства о браке Республики Узбекистан и проблемы дальнейшего совершенствования». Автореф. дис. д-ра юридических наук. Т., 2000. 24-25-б-слар.

ва ахлоқий норманинг мустақамлаб қўйилгани бунинг ёрқин далили дейиш мумкин: «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга»¹.

Жамият ва давлатнинг оилага ғамхўрлиги бизнинг ижтимоий сиёсатимизнинг муҳим йўналишига айланган. Оила масалаларига Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов алоҳида эътибор бериб келмоқда. Айнан унинг ташаббуси билан 1998 йил «Оила йили» деб эълон қилинганди. Юртбошимиз ташаббуси билан 1999 йил «Аёллар йили» деб, 2000 йил «Соғлом авлод йили», 2001 йил эса «Оналар ва болалар йили» деб эълон қилинди ҳамда уларнинг мазмунини ташкил этувчи тадбирларни амалга ошириш бўйича Давлат дастурлари қабул қилинди.

Шуни таъкидлаш жоизки, оиланинг муқаддас тушунчаси кўплаб муаммолари билан ҳамisha тадқиқотчилар ақлу заковатини тўлқинлантириб келган. Чунончи, социологлар оилани яратиш учун эр ва хотиннинг бўлиши кифоя қиладими ёки эркак ва аёл иттифоқи оила деб номланиши учун фарзандларнинг ҳам бўлиши шартми, деган муаммо устида баҳслашиб келдилар. Юридик жиҳатдан бунинг унча аҳамияти йўқ. Юристар эса, бошқа масала хусусида, яъни «эр ва хотиннинг қонунда назарда тутилган тартиб ва шартларга риоя этмай тузган иттифоқларини оила деб ҳисоблаш мумкинми?» деган маънода баҳс юритдилар. Бунда гап, ҳатто улар биргаликда рўзгор юритиб, ўз фарзандларини тарбиялаётган бўлсалар ҳам қонуний асосдаги никоҳда рўйхатдан ўтмасдан узоқ вақт давомида эркак ва аёлнинг биргаликда ошкора равишда яшаб келишлари ҳақида кетаяпти. Жиддий гапирадиган бўлсак, бундай иттифоқ никоҳ бўлмайди ҳамда ота-оналарнинг болаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини истисно этганда, ҳеч қандай юридик оқибатларни келтириб чиқармайди. Шунинг учун ҳам диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас. У фақат оналик ва оталик муносабатларини, яъни ҳуқуқларнинг муайян ҳажми (масалан, ота-онанинг исталган ҳар бири мулкининг мерос бўлиб қолиши бўйича болалар ҳуқуқи)ни вужудга келтирадиган қон-қариндошлик алоқаларинигина юзага келтиради. Бирга яшовчи ҳамхоналар (юридик нуқтаи назардан уларни эр-хотинлар деб атаб бўлмайди) бир-бирларининг мулкини мерос қилиб ололмайдилар.

Никоҳ тузиш шартлари:

- 1) ўзаро никоҳ тузишни истаган шахсларнинг никоҳ ёшга етиши;
- 2) никоҳдан ўтувчиларнинг ўзаро розиликлари.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Адолат», 1999.

Бошқа барча шартлар (муҳаббат, бир-бирига боғланиб қолиш, ёқтириши ва ҳ.к.) кўпчилик юристлар томонидан тан олинмайди. Зеро, уларнинг фикрига кўра, бундай шартлар юридик эмас, балки ахлоқий моҳиятга эга бўлиб, оилани яратишни қонуний мустақкамлашда уларнинг мавжудлиги шарт эмас. Ҳозирги вақтда бундай қарашлар айрим юристлар томонидан рад этилмоқда¹.

¶ **Никоҳ ёши** Оила кодексининг 15-моддасига биноан эркаклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш этиб белгиланади.

Узрли сабаблар бўлганида, алоҳида ҳолларда бу ёш камай-тирилиши, шунда ҳам бу камайиш бир йилдан ортиқ бўлмаслиги керак.

Никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар:

1) лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасидаги;

2) насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўғай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасидаги;

3) лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасидаги никоҳлардир (Оила кодексининг 16-моддаси).

Оила кодексининг 17-моддасини никоҳдан ўтишнинг янги шарти дейиш мумкин, у «Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш» деб номланган. Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш, шунингдек, тиббий-ирсий ҳамда оилани режалаштириш масалалари бўйича маслаҳатлар бериш никоҳланувчи шахслар розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари томонидан амалга оширилади.

¶ **Никоҳ тузиш тартиби** Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 13-моддасида белгилаб қўйилган. Унга кўра, никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади.

Никоҳ тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берган кундан бошлаб бир ой ўтганидан кейин уларнинг шахсан ўзлари иштирокида амалга оширилади.

¹ *Батафсилроқ қаранг:* Атахолжаев Ф.М. «Развитие законодательства о браке РУ и проблемы его дальнейшего совершенствования» Авторсф. дис. д-ра юр. наук. Т., 2000.

Узрли сабаблар бўлган тақдирда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари бир ой ўтгунга қадар ҳам никоҳ тузишга руҳсат этиши мумкин.

Алоҳида ҳоллар (ҳомиладорлик, бола туғилиши, бир тарафнинг касаллиги ва бошқалар)да никоҳ ариза берилган кунда ҳам тузилиши мумкин.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органи никоҳни рўйхатга олишни рад этганда, шикоят билан бевосита судга ёки бўйсунушига кўра юқори турувчи органга мурожаат қилиниши мумкин.

Никоҳнинг тугатилиши Оила кодексининг 37-моддасига кўра:

эр-хотиндан бирининг вафоти ёки улардан бирини вафот этган деб эълон қилиниши оқибатида амалга оширилади;

Шунингдек, никоҳ эр-хотиндан бири ёки ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ никоҳдан ажратиш йўли билан, шунингдек, суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган эр-хотиннинг васийси берган аризага мувофиқ тугатилиши мумкин.

Никоҳни ажратиш икки хил йўл билан амалга оширилади:

- 1) Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида;
- 2) суд тартибда.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида никоҳни ажратиш балоғатга етмаган болалари бўлмаган эр-хотиннинг ўзаро розилиги асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 43-моддасига мувофиқ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида балоғатга етмаган болаларининг борлигидан қатъи назар эр-хотиндан бирининг аризасига кўра қуйидаги ҳолларда никоҳдан ажратилади, агар эр-хотиндан бири:

- суд томонидан бедарак йўқолган деб топилган бўлса;
- суд томонидан руҳияти бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган бўлса;
- содир этган жинояти учун уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этилган бўлса.

Никоҳдан ажратиш ҳақидаги ташаббус муомалага лаёқатсиз деб топилган эр ёки хотиннинг васийси томонидан келиб чиқиши мумкин.

Никоҳни ажратиш фақат эр-хотинларнинг иштирокидагина рўй бериши керак. Агар эр-хотин никоҳни ажратишни расмийлаштириш учун Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига узрли сабабларсиз вақтида келмаса, уларнинг аризалари

ўз кучини йўқотади¹. Мабодо эр-хотиннинг бир-бирларига мулккий даъволари бўлса, улар мулкни бўлиб бериш бўйича бахсни ажрим қилиш судига мурожаат этишга ҳақлидир.

1 Суд тартибидан никоҳни ажратишга қуйидаги ҳолларда йўл кўйилади:

1) никоҳдан ажратишда эр-хотиндан бирининг йўқлиги;

2) умумий балоғатга етмаган болалари бўлган эр-хотиннинг ўзаро розилиги бўлганда.]

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 40-моддасига биноан, «никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишлар суд томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексидан процессуал кодексидан даъво ишларини ҳал қилиш учун белгиланган тартибда кўриб чиқилади.

Суд ишнинг кўрилишини кейинга қолдириб, эр-хотинга ярашиш учун олти ойгача муҳлат тайинлашга ҳақли». Ушбу муддат ўтгандан кейин, агар эр-хотин ўртасида ярашишга эришилмаса ҳамда эр-хотиннинг бундан кейинги биргаликдаги ҳаёти ва оилани сақлаб қолиш мумкин эмаслиги аниқланса, суд никоҳдан ажратиш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилиши мумкин.

Вояга етмаган болалари бўлган эр-хотин ўзаро келишув асосида болалари ким билан яшаши, болаларга ва (ёки) меҳнатга лаёқатсиз эр ёки хотинга таъминот бериш учун маблағ тўлаш ҳақидаги келишувни кўриб чиқиш учун судга тақдим этишлари мумкин. Агар шу масалалар бўйича эр-хотин ўртасида келишувга эришилмаган тақдирда ҳамда агар келишув болалар манфаатларига зид бўлса, суд вояга етмаган болалар ким билан яшашини, болаларга алимент кимдан ва қанча миқдорда ундирилиши кераклигини аниқлаши шарт. Суд тартибидан никоҳдан ажратиш жавобгар яшайдиган жой бўйича амалга оширилади. Мабодо даъвогар узрли сабабларга кўра жавобгарнинг яшаш жойига бора олмаса, суд иши даъвогар яшайдиган жойда ўтказилади.

Мол-мулкни бўлиш учинчи шахсларнинг манфаатига дахлдор бўлган ҳолларда суд мол-мулкни бўлиш талабини алоҳида иш юритиш учун ажратади.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги иш кўриб чиқиладиганида тўйни ўтказишга кетган сарф-харажатларни ундириш ҳақидаги талаблар қаноатлантирилмайди (Оила кодексининг 44-моддаси).

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги 171-сонли қарори билан тасдиқланган «Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш Қоидалари». Т., «Адолат», 1999.

Никоҳдан фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида ажратилганда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органида никоҳдан ажратилганлик рўйхатга олинган кундан, никоҳдан судда ажратилганда эса, суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан бошлаб никоҳ тугатилади.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирган кундан бошлаб ўн кун ичида суд никоҳ тузилганлиги рўйхатга олинган жойдаги фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига ушбу қарордан кўчирма юбориши шарт (Оила кодексининг 47-моддаси).

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш никоҳдан ажратишдан фарқли ўлароқ, фақат суд тартибида амалга оширилади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш асослари:

1) никоҳни тузиш шартлари (14-16-моддалар ва 17-модданинг учинчи қисми) бузилганда;

2) никоҳни тузишга ҳалақит берувчи бирон-бир ҳолатнинг мавжудлиги;

3) сохта никоҳ, яъни эр-хотин ёки улардан бири оила қуриш мақсадини кўзламай тузган никоҳ;

4) башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки одам иммунитетни тақчиллиги вируси (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса;

Никоҳ тузилиши билан ҳуқуқи бузилган эр-хотиндан бирининг аризасига биноан, шунингдек, агар никоҳ тегишли рухсатни олмай никоҳ ёшига етмаган шахс билан тузилган бўлса, оналар ёки васийлик ва хомийлик органлари аризаси асосида никоҳ ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Айрим ҳолларда суд никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишни прокурор аризасига биноан қабул қилади. Лекин никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асослар бўлгани ҳолда, агар ишни кўриш пайтига келиб, қонундан келиб чиққан ҳолда никоҳни тузишга монелик қилувчи ҳолатлар йўқолган бўлса, суд ушбу никоҳни ҳақиқий деб топиши мумкин.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органини хабардор қилиш тартиби никоҳни суд тартибида ажратишдаги тартиб билан бир хилдир. Лекин, агар никоҳни ажратишда эр-хотиннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тугаган деб ҳисобланса, никоҳни ҳақиқий эмас деб топишда никоҳланган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари никоҳ тузилган пайтдан оқ вужудга келмаган деб эътироф этилади. Фақат болаларга нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар шу

никоҳдан ёки улар никоҳ ҳақиқий эмас деб топилганидан кейинги уч юз кун мобайнида туғилган болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари сақланиб қолади. Ҳақиқий эмас деб топилган никоҳда туриб сотиб олинган мулк улушли мулк билан боғлиқ масалалар тартибга солинадиган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мувофиқ тақсимланиши мумкин.

Агар шахс никоҳдан ўтиш вақтида никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асослар борлигини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган бўлса, у инсофли эр (хотин) деб эътироф этилади ва унга нисбатан эр-хотиннинг биргаликдаги мулкни бўлишнинг ҳуқуқий тартиби қўлланади. Бундан ташқари, инсофли эр (хотин) фуқаролик қонун ҳужжатларида назарда тутилган қоидалар бўйича унга етказилган маънавий ва моддий зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли (Оила кодексининг 49-54-моддаларига қаранг).

Никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида рўйхатга олинган пайтдан бошлаб никоҳни тузганлар эр-хотин деб ҳисобланадилар ва шу пайтдан эътиборан улар ўртасида эр-хотинлик ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келади (Оила кодексининг 18-моддаси).

Эр ва хотин оилада тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва улар тенг мажбуриятга эгадирлар (Оила кодексининг 19-моддаси).

Никоҳ тузиш вақтида эр ва хотин ўз хоҳиши билан эри ёки хотинининг фамилиясини умумий фамилия қилиб танлайди ёки уларнинг ҳар бири никоҳгача бўлган ўз фамилиясини сақлаб қолади (Оила кодексининг 20-моддаси).

Бола тарбияси ва оилавий турмушнинг бошқа масалаларини эр ва хотин биргаликда ҳал қиладилар (Оила кодексининг 21-моддаси).

Эр ва хотиннинг ҳар бири машгулот тури, касб ва туриш ҳамда яшаш жойини танлашда эркиндир (Оила кодексининг 22-моддаси).

2. ЭР-ХОТИНЛАРНИНГ МУЛКИЙ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Эр-хотиннинг мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ва Оила кодекслари нормалари билан тартибга солинади. Эр-хотиннинг мулкий муносабатларини тартибга солишнинг икки хил усули мавжуд:

- 1) эр-хотин мулкнинг қонуний тартиби;
- 2) эр-хотин мулкнинг шартномавий тартиби.

Эр-хотин мулкнинг қонуний тартиби шундаки, эр-хотин никоҳ давомида биргаликда орттирган мол-мулкларига эгалик қиладилар, ундан фойдаланадилар ва бу мулкни тасарруф этадилар.

Оила кодексининг 23-моддасига мувофиқ эр-хотин никоҳ давомида орттирган мол-мулклари, шунингдек никоҳ қайд этилгунга қадар, бўлажак эр-хотиннинг умумий маблағлари умумий мулки ҳисобланади. ¶

1. Эр-хотин никоҳ давомида орттирган мулк.

Бундай мулкка қуйидагилар киради:

- эр ва хотин ҳар бирининг меҳнат фаолиятидан, тадбиркорлик фаолиятидан ва интеллектуал фаолият натижаларидан орттирган даромадлари;

- пенсиялар, нафақалар, шунингдек, махсус мақсадга мўлжалланмаган бошқа пул тўловлари (моддий ёрдам суммаси, майиб бўлиш ёки саломатлигига бошқача зарар етказиш оқибатида меҳнат қобилиятини йўқотганлик муносабати билан етказилган зарарни қоплаш тарзида тўланган суммалар ва бошқалар);

- кўчар ва кўчмас ашёлар, қимматли қоғозлар, кредит муассасаларига киритилган маблағлар, шунингдек, эр ва хотиндан бирининг номига расмийлаштирилган ёхуд пул маблағлари кимнинг номига ёки эр ва хотиннинг қайси бири томонидан киритилган бўлишдан қатъи назар, эр ва хотиннинг никоҳ давомида орттирган бошқа ҳар қандай мол-мулклари.

2. Эр-хотин ҳар бирининг никоҳга киришдан олдин орттирган мол-мулклари.

Оила кодексининг 25-моддасига биноан мазкур мол-мулк, агар никоҳ давомида эр-хотиндан бирининг меҳнати ҳисобига мол-мулкнинг қиймати анча ошишига олиб келган маблағлар (капитал таъмирлаш, қайта қуриш, қайта жиҳозлаш ва бошқалар) қўшилгани аниқланса, шу мол-мулк эр-хотиннинг биргаликдаги мулки деб топилиши мумкин.

Эр ва хотиндан бирининг умумий мулкни тасарруф этиши билан боғлиқ битим тузилганда бу ҳаракат бошқасининг розилигига кўра амалга ошириладиганлигини англатади.

Эр-хотиндан бирининг умумий мол-мулкни тасарруф этиш юзасидан амалга оширган битими бошқасининг бунга розилиги бўлмаганлиги сабаблигина билдирган талабига биноан ва фақат битимни амалга оширган иккинчи томон амалга оширилган битим юзасидан эр (хотин) рози эмаслигини олдиндан билгани ёки билиши лозим бўлганлиги исботланган ҳолларда суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Эр (хотин) ўзининг номига расмийлаштирилган умумий кўчмас мол-мулкни тасарруф этиш бўйича битим тузиши учун хотин

(эр)нинг нотариал тартибда тасдиқланган розилигини олиши лозим (Оила кодексининг 24-моддаси).

Эр ва хотиннинг ҳар бирининг мулки. Бу эр ва хотиннинг никоҳга қадар ўзига тегишли бўлган мол-мулки, шунингдек, улардан ҳар бирининг никоҳ давомида ҳадя, мерос тариқасида ёки бошқа бепул битимлар асосида олган мол-мулкидир (Оила кодексининг 25-моддаси). Оила кодексининг 26-моддасига биноан, қимматбаҳо буюмлар ва зебу зийнатлардан бошқа шахсий фойдаланишдаги буюмлар (кийим-бош, пойабзал ва бошқа шу кабилар), гарчи никоҳ давомида эр ва хотиннинг умумий маблағи ҳисобига олинган бўлса ҳам, улардан фойдаланиб келган эр ва хотиннинг хусусий мулки ҳисобланади.

Никоҳдан ажралишда фақат биргаликдаги мол-мулкни бўлиш масаласи кўйилади. Эр ва хотиннинг ҳар бирининг мулки ўзаро бўлинмайди. Шунингдек, балоғатга етмаган болалар эҳтиёжини қондириш учун сотиб олинган ашёлар ҳам бўлинмайди. Бу мол-мулк болалар бирга яшайдиган эр ёки хотинга берилиши керак.

Агар эр ва хотин ўртасидаги шартномада бошқа ҳол назарда тутилмаган бўлса, *никоҳдан ажралишда биргаликдаги мулк тенг улушларда бўлинади.* Эр ва хотиннинг умумий қарзлари ҳам уларга белги-ланган улушларга мутаносиб равишда ҳар иккаласи ўртасида тақсимланади. Вояга етмаган болалар манфаатларини кўзлаган ҳолда суд эр ва хотиннинг биргаликдаги мол-мулкни бўлишда улушлар тенглиги тамойилидан воз кечиб, болалар бирга яшайдиган эр ёки хотин фойдасига мол-мулкнинг кўпроқ қисмини тақсимлаш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилишга ҳақли. Эр ёки хотин узрсиз сабабларга кўра даромад олмаган бўлса ёхуд эр ва хотиннинг умумий мол-мулкни оила манфаатларига зарар етказган ҳолда сарфлаган бўлса, бундай вазиятларда ҳам суд юқоридагига ўхшаш қарор қабул қилиши мумкин.

Эр ва хотин мол-мулкнинг шартномавий тартиби никоҳ шартномасини тузиш орқали расмийлаштирилади. **Никоҳ шартномаси** — «никоҳланувчи шахсларнинг ёки эр ва хотиннинг никоҳда бўлган даврида ва (ёки) эр ва хотин никоҳдан ажратилган тақдирда уларнинг мулкий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини белгиловчи келишуви»дир (Оила кодексининг 29-моддаси).

Оила кодексининг 30-моддасига мувофиқ, никоҳ шартномаси никоҳ давлат рўйхатига олингунига қадар ҳам, шунингдек, никоҳ даврида ҳам тузилиши мумкин.

Никоҳ давлат рўйхатига олингунга қадар тузилган никоҳ шартномаси никоҳ давлат рўйхатига олинган кундан бошлаб кучга киради.

Никоҳ шартномаси ёзма шаклда тузилади ва нотариал тартибда тасдиқланиши лозим.

Никоҳ давомида тарафларнинг келишувига биноан никоҳ шартномаси ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин (бу ҳам нотариал тарзда тасдиқланиши шарт). Эр ва хотиндан фақат бирининг талабига кўра никоҳ шартномаси фақат суд тартибида ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Суд, шунингдек, шартнома шартлари эр ва хотиндан бирини жуда ноқулай аҳволга солиб қўядиган бўлса, унинг муомала лаёқатини, болаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларини чекласа, никоҳдаги тенгҳуқуқлилиқ тамойилини бузадиган бўлса ва шу кабиларда эр ва хотиндан бирининг талабига кўра никоҳ шартномасини ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Никоҳга киришда никоҳ шартномаси эр-хотиннинг иккаларининг ўзаро розилиги билангина тузилиши мумкин. Чунки никоҳ шартномасининг мавжудлиги никоҳнинг мажбурий шартларига кирмайди. Никоҳ шартномасининг бекор қилиниши никоҳни ажратишга олиб келмайди, лекин никоҳнинг ажратилиши никоҳ шартномасининг бекор қилинишига сабаб бўлади.

Никоҳ шартномасининг мазмуни. Эр ва хотин никоҳ шартномасига кўра биргаликдаги умумий мулкнинг қонунида белгиланган (ОКнинг 23-моддаси) тартибини ўзгартиришга, эр ва хотиннинг барча мол-мулкига, унинг айрим турларига ёхуд эр ва хотиндан ҳар бирининг мол-мулкига нисбатан биргаликдаги, улушли ёки алоҳида эгалик қилиш тартибини ўрнатишга ҳақлидир.

Никоҳ шартномаси эр ва хотиннинг мавжуд мол-мулкига нисбатан ҳам, бўлғуси мол-мулкига нисбатан ҳам тузилиши мумкин.

Эр ва хотин никоҳ шартномасида ўзаро моддий таъминот бериш, оила харажатларини кўтариш, бир-бирининг даромадида иштирок этиш, бошқа шахслар билан мулкий шартномалар тузиш, биргаликда тадбиркорлик фаолияти билан шугулланиш бўйича ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб олишга, никоҳдан ажралганда эр ва хотиндан ҳар бирига бериладиган мулкни аниқлаб олишга, шунингдек, никоҳ шартномасига эр ва хотиннинг мулкий муносабатларига оид бошқа қоидаларни киритишга ҳақли.

Никоҳ шартномасида назарда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар муайян муддат билан чекланиши ёки муайян шарт-шароитнинг юзага келиши ёхуд келмаслигига боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин.

Никоҳ шартномаси эр-хотиннинг ҳуқуқ лаёқати ёки муомала лаёқатини, уларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга

муурожаат қилиш ҳуқуқларини чеклашни, эр-хотин ўртасидаги шахсий номулкий муносабатларни, эр-хотиннинг болаларга нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солишни, меҳнатга лаёқатсиз таъминот олишга муҳтож эр ёки хотиннинг ҳуқуқини чекловчи қоидаларни, эр ва хотиндан бирини ўта ноқулай ҳолатга солиб қўювчи ёхуд оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг нормаларига зид келувчи бошқа шартларни назарда тута олмайди (Оила кодексининг 31-моддасига қаранг).

Агар эр-хотиндан бири тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланса, у ҳолда никоҳ шартномасида конкрет корхона ночор (банкрот) бўлиб қолганда мажбуриятлар бўйича кредиторлар талабларини қондириш тартиби белгилаб қўйилиши керак. Никоҳ шартномасини ўзгартираётгани ёки бекор қилаётгани тўғрисида эр (хотин) ўзининг барча кредиторларини хабардор қилиши шарт.

Никоҳ шартномаси бўлмаган ҳолатларда қарздор эр (хотин) кредиторлар олдидаги мажбуриятлари бўйича фақат ўз мол-мулки билан ёки умумий мулкдаги ўз улуши билан жавоб бериши мумкин.

Агар суд эр-хотиннинг мажбуриятлари бўйича орттирилган барча ашёлар оила эҳтиёжлари учун ишлатилганлигини аниқласа, эр-хотиннинг умумий мажбуриятлари бўйича, шунингдек, эр (хотин)нинг мажбуриятлари бўйича ҳақ ундириш эр-хотиннинг умумий мол-мулкига қаратилади. Бу мол-мулк старли бўлмаган тақдирда эр-хотин кўрсатиб ўтилган мажбуриятлар юзасидан уларнинг ҳар бирига қарашли мол-мулк билан шерик жавобгар бўладилар.

Агар эр-хотиннинг умумий мол-мулки уларнинг бири томонидан жиноий йўл билан топилган маблағ ҳисобига орттирилгани ёки қўпайгани суд ҳукми билан аниқланган бўлса, ҳақни ундириш тегишли равишда эр-хотиннинг умумий мол-мулкига ёки унинг бир қисмига қаратилиши мумкин (Оила кодексининг 35-моддаси).

Қарздор эр (хотин)нинг кредитор (кредиторлари) шароит жиддий ўзгаргани туфайли никоҳ шартномасининг шартларини қонунда белгиланган тартибда ўзгартириш ёки бекор қилишни талаб қилишга ҳақли (Оила кодексининг 35-моддаси).

3. ОТА-ОНАЛАР ВА БОЛАЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

«Халқимиз учун муқаддас қўрғон, маънавият бешиги бўлган оила, оналар ва аёлларимизнинг жамиятдаги ўрни ва мавқеини ошириш соҳасида олиб борилаётган ишларни изчил давом

эттириш»¹ ҳозирги кунда долзарб масалалардан биридир. Уни оилани мустақкамлашда ҳам ота, ҳам она, ва ҳам боланинг мавқеи бирдек. Бунда ота-оналар ва болаларнинг оиладаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари алоҳида ўрин тутади.

Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари болаларнинг конкрет ота-оналар (ота ва она)дан дунёга келганлиги ҳодисаси қонуний тартибда тасдиқланган ва аниқланган ҳодиса асосида вужудга келади. Она тиббиёт муассасасида боланинг шу онадан туғилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар асосида аниқланади. Гўдак тиббиёт муассасасидан ташқарида туғилган тақдирда эса, гувоҳлик кўрсатмалари ва бошқа далиллар асосида аниқланади.

Ота эркакнинг боланинг онаси билан никоҳда турганлиги далили билан аниқланади. Боланинг онаси билан никоҳда турмаган отанинг оталик ҳуқуқи ота ва онанинг биргаликда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига аризалари билан ёхуд эр ва хотиндан бирининг аризасига биноан суд тартибида белгиланади.

Оталиги ва оналиги қонуний тартибда белгиланган шахслар туғилганликни қайд этиш дафтариди ота-она сифатида ёзиб қўйилади. Ота-оналарнинг ёзма қайди ота ёки она сифатида ёзиб қўйилган шахс ёхуд боланинг ҳақиқий отаси ёки онасининг талаби билан фақат суд тартибида рад этилиши мумкин.

ОКнинг 69-моддасига биноан бола исм, ота исми ва фамилия олиш ҳуқуқига эга.

Болага исм, ота-онанинг ўзаро ота исми отасининг исмига кўра берилади.

Боланинг *фамилияси* ота-онанинг фамилиясига қараб белгиланади. Ота-онаси турли фамилияларда бўлганда ота-онанинг келишувига биноан, болага отасининг ёки онасининг фамилияси берилади. Ота-онанинг хоҳишига кўра, болага ота ёки она томонидан миллий анъаналарга кўра бобонинг исми бўйича фамилия берилиши мумкин.

Ота-она ўртасида боланинг исми ва (ёки) фамилияси бўйича келишув бўлмаганда, келиб чиққан низо васийлик ва ҳомийлик органи томонидан ҳал этилади.

Боланинг асосий ҳуқуқлари:

1. Ҳар бир бола оилада яшаш ва тарбияланиш, ўз ота-онасини билиш, уларнинг ғамхўрлигидан фойдаланиш, улар билан бирга яшаш ҳуқуқига эга, бола манфаатларига зид бўлган ҳолатлар бундан мустаснодир (Оила кодексининг 65-моддаси.)

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001., 33-бет.

2. Ҳатто ота-онасининг никоҳдан ажралган ёки суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилган, шунингдек, ота-оналар бошқа-бошқа яшаган ҳолларда ҳам бола ўз ота-онаси билан кўришиш ҳуқуқига эга (ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-оналар бундан мустасно) (Оила кодексининг 66-моддасига қаранг).

3. Бобо, буви, ака-ука, опа-сингил ва бошқа яқин қариндошлар бола билан кўришиб туриш ҳуқуқига эга (Оила кодексининг 77-моддаси).

4. Ота-она (улардан бири) болани тарбиялаш ва таълим бериш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганда ёхуд ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилганда бола ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб васийлик ва ҳомийлик органига, ўн тўрт ёшга тўлгандан кейин эса, мустақил равишда судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (Оила кодексининг 67-моддаси).

5. Оилада боланинг манфаатларига тааллуқли ҳар қандай масала ҳал қилинаётганда бола ўз фикрини ифода қилишга, шунингдек, ҳар қандай суд муҳокамаси ёки маъмурий муҳокама даврида сўзлашга ҳақлидир (Оила кодексининг 68-моддаси).

6. Оила кодексининг 70-моддасига кўра бола исми ва фамилиясини ўзгартириш ҳуқуқига эга. Боланинг манфаатларини ҳисобга олиб васийлик ва ҳомийлик органи унинг исмини, шунингдек, унга берилган фамилияни отаси ёки онасининг фамилиясига ўзгартиришга ҳақли. Бунда ота ёки онанинг фикри шу ота ёки она ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ҳолларни мустасно этган ҳолда эътиборга олинади.

Вояга етмаган болаларнинг мулкӣ ҳуқуқлари фуқаролик қонун ҳужжатлари ҳамда Оила кодексининг 90-моддаси билан белгиланади. Ота-она ҳаётлигида болалар уларнинг мол-мулкига нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эмас.

Вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланиши керак.

Вояга етмаган болаларнинг мол-мулкани тасарруф этишга доир ваколатлар амалга оширилаётганда фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган қоидалар қўлланилади.

Оила кодексининг 91-моддасига мувофиқ ота-она ва болаларнинг алоҳида-алоҳида мулки бўлиши мумкин ва бирга яшаб турганда улар бир-бирларининг розилиги билан бундай мулкка эгаллик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин.

Ота-она ва ўн тўрт ёшга тўлган вояга етмаган болалар ўртасида қонунда белгиланган тартибда умумий мулк ҳуқуқи вужудга келиши мумкин.

Ота-она ва вояга етмаган болалар умумий мол-мулкни вужудга келтириш тўғрисида келишув тузишлари мумкин.

Ота-она ва вояга етмаган болаларнинг умумий мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади (Оила кодексининг 92-моддаси).

Оила кодексининг 93-моддасига биноан вояга етмаган болалар қонунда белгиланган тартибда хусусий мулк эгаси бўлиш ҳуқуқига эгадирлар.

Вояга етмаган болаларнинг қонунда белгиланган тартибда ҳада, мерос тариқасида олган мол-мулки, шунингдек, шахсий меҳнати ва тадбиркорлик фаолияти натижасида орттирган мол-мулки уларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Вояга етмаган болаларнинг тадбиркорлик фаолиятига қўшган маблағи ва ундан орттирган даромади, агар бола билан ота-она ёки оиланинг бошқа аъзолари ўртасида бошқача тартибни белгиловчи шартнома бўлмаса, вояга етмаганларнинг хусусий мулки ҳисобланади.

Вояга етмаган болаларнинг шахсий фойдаланишидаги буюмлари (кийим-кечак, пойабзал, ишлаб чиқариш қуроллари, ўқув анжомлари ва бошқалар) уларнинг хусусий мулки ҳисобланади (Оила кодексининг 93-моддаси).

Ота-она, фарзандликка олувчилар, васийлар ва ҳомийлар вояга етмаган болаларнинг хусусий мулкни фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқарадилар ва тасарруф этадилар (Оила кодексининг 94-моддаси).

Ота-она ва вояга етмаган болалар ўртасида келиб чиққан мулкий низолар суд томонидан умумий асосларда ҳал қилинади. Бундай ҳолларда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан амалга оширилади (Оила кодексининг 95-моддаси).

Ота-онанинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари (ота-оналик ҳуқуқлари) никоҳдаги эр-хотиннинг тенглик тамойилига асосланади. Унга кўра, ота-она фарзандларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва тенг мажбуриятларга эгадирлар.

Ота-она ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари, шунингдек, болаларнинг асосий умумий маълумот олишларини таъминлашлари

керак. Ота-она ўз болаларини тарбиялашда бошқа барча шахсларга нисбатан устун ҳуқуққа эга.

Ота-она ўз болаларининг қонуний вакиллари ҳисобланадилар ҳамда ҳар қандай жисмоний ва юридик шахслар билан бўлган муносабатларда, шу жумладан, судда алоҳида ваколатсиз уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан ота-она ва болалар манфаатлари ўртасида қарама-қаршилик борлиги аниқланганда, ота-она ўз болаларининг манфаатларини ҳимоя қилишга ҳақли эмас. Ота-она ва болалар ўртасида келишмовчиликлар мавжуд бўлганда васийлик ва ҳомийлик органи болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун вакил тайинлаши шарт (Оила кодексининг 74-моддаси).

Ота-оналик ҳуқуқини амалга оширишда ота-она болаларининг жисмоний ва руҳий соғлиғига, ахлоқий камолотига зарар етказишга ҳақли эмас.

Ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бўйин товлаган ҳолларда ота-она суд ҳукмига кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилиши ёхуд уларнинг ота-оналик ҳуқуқлари чекланиши мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилишга қуйидаги ҳолларда йўл кўйилади:

1) ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортса, шу жумладан, алимент тўлашдан бўйин товласа;

2) узрсиз сабабларга кўра ўз боласини туғруқхона ёки бошқа даволаш муассасасидан ёки бошқа тарбиялаш ёки даволаш муассасасидан ва бошқа шунга ўхшаш бошқа муассасалардан олишдан бош тортса;

3) ота-оналик ҳуқуқини суистеъмол қилса, болаларга нисбатан шафқатсиз муомалада бўлса, жумладан, жисмоний куч ишлатса ёки руҳий таъсир кўрсатса;

4) муттасил ичкиликбозлик ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлса;

5) ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига ёхуд эри (хотини)нинг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги ишлар ота (она) нинг (уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг), прокурорнинг, шунингдек, вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган орган ёки муассасаларнинг (васийлик ва ҳомийлик органи, вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссиялар, етим болалар ва ота-оналар қарамоғидан маҳрум бўлган болалар муассасалари ҳамда бошқа муассасаларнинг) даъвосига биноан кўрилади.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-она болаларга нисбатан барча ҳуқуқлардан, шунингдек, болали фуқаролар учун қонун ҳужжатларида белгиланган имтиёзлар ва нафақалар олиш ҳуқуқларидан маҳрум бўлади. Бироқ, бу ота-онани ўз боласига таъминот бериш мажбуриятидан халос этмайди. Ота-она ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ҳақида қарор қабул қилар экан, суд ота-онадан алимент ундириш ҳақидаги масалани ҳал этади. Суд, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқидан олдин бола ота-онаси билан бирга яшаган бўлса, у энди қаерда яшаши кераклиги масаласини ҳам ҳал қилади.

Ота-онаси ўзига нисбатан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган бола, қаерда яшашидан қатъи назар, турар жойга бўлган мулк ҳуқуқини ёки турар жойдан фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади, шунингдек, ота (она)си билан туғишганлик фактига асосланган барча мулкӣ ҳуқуқларни, жумладан, мерос олиш ҳуқуқини сақлаб қолади (Оила кодексининг 79-81-моддаларига қаранг).

Ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш. Оила кодексининг 83-моддасига мувофиқ суд боланинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, ота-онани ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилмай туриб, болани ота-онадан (уларнинг биридан) олиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши (ота-оналик ҳуқуқини чеклаши) мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги даъво боланинг яқин қариндошлари ёки бошқа умумтаълим муассасалари, шунингдек, прокурор томонидан тақдим этилиши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги ишлар прокурор ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи иштирокида кўрилади.

Ота-оналик ҳуқуқларининг чекланишига қуйидаги ҳолларда йўл қўйилади:

1) болани ота-она (улардан бири) билан қолдириш ота-онага (улардан бирига) боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра (руҳиятнинг бузилиши ёки бошқа сурункали касаллик, оғир ҳолатларни бошдан кечириш ва бошқалар) бола учун хавfli бўлганда;

2) болани ота-она (улардан бири) билан қолдириш оқибатида ота-онанинг хулқ-атвори бола учун хавф туғдирса, ота-онани (улардан бирини) ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш учун эса, етарли асослар аниқланмаган тақдирда.

Ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ота-оналик мажбуриятларини лозим даражада бажармаганлик учун фақат жазо ролини ўйнабгина қолмай, огоҳлантириш вазифасини ҳам бажаради. Суд ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш тўғрисида ҳал қилув қарори қабул қилган ота-она (улардан бири) олти ой давомида ҳам ўз хулқ-атворини ўзгартирмаса, унда васийлик ва ҳомийлик органи

бундай ота-онани (улардан бирини) ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиш тўғрисида даъво тақдим этишга ҳақли.

Суд томонидан ота-оналик ҳуқуқлари чекланган ота-она (улардан бири) болани шахсан тарбиялаш ҳуқуқидан, шунингдек, болалар учун имтиёзлар ва давлат нафақаларига бўлган ҳуқуқларидан маҳрум бўладилар. Бироқ, бу ҳолат бундай ота-оналарни (улардан бирини) болаларни таъминлаш мажбуриятларидан халос этмайди. Суд томонидан ота-оналик ҳуқуқлари чекланган ота-онанинг боласи билан кўришиши унга салбий таъсир кўрсатмаса, бола билан кўришишга рухсат берилиши мумкин. Ота-онанинг бола билан кўришишига васийлик ва ҳомийлик органининг розилиги билан ёхуд васий (ҳомий)нинг боланинг тутинган ота-онаси ёки бола турган муассаса маъмуриятининг розилиги билан йўл қўйилади (Оила кодексининг 85-моддаси).

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, шунингдек, ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ҳам доимий амал қилувчи жазо чораси эмас, агар ота-она ўз хулқ-атворини, ҳаёт тарзини, боланинг тарбиясига муносабатини ўзгартирса, суд ота-онанинг (улардан бирининг) даъвосига биноан ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш ёки ота-оналик ҳуқуқларидаги чеклашларни бекор қилиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқариши мумкин. Ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш тўғрисидаги ишлар прокурор, шунингдек, васийлик ва ҳомийлик органлари иштирокида кўриб чиқилади. Агар бола ўн ёшга етган бўлса, ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш масаласида ҳам, ота-оналик ҳуқуқларини чеклашларни бекор қилиш масаласида ҳам унинг розилиги албатта керак бўлади.

Боланинг ҳаёти ёки соғлиғи бевосита хавф остида қоладиган бўлса, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этиш ёки уларни чеклашдан олдин болани ота-онадан олиб қўйиш чораси қўлланиши мумкин.

Болани зудлик билан олиш фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органининг тегишли ҳужжати асосида васийлик ва ҳомийлик органи томонидан амалга оширилади. Бунда васийлик ва ҳомийлик органи тезда прокурорни болани ота-онасидан олиш ҳақидаги фактдан хабардор қилиши, шунингдек, болани вақтинча яшаш жойи билан таъминлаши ва етти кун ичида ота-онани ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёки уларнинг (улардан бирининг) ота-оналик ҳуқуқини чеклаш тўғрисида судга даъво билан мурожаат этиши шарт. Тегишли ҳал қилув қарорини чиқаргандан кейин суд уч кун ичида ушбу ҳал қилув қароридан кўчирмани бола давлат рўйхатидан ўтган жойдаги

фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига жўнатиши лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, никоҳдан ажратиш ота-оналик ҳуқуқларини чеклаш ёки маҳрум қилишга олиб келмайди. Никоҳни бекор қилишда бола бирга яшамайдиган ота (она) боласи яшаётган ота (она) билан бир хилда тенг ҳуқуқини сақлаб қолади. Лекин бола бирга яшамайдиган ажрашган эр (хотин) зиммасига болани таъминлаш мажбурияти юкланади.

4. ОИЛА АЪЗОЛАРИНИНГ АЛИМЕНТ МАЖБУРИЯТЛАРИ

Алимент мажбуриятлари оиланинг меҳнатга лаёқатли аъзоларининг ишлаб топган маблағларининг бир қисмини оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини таъминлашга ажратиш мажбуриятларидан иборат. Ажратма миқдори оиланинг меҳнатга лаёқатсиз аъзоларини таъминлашга мажбур бўлган шахс ойлик жами даромадларига нисбатан улушли ҳисобларда ёки қатъий пул суммасида белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси V бўлимига мувофиқ оиланинг барча аъзолари ва энг яқин қариндошлар алимент мажбуриятларига эга бўлишлари мумкин. Бинобарин, таъминот бўйича мажбуриятларга қуйидагилар эга бўла оладилар:

1. Вояга етмаган болаларига нисбатан, шунингдек, ёрдамга муҳтож меҳнатга лаёқатсиз вояга етган болаларига нисбатан ота-оналар.

2. Ёрдамга муҳтож меҳнатга лаёқатсиз ота-онасига нисбатан вояга етган фарзандлар (болалар олдидаги мажбуриятларини бажаришдан ота-она бош тортганлиги, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилиб, улар қайта тикланмагани суд томонидан аниқланган ҳоллар бундан мустасно).

3. Меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож эри (хотини)га нисбатан хотин (эр). Оила кодексининг 118-моддасига мувофиқ етарли маблағга эга бўлган собиқ эр (хотин)дан:

а) собиқ хотин - ҳомиладорлик даврида ва ўртада бола туғилган кундан бошлаб уч йил давомида;

б) ўртадаги ногирон бола ўн саккиз ёшга тўлгунча ёки болаликдан I гуруҳ ногирони бўлган болага қараган ёрдамга муҳтож собиқ хотин (эр);

в) никоҳдан ажралгунга қадар ёки никоҳдан ажралган пайтдан бошлаб бир йил давомида меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолган ёрдамга муҳтож собиқ хотин (эр);

г) никоҳдан ажралган пайтдан бошлаб беш йил ичида пенсия ёшига етган ёрдамга муҳтож хотин (эр), агар эр-хотин узоқ вақт никоҳда туришган бўлса, суд тартибида алимент талаб қилиш ҳуқуқига эгадир;

д) никоҳдан ажралгандан кейин собиқ эр ёки хотинга тўланадиган алимент миқдори ва уни тўлаш тартиби собиқ эр-хотин ўртасидаги келишув билан белгиланиши мумкин.

4. Вояга етмаган ёки вояга етган меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож ака-укалари ва опа-сингилларига нисбатан ака-укалар ва опа-сингиллар. Мазкур алимент мажбуриятлари, агар таъминотга муҳтож шахслар ўз ота-оналари, эри (хотини)дан ёки

Ўзларининг балоғатга етган болаларидан таъминот ололмаган тақдирда, суднинг ҳал қилув қарори асосида юклатилади (Оила кодексининг 125-моддасига қаранг).

5. Вояга етган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож невараларнинг ота-онаси, эри ёки хотини (собиқ эри ёки хотини) ва вояга етган меҳнатга лаёқатли болалари бўлмаса ёхуд улардан таъминот учун маблағ оломаса, уларга нисбатан бу мажбурият бобо ва бувининг зиммасига юклатилиши мумкин.

6. Ўзларининг вояга етган болаларидан ёхуд эри ёки (хотинидан) (собиқ эри хотинидан) таъминот олмайдиган меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож бобо ва бувига таъминот бериш мажбурияти етарли маблағга эга бўлган вояга етган меҳнатга лаёқатли набиралар зиммасига юклатилиши мумкин (Оила кодексининг 124-моддаси).

7. Агар ўғай ота ва ўғай она ўзларининг меҳнатга лаёқатли болаларидан таъминот ололмаган ҳолларда меҳнатга лаёқатсиз ўғай ота ва ўғай онага нисбатан суднинг ҳал қилув қарори асосида таъминлаш мажбурияти ўғай ўғил ё қизга юклатилиши мумкин. Ўғай ота ва ўғай она ўз ўғай фарзандларини беш йилдан кам вақт давомида тарбиялаган ва таъминлаган ҳамда ўз мажбуриятларини лозим даражада бажарганлари тақдирдагина ўша ўғай фарзандларидан таъминот олишни талаб қилишга ҳақли бўладилар. Алимент мажбуриятлари (миқдори, шартлари, тўлаш шартлари ва ҳ. к.) масалалари тарафларнинг келишуви асосида белгиланиши мумкин. Меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож қариндошлар ёки бошқа шахсларни таъминлаш учун маблағлар фақат суд тартибида ундириладиган ҳолатлар бундан мустасно.

Агар тарафлар келишувни тузмасалар ёки мурасага кела олмасалар ёхуд бир тараф алимент тўлашдан бош тортса, иккинчи тараф алимент ундиришни, унинг миқдори ва тўланиши тартибини белгилашни сўраб, судга мурожаат қилиши мумкин. Оила кодексининг 99-моддасига биноан, вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромадининг бир бола учун - тўртдан бир қисми, икки бола учун — учдан бир қисми, уч ва ундан ортиқ бола учун - ярмиси миқдоридан ундирилади.

Ушбу тўловлар миқдори тарафларнинг моддий ва оилавий аҳволини ёки бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки оширилиши мумкин.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Алиментни ушлаб қолиш алимент тўлашга мажбур бўлган шахснинг иш жойида ойма-ой корхона маъмурияти томонидан суд тақдим этган ижро варақаси асосида амалга ошириб борилиши керак. Корхона маъмурияти иш ҳақи тўланганидан кейин уч кун мобайнида алимент тўлашга мажбур бўлган шахс ҳисобидан алиментни олувчига ўтказиши шарт (Оила кодексининг 136-,137-моддаларига қаранг).

Алиментни ушлаб қолувчи корхона маъмурияти алимент тўловчи шахс билан меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги, шунингдек, унинг янги иш жойи ёки яшаш жойи ҳақида уч кун ичида хабар бериши керак. Ўз навбатида алимент тўлаши шарт бўлган шахс худди шу муддат ичида ўз иш ёки турар жойи тўғрисида, кўшимча иш ҳақи ёки бошқа даромад тўғрисида алимент олувчи шахсга хабар қилиши лозим (Оила кодексининг 138-моддасига қаранг).

Алиментларни тўлаш бўйича қарзлар тўпланиб қолганда, айбдор шахс суднинг ҳал қилув қарори асосида алимент олувчига кечиктирилган ҳар бир кун учун тўланмай қолган алиментлар суммасининг 0.1, фоизи миқдорида неустойка (жарима) тўлайди. Алимент олувчи алимент ўз вақтида тўланмаганлигида айбдор алимент тўлаши шарт бўлган шахсдан алимент тўлаш мажбуриятларини ўз вақтида бажармаганлик оқибатида етказилган барча зарарларнинг неустойка билан қопланмаган қисмини ундиришга ҳам ҳақли.

Судга мурожаат этмай, алимент тўлаш тўғрисидаги келишувга келган эр-хотин ушбу келишувни нотариал тасдиқлаб олишлари керак. Бу – келишув ижро варақаси кучини беради.

Алимент мажбуриятлари қуйидаги ҳолларда тугатилади:

1) алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг вафоти ёки алимент олиб келган шахснинг вафоти муносабати билан;

2) алиментлар тўлаш тўғрисидаги келишув амал қиладиган муддатнинг ўтиши ёхуд ушбу келишувда назарда тутилган шартлар асосида;

3) бола вояга етиши ёки вояга етмаган болалар шу ёшга етгунча тўла муомала лаёқатига эришишлари муносабати билан;

4) таъминоти учун алимент ундириб келинаётган бола фарзанд қилиб олинганида;

5) алимент олувчининг меҳнат лаёқати тикланганлиги ёки ёрдамга муҳтожлиги қолмагани суд томонидан эътироф этилганда;

6) меҳнатга лаёқатсиз ёрдамга муҳтож алимент олувчи собиқ эр (хотин) янги никоҳга кирганида (Оила кодексининг 147-моддасига қаранг).

5. ОТА-ОНА ҚАРАМОҒИДАН МАҲРУМ БЎЛГАН БОЛАЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА ЖОЙЛАШТИРИШ

Бу масалани Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 148-,150-моддаларига асосан васийлик ва ҳомийлик органлари зиммасига юкланади. Васийлик ва ҳомийлик органлари маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш таркиби (ҳокимликлар)га киради. Шунинг учун уларнинг фаолияти ҳокимликлар тўғрисидаги Қонунда ёки низомларда белгилаб қўйилиши лозим.

Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар борлигидан хабардор бўлган фуқаролар, шунингдек, мактабгача тарбия муассасалари, умумтаълим ва бошқа тарбия муассасаларининг мансабдор шахслари бу ҳақда болалар турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органига хабар беришлари шарт. Васийлик ва ҳомийлик органи бундай маълумотларни олгандан кейин уч кун мобайнида боланинг яшаш шароитларини текшириб чиқиши керак. Унда бола ота-она ёки қариндош-уруғлари қарамоғидан маҳрум бўлганлиги аниқланса, васийлик ва ҳомийлик органи бир ой ичида бундан кейин таъминлаш ва тарбиялаш учун болани жойлаштиришни таъминлаши шарт (Оила кодексининг 148-149-моддаларига қаранг).

Оила кодексининг 150-моддасига мувофиқ, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар оила (фарзандликка олиниши, васийлик, ҳомийлик белгиланиши ёки тутинган оила)га берилиши, бундай имконият бўлмаганда эса, етим болалар ёки ота-оналар қарамоғидан маҳрум бўлган болалар учун тайинланган муассасалар (тарбия, даволаш ва шунга ўхшаш бошқа муассасалар)га тарбияга берилиши лозим.

Фарзандликка олишга васийлик (ҳомийлик) ва таъминот ҳамда тарбиянинг бошқа шакллари фақат вояга етмаган болаларга нисбатан йўл қўйилади. Болани жойлаштиришда унинг этник келиб чиқиши, муайян дин, эътиқод ва тилга мансублиги ҳисобга олиниши керак. Шунингдек, бунда тарбиялаш ва таълим беришда вориликка эришиш, боз устига болаларнинг тўлақонли жисмоний, рухий, маънавий ва ахлоқий камолотини таъминлаш имкониятлари эътиборга олиниши лозим.

Социологлар ва руҳшунослар ҳақли равишда бола шахсининг шаклланишида фақат оила энг қулай муҳит бўлиши мумкин, деб таъкидлашади. Шунинг учун энг яхшиси — оилани сақлаб қолган маъқул. Фарзандликка олиш бола руҳиятига энг кам зарба берадиган шакл сифатида диққатга сазовор.

Болани фарзандликка олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 20-бобида белгилаб берилган. Унинг 152-моддасига биноан, фарзандликка олишга фақат вояга етмаган болаларга нисбатан ва уларнинг манфаатларинигина кўзлаб йўл қўйилади.

Фарзандликка олиш болани фарзандликка олишни истаган шахсларнинг аризасига биноан ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи тавсиясига кўра туман, шаҳар ҳокими қарори билан амалга оширилади.

Вояга етган эркак ва аёл фуқаролар фарзандликка олувчилар бўлиши мумкин. Фарзандликка олувчи билан фарзандликка олинувчилар ёшидаги фарқ ўн беш ёшдан кам бўлмаслиги шарт. Ўғай ота ёки ўғай она болани фарзандликка олишганда, ёшдаги бундай фарқ талаб қилинмайди. Ўн ёшга етган болани фарзандликка олиш фақат унинг розилиги билан йўл қўйилади.

Қуйидагилар фарзандликка олувчилар бўлиши мумкин эмас:

1) суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки чекланган тарзда лаёқатли деб топилганлар;

2) суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки чекланган тарзда лаёқатли деб топилган эр-хотин;

3) суд ҳукми билан ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ёки ота-оналик ҳуқуқи чекланган шахслар;

4) ўзларига юкланган мажбуриятларини лозим даражада бажармаганлиги учун васийлик вазибаларидан четлатилган шахслар;

5) фарзандликка олувчилар айби билан фарзандликка олганлиги бекор қилинган собиқ фарзандликка олувчилар;

6) саломатликлари ҳолатига кўра ота-она ҳуқуқ ва мажбуриятларини адо этишга қурби етмайдиган шахслар;

7) руҳий касалликлар ёки наркология муассасаларида ҳисобда турадиган шахслар;

8) қасддан қилинган жиноят учун муқаддам судланганлар.

Айнан бир болани фарзандликка олишни хоҳловчилар бир неча шахсдан иборат бўлиб қолганда, юқорида санаб ўтилган шартларга риоя этган ҳолда боланинг қариндошларига устунлик ҳуқуқи берилади.

Болани фарзандликка олиш учун фарзандликка олинаётган бола ота-онасининг розилиги талаб этилади. Ушбу розилик ёзма равишда баён этилиши керак (Оила кодексининг 159-моддаси).

Фарзандликка олишда унинг ота-онасининг розилиги қуйидаги ҳолларда талаб этилмайди:

- ота-онанинг кимлиги номаълум бўлса ёки суд томонидан бедарак йўқолган деб топилган бўлса;

- ота-она ота-оналик ҳуқуқидан судда маҳрум қилинган бўлса;

- агар ота-она муомалага лаёқатсиз ёки вафот этган деб топилган бўлса;

- ота-она бир йилдан ортиқ муддат давомида болалар ёки тиббиёт муассасаларидаги болаларидан узрли сабабларсиз хабар олмаган бўлса.

Агар фарзандликка олувчи боланинг исми ва фамилиясини ўзгартириш истагини билдирмаса, фарзандликка олинган боланинг фамилияси, исми ва ота исми сақланиб қолиши мумкин. Оила кодексининг 164-моддасига биноан, зарур ҳолларда боланинг фамилияси, исми, отасининг исмигина эмас, балки туғилган санаси ҳам бир йилдан ортиқ бўлмаган фарқ билан ўзгартирилади. Агар бола ўн ёшдан ошмаган бўлса, туғилган жойи ҳам Ўзбекистон Республикаси доирасида ўзгартирилиши мумкин.

Фарзандликка олинган болалар барча шахсий ва мулкий ҳуқуқларда фарзандликка олувчининг ўз болаларига тенглаштирилади.

Боланинг манфаатларини кўзлаб фарзандликка олиш қонун билан ҳимояланган ҳолда сир сақланиши мумкин. Фарзандликка олиш сирини ошкор қилганлик учун қонунда белгиланган жавобгарлик кўзда тутилган (Оила кодексининг 153-моддасига қаранг).

Оила кодексининг 169-моддасида назарда тутилган асослар мавжуд бўлганда, фарзандликка олиш бекор қилиниши керак. Қуйидаги ҳолларда фарзандликка олиш бекор қилинади, агар фарзандликка олувчилар:

- ўзларига юклатилган мажбуриятларни бажаришдан бош тортсалар ёки уларни лозим даражада бажармасалар;
- ота-оналик ҳуқуқларини суиистеъмол қилсалар;
- фарзандликка олинганларга нисбатан шафқатсизларча муносабатда бўлсалар;
- сурункали ичкиликбозликка ёки гиёвандликка мубтало бўлган бўлсалар.

Суд боланинг манфаатидан келиб чиққан ва унинг фикрини ҳисобга олган ҳолда бошқа сабабларга кўра ҳам фарзандликка олишни бекор қилиши мумкин.

Фарзандликка олиш бекор қилинганда фарзандликка олинган ва фарзандликка олувчи ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўз кучини йўқотади, агар бола манфаатларига зид келмаса, бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар боланинг ўз ота-онасига топширилиши мумкин. Бунда ота-она ва бола ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тикланади. Ота-онаси йўқ бўлса ёки бу бола манфаатларига тўғри келмаса, бола васийлик ва ҳомийлик органига топширилади.

Болаларга васийлик ва ҳомийлик Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 173-, 188-моддаларига мувофиқ равишда белгиланади ва бекор қилинади. Оила кодексининг 179-моддасига мувофиқ васий ёки ҳомий этиб вояга етган ҳар икки жинсдаги фуқаролар уларнинг розилиги билангина тайинланиши мумкин. Бунда уларнинг ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилмаганлиги ҳамда болани таъминлаш ва тарбиялаш мажбуриятларини бажа-

ришга лаёқатдиги, шунингдек, унга маълумот олиш ва ҳар томонлама камолга етиш учун шароит яратиб бера олиш имкониятлари назарда тутилади. Ўз тарбиясидаги бола ўн олти ёшга тўлгунча васийлар ва ҳомийлар у билан бирга яшашлари керак. Васий (ҳомий) боланинг ўз ота-онаси ва бошқа яқин қариндошлари билан кўришишга тўсқинлик қилишга ҳақли эмас, бундан бола манфаатларига бундай кўришиш зид келган ҳоллар мустасно. Васийлик ва ҳомийлик мажбуриятлари беғараз, яъни бепул бажарилади (Оила кодексининг 181-моддасига қаранг).

Васийлик ва ҳомийлик алоҳида қарорларсиз бола ўн саккиз ёшга тўлганида ёки у ўн саккиз ёшга тўлмасдан никоҳга кирганида тугайди. Васийлик ва ҳомийликнинг тугаш шартлари Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 189-,190-моддаларида баён қилинган.

Болаларни оилага тарбияга олиш (патронат). Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар, шу жумладан, тарбия ва даволаш муассасаларида, шунингдек аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаларидаги болалар оилага тарбияга берилади (Оила кодексининг 194-моддаси).

Болани тарбиялашга бериш тўғрисидаги шартнома васийлик ва ҳомийлик органи билан тутинган ота-она ўртасида тузилади. Тутинган ота-оналарни танлаш фарзандликка олувчилар, васийлар ва ҳомийларга қўйиладиган талабларга риоя этган ҳолда васийлар ва ҳомийлар органи томонидан амалга оширилади.

Болаларни оилага тарбияга олиш тўғрисидаги келишув мазмуни болани таъминлаш, тарбиялаш ва унга маълумот бериш шартлари рўйхатини, бола тарбияга берилган оилага нисбатан васийлик ва ҳомийлик органининг мажбуриятлари, келишувнинг амал қилиш муддати, келишувни бекор қилиш асослари ва оқибатларини ўз ичига олиши керак.

Мазкур келишув тутинган ота-она ташаббуси билан муддатидан олдин (касаллиги, оилавий ёки мулкый мавқеининг ўзгариши, тарбиясидаги болалар билан ўзаро бир-бирини тушунмаслик ва бошқа сабаблар), шунингдек, васийлик ва ҳомийлик органи ташаббуси билан ёки болаларни ота-онасига қайтариш ёхуд уларнинг фарзандликка олиниши муносабати билан муддатидан олдин бекор қилиниши мумкин (Оила кодексининг 196-моддаси). Тутинган ота-оналар оилага тарбияга олинган болага нисбатан васий (ҳомий)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўладилар. Тутинган ота-она меҳнатига ҳақ тўлаш ҳамда тарбияга олган оилага бериладиган имтиёзлар Ўзбекистон Республикаси қонунларида тарбияга олинган болалар сонига қараб белгиланади.

Умумий хулосалар. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш ва фуқаролик жамияти ҳамда ҳуқуқий давлат асосларини шакллантириш шароитларида оилавий муносабатларни қонун ҳужжатлари билан тартибга солишнинг аҳамияти ғоят ошиб кетмоқда. Бу ҳолат оилавий муносабатларни қонун билан бошқариш чегаралари муаммосини ҳал этиш, оиладаги муносабатларни қонун йўли билан тартибга солишда маънавийлик ва ахлоқ нормалари ролини аниқлаш заруратини тақозо этмоқда. Юқорида ишонч ҳосил қилганимиздек, оила муаммоларига бизнеснинг республикада катта эътибор бериб келиняпти. Оиланинг жамиятнинг асосий ячейкаси сифатидаги роли алоҳида таъкидланган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Оила» деб номланган махсус XIV боби бунга ёрқин далил бўла олади. Бу ғоят табиийдир, чунки Президентимиз таъкидлаганидек, «пок ва софдил шахсни тарбиялашда, она тилини қайта тиклашда ҳеч ким ва ҳеч нарса оила билан тенглаша олмайди»¹.

¹ Ислон Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-т., Т., «Ўзбекистон», 1996., 278-бет.

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ

1. *Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, усули, вазифалари ва тамойиллари.*
2. *Жиноятнинг белгилари ва жиноят таркиби элементларининг тавсифи. Жиноий жавобгарликдан ва жиноий жазодан озод қилиш асослари.*
3. *Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва шакллари. Жиноят иштирокчиларининг турлари.*
4. *Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар тавсифи.*

1. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИНИНГ
ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, УСУЛИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Жиноят ҳуқуқи — қилмишнинг жиноийлиги ва жазоланишини белгиловчи нормаларни, жиноий жавобгарлик асосларини, жазолар тизимини, уларни тайинлаш тартиби ва шартларини, шунингдек, жиноий жавобгарликдан ва жазоланишдан озод қилиш асосларини акс эттирувчи ҳуқуқнинг асосий тармоқларидан биридир.

Ҳуқуқнинг мазкур тармоғи жуда узоқ тарихга эга. Зеро, жуда қадимда, Қадимги Римда давлат фуқаролар ҳаётига, шахсий мулкка ва давлат тузумига қасд қилганлик учун то ўлим жазосигача қаттиқ чоралар кўринишидаги санкцияларни ифодаловчи нормаларни кўзда тутарди. Бундай ҳуқуқ пенал ҳуқуқ деб аталарди (лотинча Penal - жазоловчи).

Қадимда рус тилида лотинча номнинг ўхшаши сифатида «уголовье» сўзи ишлатиларди. Ҳозирги замон тушунчасида бу айблаш, жазолаш, оғир жазо, жиноят учун боши билан жавоб беришни англатади. Шу тариқа жиноят ҳуқуқи деганда ҳозирги вақтда жамиятда қабул қилинган нормаларни кўпол равишда бузганлик учун фуқароларни жазоловчи (қораловчи) ҳуқуқ тушунилади.

Жиноят ҳуқуқи жиноят-ҳуқуқий муносабатлар доирасида вужудга келадиган *ижтимоий алоқаларни тартибга солади*. Жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, улар фақат жиноят қонунни бузган фуқаролар билан давлат ўртасида юзага келади. Жиноят ҳуқуқи соҳасининг қарийб барча олимлари, жиноят ҳуқуқий муносабатлар жиноят содир

этилган вақтдан пайдо бўлиб, судланганликни олиб ташлаш ёки тугатилиш билан ниҳоясига етади, деб қайд этишади.

Ана шу хусусият жиноят ҳуқуқи предметини белгилаб беради.

Жиноят аломатларини акс эттирувчи ижтимоий ҳавфли қилмишлар **жиноят ҳуқуқининг предметини** ташкил этади. Уларга қуйидагилар киради:

- 1) шахсга қарши жиноятлар;
- 2) жамоат ҳавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар;
- 3) иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар;
- 4) жиноят қонуни билан тақиқланган ҳуқуққа хилоф ижтимоий ҳавфли қилмишлар.

Жиноят ҳуқуқи усули қилмишнинг жиноийлиги ва жазоланишини белгилаш, шахс, жамият, давлат учун ҳавфли хатти-ҳаракатларни жиноят қонуни билан тақиқлашдан иборат. Тақиқларни бузиш жиноий жавобгарлик ва жазони келтириб чиқаради.

Жиноят ҳуқуқи нормалари кўпчилик ҳолларда тақиқловчи характерга эга бўлади. Уларда қандай мазмун ифодаланганига қараб жиноят ҳуқуқи нормалари турли хил функцияларни бажаради. Уларнинг бир хиллари жиноят ҳуқуқининг умумий қоидаларини, тамойиллари ва институтларини мустаҳкамлаб, жиноят ҳуқуқининг **умумий қисмини** ташкил этади. Бошқа нормалар жиноят деб топиладиган конкрет жиноий аломатларини аниқлайди ва улар учун жазо турлари ва чегараларини кўрсатиб беради. Булар жиноят ҳуқуқининг махсус қисмини ташкил этади. Жиноят ҳуқуқи ҳуқуқнинг ушбу тармоғи олдига қўйилган вазифалар ва функциялар билан белгиланувчи умумий ва махсус қисмлар бирлиги сифатида майдонга чиқади.

Жиноят ҳуқуқининг вазифалари:

- 1) Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини сақлаш ва ҳимоя қилиш;
- 2) шахс, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамоат тартиби ва ижтимоий ҳавфсизликни муҳофаза этиш;
- 3) жиноий тажовузлардан фуқаролар ҳаёти ва соғлиғини сақлаш;
- 4) инсониятнинг тинчлиги ва ҳавфсизлигини таъминлаш;
- 5) жиноятларнинг олдини олиш;
- 6) фуқароларни Республика Конституцияси ва қонунларига риоя этиш руҳида тарбиялаш (ЖКнинг 2-моддаси).

Жиноят ҳуқуқининг функциялари:

- 1) ҳимояловчи функция — жиноят ҳуқуқи предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш;

2) олдини олувчи (превентив) функция — умумий ва махсус огоҳлантиришлар бўлиб, улар натижасида шахс жазоланишдан қўриқиб жиноятлардан ўзини тияди;

3) тарбиявий (ахлоқ тузатиш) функция шахснинг ижтимоий-рухий фазилатларини қонунларни, инсониятнинг жамиятда яшаш нормаларига ҳурмат билан қарашга йўналтиришни кўзда тутуди;

4) рағбатлантирувчи функция жиноят содир этишдан воз кечиш, жиноят қуроли бўлиб қолиши мумкин бўлган нарсаларни ихтиёрий равишда топишига йўналтирилган ҳаракатларни давлат томонидан маъқулланишидан иборат, бу ҳолатлар жазони енгиллаштиришга ва ҳатто ундан озод қилишга олиб келади.

Ҳозирги босқичда давлатнинг жиноятларга қарши сиёсатида ривожланишнинг икки тенденцияси мавжуд:

1) энг оғир жиноятларга қарши курашни кучайтириш;

2) ижтимоий ҳавф унча катта бўлмаган жиноятлар учун жиноий жавобгарлик доирасини қисқартириш (масалан, меҳнат фаолиятидан бош тортганлик (текинхўрлик) учун, чайқовчилик учун жазолашни кўзда тутувчи Жиноят кодексининг моддалари бекор қилинган ва ҳ.к.). Жиноят ҳуқуқи тамойиллари 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида ўз ифодасини топган.

1. Қонунийлик тамойили (ЖК 4-моддаси) шуни билдирадики, содир этилган қилмишнинг жиноийлиги, жазога сазоворлиги ва бошқа ҳуқуқий оқибатлари фақат Жиноят кодекси билан белгиланади.

Ҳеч ким суднинг ҳукми бўлмағи туриб жиноят содир қилишда айбли деб топилиши ва қонунга хилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмас. Жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахс қонунда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради.

2. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили (ЖК 5-моддаси), жиноят содир этган шахс жинси, ирқи, миллати, тили, дини, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар жиноий жавобгарликка тортилишини билдиради.

3. Демократизм тамойили (ЖК 6-моддаси). Унга кўра жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ёки жамоалар жиноят содир этган шахслар ахлоқини тузатиш ишига қонунда назарда тутилган ҳолларда жалб қилинишлари мумкин.

4. Инсонларварлик тамойили. Аввало шунга қайд этиш жоизки, бу тамойил биринчи навбатда жиноий тажовузлардан шахсни

муҳофаза этишга, унинг саломатлиги ва ҳаётини ҳимоя қилишга йўналтирилган. Инсонпарварлик тамойили шунингдек, қонунни бузган шахсларга ҳам қаратилган. Худди шунинг учун ҳам ушбу тамойил биноан жинойат жазо жисмоний азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзлаши мумкин эмас.

Инсонпарварлик тамойилининг амал қилиши, шунингдек, амнистия бўйича муддатидан олдин озод қилишда, шартли равишда жазолашда ва шу кабиларда ҳам намоён бўлади (ЖКнинг 7-моддасига қаранг).

5. Одиллик тамойили (ЖК 8-моддаси) шуни англатадики, жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одиллона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилики даражасига мувофиқ бўлиши керак.

Ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

6. Айб учун жавобгарлик тамойили (ЖК 9-моддаси) шахс қонунда белгиланган тартибда айби исботланган ижтимоий хавфли қилмишлари учунгина жавобгар бўлишини билдиради.

7. Жавобгарликнинг муқаррарлиги тамойили (ЖК 10-моддаси) «қилмишида жиноят таркибининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шарт»лигида ифодаланади.

Жиноят ҳуқуқини тамойиллари ўзаро бир-бирига чамбарчас боғлиқдир. Қонун чиқарувчига, ҳуқуқни қўлловчи органларга ва фуқароларга қаратилган конкрет талаблар шу тизимнинг таркибий элементларидир. Қонунийлик ва одиллик мазкур тизимнинг етакчи принциплари сифатида майдонга чиқади. Жиноят ҳуқуқ принциплари ҳам умумий, ҳам махсус қисмлар учун муҳим асослар бўлиб ҳисобланади. Умумий қисмда акс этган туб моҳиятли тушунчаларнинг маъзани чақмай туриб, махсус қисм нормаларини фаҳмлаб олиш қийин ва ҳатто мумкин ҳам эмас. Яна бир гап: Жиноят ҳуқуқи ҳуқуқни бошқа тармоқлари билан, яъни жиноят процесси ва жиноят-ижроия ҳуқуқи билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Жиноят тушунчаси давлатнинг вужудга келиши билан пайдо бўлган. Ибтидоий тузум даврларида урф-одатларни бузиш жинойат жазо, яъни давлатнинг мажбурлов чорасини келтириб чиқармасди. Жиноят сўзининг келиб чиқишига назар ташлайдиган бўлсак, у давлатда қабул қилинган «қонун»ни бузган одам маъносини англатади. Жиноятнинг юридик маънодаги таърифи

илк бор 1789 йилдаги Инсон ва фуқаро ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари Декларациясида берилганди.

Амалдаги Жиноят кодексининг 14-моддасида жиноятга қуйидагича таъриф берилади: «Ушбу Кодекс билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят деб топилади.

Ушбу Кодекс билан қўриқланадиган объектларга зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш реал хавфини келтириб чиқарадиган қилмиш ижтимоий хавфли қилмиш деб топилади».

2. ЖИНОЯТНИНГ БЕЛГИЛАРИ ВА ЖИНОЯТ ТАРКИБИ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ ТАВСИФИ. ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИКДАН ВА ЖИНОЙ ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

Жиноят белгилари:

Жиноятнинг биринчи белгиси — ижтимоий хавфлилик. Ижтимоий хавфлилик жиноятнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланиб, айнан шу билан у маъмурий хатти-ҳаракатдан фарқланади. Жиноятлар ижтимоий хавфлилик даражасига қараб қуйидагиларга бўлинади:

а) ижтимоий хавф катта бўлмаган жиноятлар, улар учун қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазо назарда тутилган;

б) унча оғир бўлмаган жиноятлар — улар учун қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидagi жазо, шунингдек, эҳтиётсизлик орқали содир этилиб, қонунда озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган;

в) оғир, қасддан содир этилган жиноятлар, улар учун қонунда беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган;

г) ўта оғир, қасддан содир этилган жиноятлар, улар учун қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган.

Жиноятнинг иккинчи белгиси унинг ҳуқуққа хилофлигидадир. Ушбу белгига мувофиқ у ёки бу қилмиш, агар жиноят қонунида уни содир этиш тақиқланган бўлсагина, жиноий қилмиш деб топилиши мумкин. Парадоксга қарангки, ҳатто қилмиш очик ижтимоий хавфли характерга эга бўла туриб, айна пайтда Жиноят кодексига тегишли модда бўлмаса, мазкур қилмиш жиноят деб топилиши мумкин эмас. Ҳақиқатан ҳам ўзи йўқ бўлган «қонунни бузиш» мумкинми? Масалан, худди шу сабабдан аёлларга ҳамла қилиб, бойлик орттириш мақсадида уларнинг ўрим

сочларини қирқиб кетувчи шахслар узоқ вақтгача жазодан қутулиб юришганди.

Айб мавжудлиги жиноятнинг учинчи белгисидир. Унинг моҳияти шундан иборатки, ижтимоий хавфли, жиноят қонун билан тақиқланган қилмиш фақат уни содир этган шахснинг айби исботланганидан кейингина жиноят деб ҳисобланади.

Санаб ўтилган белгилар жиноятларнинг моҳиятини очиб берувчи муҳим тавсифлардир. Ижтимоий хавфлилик моҳиятини, ноқонуний қилмишни содир этган шахснинг айблилик даражасини аниқлашда, жазо ҳажмини белгилаш учун жиноий қилмиш бўйича бир қатор қўшимча маълумотларни аниқлаш керак бўлади. Бу маълумотлар жиноят таркибини ташкил этади.

Жиноят таркиби — бу ижтимоий хавфли қилмишнинг объектив ва субъектив элементлари йиғиндисидан иборат. Жиноят таркибини аниқлаш уни тўғри баҳолаш учун керак бўлади.

Жиноятларни баҳолаш содир этилган жиноий қилмиш билан содир этилган тақиқланган қилмиш баёни ифодаланган ва жазо ҳажми белгиланадиган Жиноят кодекси моддаси ўртасидаги мувофиқликни топишдан иборат. Масалан, бировнинг мулкни ўғирлаш жинояти содир этилган. Ушбу ноқонуний қилмиш баёни ва шу бўйича жазо ҳажми Жиноят кодексининг 169-моддасида келтирилган. Унга кўра ушбу қилмиш «ўғрилик» деб баҳоланади. Мулкни очиқдан-очиқ талон-тарож қилиш Жиноят кодексининг 166-моддасига бинсан «талончилик» деб баҳоланади.

Жиноят таркибининг элементлари:

- жиноят объекти;
- объектив томон;
- жиноят субъекти;
- субъектив томон.

Жиноят объекти жиноят қонуни билан кўриқланадиган ижтимоий муносабатлардан иборат.

Жиноятлар объектларининг уч тури мавжуд:

1) **умумий объект** — жиноят қонуни билан кўриқланадиган барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси.

2) **махсус объект** — жиноят қонуни билан муҳофаза этиладиган ўз моҳияти бўйича бир хилдаги ижтимоий муносабатлар (Жиноят кодексининг Махсус қисмида қанча боб бўлса, шунча махсус объектлари бор);

3) **жиноятнинг бевосита объектлари** жиноятларнинг аниқ турига бевосита қаратилган ижтимоий муносабатлардан иборат (Жиноят кодекси махсус қисмининг ҳар бир моддаси бевосита объектни кўрсатади).

Жинойт объектдан жинойй тажовуз предметини фарқлай би-лиш керак. **Жинойй тажовуз предмет** жинойтчи тажовуз қиладиган битта айрим предметдан иборат. Масалан, жинойтчи ўзганинг квар-тирасига яширинча кириб, телевизорини ўғирлади. Телевизор — жинойт предметиدير, ушбу ҳолатда Жинойт кодексининг 169-моддасига мувофиқ мулк жинойт объекти ҳисобланади.

Жинойт объектини аниқлаш жинойт таркибини аниқлаш-нинг бошланғич (тайёргарлик) босқичи бўлиб хизмат қилади.

Объектив томон — бу «объектив воқелиқда қилмишни амалга оширувчи шахсинг онгли иродали ҳаракати бўлиб, атроф дунёда муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради»¹.

Объектив томоннинг белгиларига қуйидагилар киради: 1) ижтимоий хавfli ҳаракат ёки ҳаракатсизлик; 2) жинойй оқибат; 3) ижтимоий хавfli ҳаракат билан рўй берган оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш; 4) жинойт содир этилган вақт; 5) жинойт содир этилган жой; 6) жинойт содир этилган муҳит; 7) жинойтни содир этиш усули; 8) жинойтни содир этиш ку-роли; 9) жинойт содир этиш воситаси.

Қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) — бу жинойт объектив томонининг ташқи ҳолатини белгилайди. Қилмиш фақат хоҳиш-ирода билан амалга оширилган ва қонун билан тақиқлангандагина ижтимоий хавfli моҳиятга эга бўлади.

Зарарли оқибатлар жинойй тажовуз объектларида жамиятга қарши ўзгаришлар, яъни ҳам мулкый, ҳам маънавий зарар, жисмоний ва руҳий зарар, жамоат тартибига қарши, меҳнат ҳуқуқларига қарши жинойтлар ва ҳоказолар.

Сабабий боғланиш деганда бир ҳодиса муайян шароитларда муқаррар равишда иккинчисини келтириб чиқарадиган ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Бошқача айтганда, сабабий алоқа ҳодисалар ҳолати ва хусусиятларини ўзгартиришга олиб борувчи ёхуд янги ҳодисаларни келтириб чиқарувчи ҳодисаларнинг бир-бирига ўзаро таъсириدير. Сабабий боғланиш жинойт объектив томонининг зарурий белгиларидан ҳисобланади. Чунончи, агар жинойт қонуни билан тақиқланган ижтимоий хавfli қилмиш содир этилиб, унинг зарарли оқибатлари мавжуд бўлгани ҳолда уларнинг биринчиси билан иккинчиси ўртасида сабабий боғланиш бўлмас экан, жинойт-нинг объектив томони ҳам бўлмайди.

¹ Жинойт кодексига шарҳлар. Т., «Адолат», 1996.

Қилмиш билан унинг зарарли оқибатлари ўртасидаги сабабий боғлиқликни аниқлаш жиноят бўйича суриштирув ишларини олиб бориш жараёнида тергов органларининг энг муҳим вазифаларидандир.

Жиноятни содир этиш усули шахс ўзининг жиноий мақсадини амалга оширишда фойдаланадиган усул, метод, муайян ҳаракат ёки уларнинг йиғиндисидан иборат.

Жиноятни содир этиш вазияти дейилганда содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига таъсир ўтказган ва шу билан боғлиқ равишда жиноий-ҳуқуқий аҳамият касб этган инсон, моддий предметлар, табиий офатлар ва бошқа омиллар ўзаро таъсирининг содир этилган жиноятнинг вақт билан чегараланган маконидир.

Жиноят қонунида тақиқланган қилмиш рўй берган макон **жиноят содир этилган жой** деб тушунилади.

Жиноят содир этилган вақт жиноий қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини аниқлашда аҳамиятга эга. Масалан, тунги вақтда содир этилган жиноятлар кундузги вақтдагиларига қараганда кўпроқ ижтимоий хавф туғдиради. Вақт, шунингдек, жиноятнинг давомийлигини ҳам кўрсатиб беради.

Жиноятни содир этиш воситалари — нарсалар ва мосламалар. Жиноятчи улар воситасида жиноят объектига зарар етказиши.

Жиноят қуроли — булар жиноят содир этишга ёрдам берадиган ҳамда ижтимоий муносабатлар элементларига таъсир ўтказадиган нарсалардан иборат. Баъзан биргина нарсанинг ўзи турли сифатларга эга бўлиши мумкин (чунончи, тўппонча — қасддан одам ўлдиришда жиноят қуроли вазифасини ўтайди, айни пайтда унинг ўзи ноқонуний сақланганда жиноят воситаси ҳисобланади).

Жиноят қонуни билан белгиланган муайян ёшга етган ва Жиноят кодекси Махсус қисмининг конкрет нормаларида мустаҳкамланган аломатларга эга бўлган ўз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган жисмоний шахс **жиноят субъекти** деб топилади.

Жиноят субъектининг белгилари:

1) жисмоний шахс;
2) ақли расолик (ўз ҳаракатларининг ижтимоий хавфлилиқ моҳиятини идрок этиш қобилияти ва ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олиш лаёқати);

3) жиноий жавобгарлик ёшига етганлик (барча жиноятлар учун жиноий жавобгарлик ёши 16 ёшдан, ўта оғир жиноятлар учун жиноий жавобгарлик — 14 ёшдан бошланади, айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш — 13 ёш).

Булар умумий белгилар бўлиб, улардан ташқари яна жиноят ҳуқуқининг махсус қисми нормаларининг диспозициясида кўрсатилган қўшимча белгилар ҳам мавжуд.

Жиноятнинг субъектив томонини ташкил этувчи белгиларга қуйидагилар киради:

Айб — бу шахснинг содир этилган жиноятга бўлган руҳий муносабатдир.

Айб шакллари — жиноят қонуний аниқланган жиноий қилмишни содир этаётган шахснинг шу қилмишга муносабатининг характерловчи онг ва ирода элементларининг муайян тарздаги қўшилишидир. Айб қасддан ва эҳтиётсизлик шаклида бўлиши мумкин.

Сабаб — шахсни жиноий қилмишни содир этишга қатъий қиришишга даъват этган онгли хоҳиш-истак. Сабаб ҳамisha жиноятдан олдин пайдо бўлади ва унинг мақсадини тақозо этади. Сабаблар йиғиндиси жиноий ҳаракат сабабларини ташкил этади.

Мақсад — шахс жиноий қилмишни содир этар экан, у ҳаёлида интиладиган натижадир. Сабаб ва мақсад биргаликда айбни шакллантиради.

Сабаб ва мақсад жазони юмшатовчи ҳолатлар (масалан, оғир ҳаётий аҳвол) бўлиши ҳам, шунингдек, жазони оғирлаштирувчи (масалан, миллий, ирқий, диний нафрат ёки душманлик сабабларига кўра, шунингдек, бошқа жиноятни яшириши ёки унинг содир этилишини енгиллаштириш мақсадида жиноят содир этиш) ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин.

Жиноятлар таркибларининг турлари. Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятлар таркибларининг бир нечта таснифлари қабул қилинган. Улар алоҳида таркиблар ва уларнинг хусусиятларини батафсилроқ аниқлашга ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида содир этилган жиноятни таснифлашнинг асосланганлиги ва тўғрилигини белгилаб беради.

Ижтимоий хавфлилик даражасига боғлиқ равишда жиноят таркиблари қуйидаги турларга бўлинади: 1) жиноятнинг асосий таркиби; 2) енгиллаштирувчи ҳолатлари бўлган жиноят таркиби (имтиёзли); 3) оғирлаштирувчи ҳолатлари бўлган (квалификациялаштирилган) жиноят таркиби; 4) алоҳида квалификациялаштирилган жиноят таркиби.

Баён этиш усулига кўра жиноят таркиблари оддий, мураккаб ва муқобил таркибларга бўлинади:

а) **жиноятнинг оддий таркиби** бир объектга тажовуз этган бир қилмиш баёнини акс эттиради. Масалан, ёлгон хабар бериш жиноятининг таркиби «жиноят тўғрисида била туриб, ёлгон хабар бериш» деб белгиланади (Жиноят кодексининг 237-моддаси).

б) *жиноятнинг мураккаб таркиби* ёхуд қатор оддий таркиблар жиноятни ташкил этувчи ягона таркибни қамраб олувчи ёки айбнинг икки шаклини қамраб олувчи бир йўла икки ёки ундан ортиқ объектлар ёхуд икки ёки ундан ортиқ қилмишлар ёки бир неча муқобил аломатлар.

в) *муқобил таркиблар* фақат биттаси ҳам жиноят таркибини эътироф этиш учун етарли бўлган бир қатор жинойй оқибатлар баёни ифодасидан иборат. Жумладан, монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи Жинойй кодексининг 183-моддасига кўра, бу жинойй таркиби монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органга ахборотлар бермаслик ёки ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни била туриб тақдим қилиш шундай қилмишлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилганлик тушунилади.

Тузилишига кўра жинойй таркиблари қуйидагиларга бўлинади:

а) *моддий таркиб жинойятининг* объектив томони ижтимоий хавфли қилмишлар рўйхатини акс эттирувчи ва шу қилмишлар сабабли вужудга келадиган зарарли оқибатларни кўрсатиб берувчи жинойй таркиблари;

б) *формал таркиб жинойятининг* объектив томони одатда битта ижтимоий хавфли қилмишни баён қилиб, жинойй тамом бўлган пайтти аниқлаб берса-да, унинг зарарли оқибатларини албатта, кўрсатиб беравермайдиган жинойй таркибларидир. (Масалан, «Темир йўлнинг ҳаракатланадиган таркибини, ҳаво, денгиз ёки дарё кемасини олиб қочиш ёки эгаллаб олиш» тўғрисидаги Жинойй кодексининг 264-моддаси).

в) *кесик таркибли жинойятлар* — объектив томони тамом бўлмаган ижтимоий хавфли қилмишни тасвирлайди ва у кетидан зарарли оқибатларни келтириб чиқармаса-да, уни тугалланган жинойй сифатида баҳолайди.

Жинойй таркибининг барча элементлари муҳим аҳамиятга эга бўлади ва, агар улардан бирортаси бўлмаса, жинойй таркиби ҳам бўлмайди. Жинойй таркиби элементларининг мавжудлигини тасдиқловчи далилларни тўплаш ва исботлаш суриштирув органларининг бош вазифасидир. Жинойй таркибининг аҳамияти шундан иборатки, у қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ моҳиятини, ушбу қилмишни содир этган шахс айбнинг даражасини, жинойй жавобгарлик турини ва жазони тўғри белгилашга хизмат қилади.

Жинойй жавобгарлик — жамиятда қабул қилинган ҳуқуқ нормаларига зид ҳаракатлар қилган айбдор шахс учун судланганлик оқибатлардан иборат. Жинойй таркиби барча аломатларини ўзида акс эттирган қилмишни содир этиш жинойй

жавобгарлик учун асос бўлади. Фақат жиноят қонунларига зид қилмишлар учунгина жиноий жавобгарлик юзага келади.

Жиноий жазо — жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир (Жиноят кодексининг 42-моддаси).

Жиноий жазо махсус қисм нормаларидаги санкцияларни қўллашдан иборат.

Жиноий жавобгарлик тушунчаси жиноий жазо тушунчаси билан бир хил маънони англатмайди:

1) вақт бўйича жиноий жавобгарлик ҳамиша жиноий жазодан олдинда юради;

2) жиноий жавобгарлик жазосиз ҳам бўлиши мумкин (масалан, шартли ҳукм қилинганда);

3) жиноий жавобгарлик жиноий қилмишнинг объектив ҳуқуқий оқибатидир ва, бинобарин, бирор-бир кимсанинг хоҳиш-иродасисиз, автоматик суратда, жиноий қонун билан зиддиятга борган заҳоти вужудга келади. Жиноий жазо субъектив характерга эга бўлиб, унинг вужудга келиши ва ҳажми махсус ваколатли органлар иродасига боғлиқ;

4) жиноий жавобгарлик ҳуқуққа зид қилмишни содир этишда айбдор бўлган шахсни давлат номидан қоралашдан иборат. Бундан фарқли ўлароқ, жиноий жазо санкция кўрсатилган жазоларни қўллаш билан суд ҳукми бўйича тайинланадиган давлат таъсири (мажбурлови) чорасидир.

Жиноят ҳуқуқидаги санкциялар:

1) жазонинг фақат юқори чегарасини кўрсатувчи санкциялар (масалан, Жиноят кодексининг «Озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш» деб номланган 222-моддаси беш йилгача озодликдан маҳрум қилишни назарда тутати).

2) жазонинг пастки ва юқоридаги чегараларини кўрсатувчи санкциялар (чунончи, «Қасддан одам ўлдириш» тўғрисидаги Жиноят кодексининг 97-моддаси ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум этишни назарда тутати);

3) муқобил санкциялар (масалан, 166-моддада «талончилик, яъни ўзганинг мулкини очиқдан-очиқ талон-тарож қилиш — уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади» дейилади).

Ҳозир амалда бўлган Жиноят кодексига мутлақ санкциялар акс этмаган.

Жазо турлари Жиноят кодексининг 43-моддасида кўрсатиб ўтилган. Ушбу моддада жиноий жазоларнинг (жаримадан то ўлим жазосигача) ўнта тури санаб ўтилган. Қонун чиқарувчи уларни асосий ва қўшимча жазо турларига ажратган. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш ва мол-мулкни мусодара қилиш — қўшимча жазо чоралари қаторига киритилган.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш асослари:

1) Шахс жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилинади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар учун — уч йил; унча оғир бўлмаган жиноятлар учун жавобгарлик муддати — беш йил; оғир жиноятлар учун — ўн йил; ўта оғир жиноятлар учун жавобгарлик муддати — ўн беш йил. Тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноят содир этган шахсларга нисбатан жавобгарлик озод қилиш муддати қўлланилмайди (Жиноят кодексининг 64-моддаси).

2) Ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли содир этилган қилмиш ўзининг хавфлилигини йўқотган деб топилса, жиноят содир этган шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят кодексининг 65-моддаси).

3) Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилингандан кейин жиноят туфайли келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят кодексининг 66-моддаси).

4) Жиноят содир этган шахс ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва ўз ҳаракатларини бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади (Жиноят кодексининг 67-моддаси).

5) Жиноят содир этган шахс амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиниши мумкин (Жиноят кодексининг 68-моддаси).

Жиноий жазодан озод қилиш асослари:

1. Жиноят содир этган шахсга нисбатан суд айблов ҳукмини ижроси ўтиб кетганлиги муносабати билан жазони ўташдан озод қилиниши мумкин. Суд айблов ҳукми муддатининг ўтиб кетиши жазодан озод қилиш учун асос бўлувчи муддатларнинг ўтиб кетишига ўхшайди (Жиноят кодексининг 69-моддасига қаранг).

2. Озодликдан маҳрум қилиш муддатини ўгаётган шахслар суд ҳукми бўйича муддатидан илгари — шартли озод қилинишлари мумкин (Жиноят кодексининг 73-моддасига қаранг).

3. Жиноят содир этган шахс агар иш судда кўрилаётган вақтгача шароит ўзгариб ёки шахс намунали хулқи, меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабати билан ўзини кўрсатиб, ижтимоий хавфлилигини йўқотди деб эътироф этилса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин (Жиноят кодексининг 70-моддаси).

4. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар у жиноят содир этганидан кейин етказилган зарарни бартараф этиб, ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин (Жиноят кодексининг 71-моддаси).

5. Агар шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир этган бўлса, суд жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштириш мумкин. Бундай алмаштириш ҳукм қилинган шахс жазонинг камида учдан бир қисмини ўтагандан кейин рўй беради (Жиноят кодексининг 74-моддаси III-қисм, «а» бандига қаранг).

3. ЖИНОЯТДА ИШТИРОКЧИЛИК ТУШУНЧАСИ ВА ШАКЛЛАРИ. ЖИНОЯТ ИШТИРОКЧИЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ

Жиноятда иштирокчилик. Жиноят кодексининг 27-моддасига мувофиқ «икки ёки ундан ортиқ шахснинг жиноят содир этишда биргалашиб қасдан жиноят содир этиш иштирокчилик деб топилади».

Иштирокчилик шакллари. Оддий иштирокчилик, мураккаб иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиний уюшма — жиноятда иштирокчилик шакллари деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктирмай жиноятни содир этишда қатнашиши оддий иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиний фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиний фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши жиний уюшма деб топилади (Жиноят кодексининг 29-моддаси).

Жиноят иштирокчиларининг турлари:

Бажарувчи (бажарувчилар) — жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган ёхуд ушбу Кодексга мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс бажарувчидир. Бажарувчи бош ролни ўйнайди. У энг фаол бўлгани учун ҳам жиноятнинг энг хавфли иштирокчиси ҳисобланади.

Ташкилотчи — жиноятга тайёргарлик кўрилишига ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахсдир. Ташкилотчи баъзи ҳолларда айни пайтда бажарувчи ҳам бўлади. Жиноят ташкилотчисининг ҳаракатлари ҳамиша тўғридан-тўғри қасд қилиш деб баҳоланади.

Далолатчи — қизиқтирувчи ёки бошқа усул билан жиноятга ундовчи шахсдир. Фақат пухта ўйланган фаол ҳаракатлар билангина шахсни жиноятга оғдириш мумкин, шунинг учун айрим ҳолларда (масалан, «Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига тажовуз қилиш» деб номланган 159-моддада кўзда тутилгани каби) далолатчилик алоҳида тамомланган жиноят сифатида ажратилиши мумкин.

Ёрдамчи — жиноят содир этилишига ўз маслаҳатлари, кўрсатмалари билан, воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини ёхуд жиний йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яширишга, шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахсдир (Жиноят кодексининг 28-моддасига қаранг).

Баъзан ёрдамчиликнинг яна бир тури ажратилади — у ҳам бўлса жиноятга йўл қўйишдир. Бу ҳолат хизмат вазифаси бўйича жиноятнинг олдини олишга мажбур бўлган шахс бу ишни қилмагани билан боғлиқ. Одатда йўл қўйиб берганлик учун жиний жавобгарликка фақат мансабдор шахслар тортилади (масалан, «Мансабга совуққонлик билан қараш» деб номланган 207-модда).

Жиноят ҳуқуқида **жиноятга дахлдорлик** тушунчаси ҳам мавжуд. Жиноятга тайёргарлик кўрилатганлиги, жиноят содир этилаётганлиги ёки жиноят содир этилганлиги ҳақида аниқ била туриб, олдиндан ваъда бермаган ҳолда ҳокимият органларига хабар қилмаслик, ЖКнинг 241-моддасида назарда тутилган ҳоллардагина жавобгарликка сабаб бўлади. Бироқ олдиндан ваъда бермаган ҳолда жиноят ҳақида хабар бермаганлик ёки жиноятни яширганлик учун гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг яқин қариндошлари жавобгарликка тортилмайди (Жиноят кодексининг 31-моддасига қаранг).

4. ҚИЛМИШНИНГ ЖИНОЙЎЛИГИНИ ИСТИСНО ҚИЛАДИГАН ҲОЛАТЛАР ТАВСИФИ

Жиноят ҳуқуқида бир шахснинг ўзини ҳимоя қилиш ёки ижтимоий хавфли қилмишнинг олдини олиш мақсадида жиноят содир этаётган шахсга жисмоний, маънавий ёки бошқа зарар етказиши ҳодисалари ҳам назарда тутилади. Бундай ҳаракатларда расмий жиҳатдан жиноят аломатлари содир бўлса-да, агар улар жиноятнинг асосий аломати — ижтимоий хавфлиликини ифодаламаса, муайян вазиятларда улар жиноят деб топилмаслиги мумкин.

Қонун чиқарувчи бундай ҳолатларнинг рўйхатини беради. Унга қуйидагилар киради:

- қилмишнинг кам аҳамиятлилиги;
- зарурий мудофаа;
- охириги зарурат;
- ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш;
- буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш;
- касб ёки хўжалик фаолиятига оид асосли таваккалчилик (Жиноят кодексининг 35-моддасига қаранг).

Жиноят кодексининг 36-моддасига биноан гарчи ЖКда жиноят сифатида назарда тутилган қилмишнинг аломатлари мавжуд бўлса-да, ўзининг кам аҳамиятлилиги туфайли ижтимоий хавфли бўлмаган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят деб топилмайди.

Ижтимоий хавфли тажовуздан шахсни ва мудофааланувчи ёки бошқа шахслар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш (ЖКнинг 37-моддаси) зарурий мудофаа ҳисобланади. Бунда, агар ҳужум мудофааланувчи ёки бошқа шахс ҳаёти учун хавфли зўравонлик билан боғланиб кетган бўлса ёки бундай зўравонликни қўлланишнинг бевосита таҳдиди билан қўшилиб кетган бўлса, тажовуз қилувчига ҳар қандай зарар келтиришга йўл қўйилади.

Тажовузнинг хусусияти ва хавфлилиги даражасига бутунлай мувофиқ келмайдиган мудофаа, зарурий мудофаа чегарасдан четга чиқиш деб топилади.

Бошқа шахсларга ёки ҳокимият органларига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ёхуд тажовуздан ўзга йўсинда қутулиш имконияти бор-йўқлигидан қатъи назар, зарурий мудофаа ҳуқуқи шахсга тегишлидир.

Зарар етказиш мақсадида қасдан ҳужум қилиш истагини кўзгатиш зарур мудофаа деб топилмайди (ЖКнинг 37-моддаси).

Охирги зарурат (Жинойт кодексининг 38-моддаси) — бу шундай ҳолатки, унда хавфни бартараф этиш жараёнида яна ҳам катта зарар кўрилишидан қочиш мақсадида зарар келтириш зарурати вужудга келади. Масалан, ёнгин пайтида оловнинг ёйилишининг олдини олиш мақсадида ўт ўчирувчилар ёнмаётган биноларни бузишади. Охирги зарурат, шунингдек, ички ишлар органлари ходимлари ўз хизмат вазифаларини адо этаётган пайтларида ҳам юзага келади. Чунончи, ходим жинойтчини ушлаш вақтида энг сўнгги заруратдагина табел қуролидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Охирги зарурат чегараларидан четга чиқиш зарурий мудофаа чегарасидан чиқиб кетишнинг шунга ўхшаш шароитларида рўй беради.

Жинойт кодексининг 39-моддасида «**ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни** ҳоқимият органларига топшириш мақсадида **ушлаш вақтида** унга зарар етказиш, агар уни ушлаш зарур бўлган чораларнинг чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жинойт деб топилмайди», деб кўрсатилади.

Буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш (Жинойт кодексининг 40-моддаси). Ушбу моддага мувофиқ, гайриқонуний равишда берилган буйруқ ёки фармойишни ёхуд мансаб вазифасини бажармаган ёки бузган шахс жавобгарликка тортилмайди. Шахснинг амалда содир этган қилмишида бошқа бир жинойт таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлсагина, у жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистон Республикаси Жинойт кодексининг 41-моддасига биноан **касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик** қилиб, шахс ва давлат манфаатларига зарар келтирилган бўлса, бундай қилмиш, гарчи жинойт аломатлари мавжуд бўлсада, у жавобгарликка тортилмайди. Ижтимоий фойдали мақсадга эришиш учун бошқа воситаларни қўлланишнинг иложи бўлмаган ҳолларда таваккалчилик асосли деб топилади.

Таваккалчилик одамларнинг ҳалок бўлиш хавфи, экология ҳалокати ёхуд бошқача оғир оқибатларнинг келиб чиқиши мумкинлигини била туриб қилинган бўлса, асосли деб топилмайди.

Умумий хулосалар. Ҳуқуқ тизимида жинойт ҳуқуқи муҳим рол ўйнайди. Унинг бундай роли ўз олдидан турган алоҳида муҳим вазифалар билан боғлиқ. Бу вазифаларнинг энг муҳимлари инсон ва фуқаро ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини, мүлкни, ижтимоий хавфсизлик ва жамоат тартибини, конституциявий тузумни, атроф-муҳитни жинойий тажовузлардан асраб-авайлаш, шунингдек, жинойтларнинг олдини олишдан иборат.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БЎЛИМ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ АСОСЛАРИ.....	5
ДАВЛАТ НАЗАРИЯСИ.....	5
1. Давлатнинг келиб чиқиш назариялари.....	5
2. Давлатнинг моҳияти, унинг белгилари ва вазифалари.....	10
3. Ўзбекистон давлат механизми, унинг таркибий тузилиши.....	19
4. Давлат шакллари.....	26
ҲУҚУҚ — ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИБ ТУРУВЧИ АСОСИЙ ВОСИТА.....	42
1. Ҳуқуқнинг моҳияти, унинг белгилари ва функциялари.....	42
2. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро нисбати.....	49
3. Ҳуқуқ тамойиллари.....	58
ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА ҲУҚУҚНИНГ АМАЛ ҚИЛИШИ.....	66
1. Ҳуқуқ нормалари, уларнинг таркиби, турлари ва ифода услублари.....	66
2. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, уларнинг турлари ва улар олдига қўйиладиган талаблар.....	73
3. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вақтда, ҳудудда ва шахслараро ҳаракати.....	82
ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР МАЗМУНИ.....	86
1. Ҳуқуқий муносабат тушунчаси, унинг асослари ва таркиби.....	86
2. Ҳуқуқ тизими ва уни тизимлаш шакллари.....	95
3. Ҳуқуқбузарлик ва юридик жавобгарлик.....	99
II БЎЛИМ. МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ.....	104
1. Маъмурий ҳуқуқ тушунчаси, унинг предмети, манбалари, субъектлари ва тамойиллари. Маъмурий ҳуқуқ тизими.....	104
2. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар тавсифи. Маъмурий-ҳуқуқий нормалар турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	107
3. Маъмурий жавобгарлик тушунчаси ва маъмурий жазо турлари.....	111
III БЎЛИМ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ.....	117
1. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ва усуллари.....	117
2. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ва таснифи.....	122
3. Юридик шахслар — фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари сифатида.....	129

4.	Фуқаролик ҳуқуқида битимлар тушунчаси, уларнинг турлари, шакллари ва ҳақиқийлик шартлари.....	144
5.	Мулк ҳуқуқининг мазмуни, вужудга келиш ва бсқор бўлиш асослари.....	150
6.	Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар турлари ва уларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари.....	163

IV БЎЛИМ. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ.....171

1.	Меҳнат ҳуқуқи тушунчаси, предмети, усули, манбалари, тамойиллари ва функциялари.....	171
2.	Жамоа шартномалари ва келишувлари.....	176
3.	Меҳнат шартномаси (контракти). Уни тузиш ва бекор қилиш тартиби.....	179
4.	Меҳнатнинг муҳим шартларини ҳуқуқий тартибга солиш.....	183
5.	Меҳнат интизоми ва меҳнат низоларини ҳал этиш.....	187

V БЎЛИМ. ОИЛА ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ.....193

1.	Оила ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва манбалари. Никоҳни тузиш ва тугатилиш тартиби.....	193
2.	Эр-хотинларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари.....	200
3.	Ота-оналар ва болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.....	204
4.	Оила аъзоларининг алимент мажбуриятлари.....	213
5.	Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш.....	216

VI БЎЛИМ. ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ.....219

1.	Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, усули, вазифалари ва тамойиллари.....	219
2.	Жиноятнинг белгилари ва жиноят таркиби элементларининг тавсифи. Жинойӣ жавобгарликдан ва жинойӣ жазодан озод қилиш асослари.....	223
3.	Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва шакллари. Жиноят иштирокчиларининг турлари.....	231
4.	Қилмишнинг жинойӣлигини истисно қиладиган ҳолатлар тавсифи.....	233

З.Исломов, М.Мирҳамидов

ҲУҚУҚШУНОСЛИК

Тошкент – 2002

*Нашр учун масъул Н. Халилов
Таҳририят мудири М. Миркомиллов
Бадий муҳаррир М. Ҳайдарова
Тех. муҳаррир Р. Агеев
Мусахҳиҳа Т. Усмонова*

Босишга рухсат этилди: 8.04.2002 й. Бичими 84x108^{1/32}
Офсет-қоғози. Шартли босма табағи 15,0 Нашр табағи 15,25.
Адади 4000 . Буюртма 29

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент-129, Навоий кўчаси, 30 уй.

«ЎАЖБНТ» Маркази, 700078, Тошкент,
Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги «ЎАЖБНТ»
Марказининг компьютер бўлимида тайёрланди.

«Хега-принт» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Буюк Ипак Йули, 235-а.